

ԷԶՄԻԱԾԻՆ



Թ
2009



ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԱՐՆԻ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

2009
Ս. Էջմիածին

ՆՐԱՄԱՆԱԲ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՎԵՆԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ



ԳԱՐԵԳԻՆ Բ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ,
ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ԿԱՄՕՔՆ ԱԶԳԻՍ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԴԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ,
ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԶ ՆԱՄԱԶՉԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՑ
ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ՍՐԲՈՅ
ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆՆԵՐ ՍԻՐՈՅ ՈՂՋՈՅՆ
ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹՅՈՒՆ ՆԱՅՐԱԴԵՏԱԿԱՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ, ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆՅ ՆԱՅՈՑ
ՍՐԲՈՅ ԵՐՈՒՍԱԴԻՄԱՅ ԵՒ ԿՈՍՏԱՆՂՆՈՒՊՈԼՍՈՅ,
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ, ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՅ,
ՔԱՆԱՆԱՅԻՅ ԵՒ ՍԱՐԿԱԿԱՅ, ԹԵՄԱԿԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ
ԺՈՂՈՎՈՅ, ԹԵՄԱԿԱՆ ԵՒ ՆԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԽՈՐՆՐԻՈՅ ԵՒ
ՊԱՇՏՈՆԷԻՅ ԵՒ ՍԻՐԵՅԵԱԼ ՆԱՄԱՅՆ ՆԱԲԱՏԱՅԵԱԼ
ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՆԱՅՈՑ

«Եւ այս է յաղթութիւնն՝ որ յաղթէ աշխարհի, հաւա՛րքն մեր»:

«Եւ այս է այն յաղթութիւնը, որ յաղթում է աշխարհին, մեր հաւաքը»: (Ա Յովհ. Ե 4)

Սիրելի հերոսական և բարեպաշտ ժողովուրդ Արցախի,

Ուրախաբեր և հոգեմորոգ առիթ է Նայրապետիս համար Արցախի Նայոց Թեմի վերահասարարման 20-ամեակի կապակցությամբ օրհնության և և գնահատանքի խօսք ուղղել Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու հարազատ զաւակներիդ, որ հաւաքով և հայրենական մեր արժէքների հանդէպ որդիական հաւաքարմուքեամբ այսօր հայրենի երկրամասի ազաւր եզերքում բարձրացնում էք Ձեր հոգեւոր կեանքի սրբազան կառոյցը: Փառք Երկնաւորին, որ դարերի փորձութիւնների մէջ պահպանեց ազգս հայոց և նոր ժամանակներում շնորհեց նոր յաղթանակներ ու ձեռքբերումներ, որոնցից են Արցախի թեմի վերահասարարումը երկու քառամեակ առաջ և փառապանծ ազաւրագրումը հայոց Արցախ աշխարհի: Նամայն մեր ժողովրդի կեանքի մէջ է ճառագում և ջերմացնում Արցախից ծագող ազաւրու-

թեան, նոր կեանքի եւ զարթոնքով լի գալիքի յոյսը, որի կրողն էք դուք, սիրելիներ, առ Աստուծոյ ապաւինութեամբ շարունակելով հայրենեաց աւանդները:

Տայրենիքի արեւելեան ու մեր հաւաքի անառիկ սահմանները պահպանելով՝ արցա-խահայութիւնը առանձնացել է աստուածսիրութեամբ եւ առ Տայրենին սիրոյ ու նուիրումի նախանձախնդրութեամբ: Այդ ոգով է կերպուել դարաւոր պատմութիւնը Արցախի հոգեւոր կեանքի, որը լի է քրիստոնէական նուիրական յիշատակներով: Մեր Տիրոջ Աւերաբանը այսպէս քարոզեցին Սուրբ Եղիշէ եւ Սուրբ Դադի առաքելները ու նրանց հետեւողները, իսկ երբ Աստուծոյ իջաւ երկնքից ու հասարակեց հայոց Մայր Աթոռը՝ Սուրբ Էջմիածինը, քրիստոնէութեան յոյսը առաքօրէն սփռուեց նաեւ Արցախում: Տաւաքի նոր ջահակիրներ եղան այսպէս Սուրբ Գրիգորիս եպիսկոպոսը՝ առաքելապարի թոռը Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ մեր առաջին Տայրապետի եւ հանճարահոգի Սուրբ Մաշտոցը՝ իր աշակերտներով: Նրանց ու բազում արքերի ջանքերով եւ աղօթքով հոգեւոր կեանքը առաւ պարտաւորութեանց Արցախում, որի վկաններն են սրբոց նշխարների վրայ կառուցուած հնագոյն վանքերն ու եկեղեցիները: Արցախի բարեպաշտ ժողովուրդը «Գանձասար» կոչեց այն բարձունքը, որ-պէս՝ որպէս թանկագին պարգեւ, ամփոփուած է Յովհաննէս Մկրտչի գլուխը՝ սուրբ մասունքը Քրիստոսին Փրկիչ քարոզողի եւ Նրան մկրտողի: Տաւաքը գանձ է՝ անգուցական այս խորհրդով Գանձասարի Կաթողիկոսութեան հայրապետանիստ Գանձասար վանքը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի օրհնութեան ներքոյ առաջնորդել է Արցախի հայոց հոգեւոր կեանքը: Փրկութեան յոյսով համախմբել է մեր ժողովրդին՝ Տայրենիքին ու հաւաքին սպառնացող վտրմութիւններին հանդիման եւ ոգեշնչել ազապագրական պայքարներում: Մեր պատմութեան մէջ բազում են արցախցի հաւաքաւոր, արի զաւակները, ովքեր իրենց կեանքը նուիրեցին հայրութեան իղձերի ու ձգարմների իրականացմանը՝ ազապ մեր Տայրենիքի պարկերը իրենց հայեացքի առջեւ:

Մայր Տայրապետին միանալու ձգարմով ու հաւաքով 1988 թուականին ծնունդ առաւ Արցախեան ազապամարտը, որի հետ կեանքի կոչուեց եւ մեր ժողովրդի փափագը՝ վերա-կանգնելու Արցախի թեմը, որը դադարել էր գործել խորհրդային տարիներին: Ընդառաջ խնդրանքին հաւաքացեալ հայորդեաց եւ նրանց հոգեւոր խնամքը առաւելով իրականացնելու համար երջանկայիշատակ Վազգէն Ա Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսը Տայրապետական սրբապատ Կոնդակով վերահասարակեց Արցախի թեմը՝ Առաջնորդ կարգելով Գերաշնորհ Տ. Պարգեւ Արքեպիսկոպոս Մարտիրոսեանին: Բարեջան Սրբազանի առաջնորդութեամբ ու խնամքով Արցախում ծառայող հոգեւորականաց ուխտապահ դասը պարերազմական դժուարութիւնների մէջ ձեռնամուխ եղաւ վերակառուցելու եկեղեցական կեանքը: Վերսրին դողանջեցին Գանձասարի, Ամարասի, Դադիվանքի, Շուշիի Սուրբ Ամենավրկիչ Ղազան-չեցոց մայր տաճարի եւ Արցախի այլ վանքերի ու եկեղեցիների գանգերը: Մեր խոնարհուած սրբավայրերը վերականգնուեցին, բարեգարդուեցին, կենդանացան աղօթքով՝ օրհնութիւն սփռելով արցախահայոց կեանքում: Թեմի հոգեւոր սպասարները առաջնորդ Սրբազա-նի գլխաւորութեամբ քաջալերեցին ազապամարտիկներին եւ ժողովրդին, զօրաւոր պահե-ցին հաւաքը եւ յաղթանակի յոյսը նրանց հոգիներում՝ օրհասական պահերին կողք կողքի պայքարելով մեր հայրենանուէր զօրաց հետ:

Այսօր, երբ տօնում ենք Արցախի Թեմի վերահասարակման 20-ամեակը, անվարան կա-րող ենք ասել, որ ազապամարտի տարիներին Արցախի թեմը կարեւոր դերակատարութիւն

ունեցաւ Լեւոնային Ղարաբաղի Նանրապետութեան անկախութեան ձեռքբերման գործում՝ նպաստելով նաեւ նորաստեղծ Նանրապետութեան եւ Սփիւռքի կապերի ամրապնդմանը, որ մեծապէս էական էր պարտազմական իրավիճակում գրնոտող երկրամասի համար:

Գոհութիւն Աստուծոյ, այսօր Արցախի թեմը շէն ու պայծառ է թեմակալ առաջնորդի եւ բարեջան հոգեւորականաց նախանձախնդիր ծառայութեամբ ու հոգածութեամբ եւ բարեպաշտ հայորդեացոյ հաւաքատուր ընթացքով: Արցախի թեմի վերահասարակման նշանակալի փարեղարձի առիթով Նայրապետական Մեր գնահատանքն ու օրհնութիւնն ենք բերում Լեւոնային Ղարաբաղի Նանրապետութեան իշխանութիւններին՝ ի գլուխ Նանրապետութեան Նախագահ Տիար Բակօ Սահակեանի՝ այն մեծ աջակցութեան համար, որ բերում են արցախահայոց հոգեւոր-եկեղեցական կեանքի զօրացմանը՝ ի սէր երկրի հաւաքաշէն, բարգաւաճ ու բարօր գալիքի: Նայրապետական Մեր բարձր գնահատանքն ենք բերում Գերաշնորհ Տ. Պարգեւ Արքեպիսկոպոս Մարտիրոսեանին, թեմի ուխտապահ հոգեւոր դասին, թեմական-եկեղեցական կառոյցների պատուարժան անդամներին՝ հայցելով Աստուծոյ օրհնութիւնը իրենց առաքելութեանը:

Սիրելիներ, մենք բոլորս հաւաքացել ու հաւաքում ենք Արցախի արդար դպրի յաղթանակին, մեր ժողովրդի ազատ ապրելու արդար իրաւունքի ճանաչմանը եւ առ Տէրն ապաւինութեամբ գիպենք, որ յաղթական է մեր հաւաքը՝ համաձայն անկարարական խօսքի. «Եւ այս է այն յաղթութիւնը, որ յաղթում է աշխարհին, մեր հաւաքքը»:

Աղօթք բարձրացնենք երկինք երջանկայիշապակ Վազգէն Ա Ամենայն Նայոց Նայրապետի եւ Արցախի ազատագրութեան մարտերում գոհուած քաջորդիների հոգիների համար: Նրանց յիշատակի առջեւ միաւորենք մեր հայցը, որ Աստուած օրհնի մեր ժողովրդի ջանքերը՝ յանուն մեր Նայրենիքի՝ Նայաստանի եւ Լեւոնային Ղարաբաղի Նանրապետութեանց օրհնեալ կեանքի:

Աղօթենք, որ Աստուած ամուր պահի հաւաքն ու եկեղեցանութիւնը Արցախի Մեր սիրելի զաւակների՝ օրէցօր զօրացնելով փրախնամ թեմը՝ ի փառս Իր Սուրբ Անուան, ի պայծառութիւն Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու: Թող Տէրը Իր Սուրբ Աջի հովանու ներքոյ խաղաղութեան մէջ եւ խաղաղ սրբով պահպանի համայն աշխարհապիտ մեր ժողովրդին եւ առաջնորդի դէպի հաւաքքով ոռոգեալ, բարեյոյս հանգրտաններ:

«Շնորհք ընդ ձեզ, եւ խաղաղութիւն բազմացի գիպութեամբն Աստուծոյ եւ Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն մերոյ» (Բ Պնք. Ա 2):

Օրհնութեամբ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ

**ԳԻՐ ՆԱՅԵՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՆԱՆԱՏԱՆԱՅ
ԱՌ ՍԻՐԵՑԵԱԼ ԴՈՒՍՏՐՍ ՄԵՐ ԵՒ ՆԱՐԱԶԱՏ ԶԱՒԱԿՍ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ԱՆԴԱՄՍ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԿՐՕՆԱՍԷՐ ՏԻԿՆԱՆՅ
ՆԱՄԱԽՍԲՈՒՄԻ ՈՐ Ի ԲԵՅՐՈՒԹ, ԼԻԲԱՆԱՆ**

Ուրախ ենք մեծապես, որ առիթ ունենք համագգային մեր նուիրական սրբավայր Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում ողջունելու և Նայրապետական Մեր օրհնութիւնը բերելու Սուրբ Էջմիածնի Կրօնասէր Տիկնանց Նամախմբումի բարեջան անդամուհիներին, որ աշխարհի քաղաքներ ծայրերից հաւաքուել էք Մայր Նայրենիքում մեր Եկեղեցու և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հովանաւորութեան ներքոյ նշելու Սուրբ Էջմիածնի Կրօնասէր Տիկնանց Նամախմբումի հիմնադրման 50-րդ փառեղարձը:

Սիրելի գաւակներ Մեր,

Անցեալ դարի երկրորդ յիսնամեակը Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու պատմութեան մեջ ցաւալիօրէն առանձնացաւ ներեկեղեցական բարդ յարաբերութիւններով, երբ սրեղծուած ոչ կանոնական վիճակը հանգեցրեց եկեղեցական մեր կեանքի պառակտմանը:

Դժուարին այդ փառքներին Մայր Աթոռիս նեցով ու ապալիւնութիւն դառնալու առաքելութեամբ Լիբանանում հիմնուեց Սուրբ Էջմիածնի Կրօնասէր Տիկնանց Նամախմբումը: Միաւորուած Սուրբ Էջմիածնի սիրով, Տիկնանց Նամախմբումի անդամները իրենց կեանքով ու հաւաքոյ գործերով նեցով դարձան Ամենայն Նայոց Նայրապետութեանն ու Նայոց Նայրապետին, քաջալերելով մեր ժողովրդի գաւակներին անխախտ պահել հաւաքարմութիւնը Սուրբ Էջմիածնին և օգրակարութիւն բերել Միածնի Էջքով սրբագործուած մեր հաւաքոյ կենպրոնի շինութեանն ու պայծառութեանը: Մենք վկայ ենք եղել, թէ որքան բարձր էր գնահատում ձեր եկեղեցաւումը ծառայութիւնները և Էջմիածնասէր ոգին երջանկայիշապակ Վազգէն Ա Ամենայն Նայոց Նայրապետը: Մեր գահակալութեան նախընթաց փաստը փառքներին Մենք եւս բազում առիթներ ենք ունեցել ուրախանալու Սուրբ Էջմիածնի Կրօնասէր Տիկնանց համախմբումի կեանքի կոչած եկեղեցաշէն գործերով և փառաբանելու Բարձրեալն Աստուծոն, որ մեր Եկեղեցուն պարգեւել է ձեզ պէս հաւաքաւոր ու ծառայասէր դուստրեր: Ձեր գործերով դուք լուսաւոր նոր Էջեր էք յաւելում մեր Եկեղեցու պատմութեան մեջ և հաւաքաւոր ընթացքով Ամենախնամ Տիրոջ օրհնութիւնը վաստակում ձեր, ձեր ընտանիքներին և համայն մեր ժողովրդի համար:

Կէսդարեայ յոբելեանի առիթով Միածնի Իջման Սուրբ Խորանի առջեւ աղօթք ենք բարձրացնում առ Աստուած՝ Տիկնանց Նամախմբումի ննջեցալ անդամուհիների հոգիների հանգստութեան համար: Բարի յիշապակ և երկնային բարձունքներում երանաւէր հանգիստ ննջեցեալ հայուհիներին, ովքեր իրենց կեանքով ու բարի գործերով հաւաստեցին իրենց սէրն ու նուիրումը առ ժողովուրդն հայոց, առ Մայր Եկեղեցին և Զրիստոսակնիք Սուրբ Էջմիածնին:

Սիրելիներ, իւրաքանչիւր յոբելեան անցեալը գնահատելու հեղ մէկերդ նաեւ սկզբնակէր է ապագայի գործունէութեան: Յիսնամեայ յոբելեանը խանդավառութեան ու նոր ներշն-

չանքների հարատև է ձեզ՝ հայրենապաշտ և եկեղեցասեր ոգու մեջ առանկա զօրանալու և ասպրումաձևաճոյ նոր նախաձեռնություններով ձեր առաքելությունը զարդարելու համար: «Նաստարյուն կացէք ի հաւարս, ժրացարուք, զօրացարուք: Ամենայն ինչ ձեր սիրով լիցի» (Ա Կորնթ. ԺԶ 13):

Նայոց Առաքելափաստար Սուրբ Աթոռից, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի Գահից Նայրական սէր ենք բերում ձեզ ու ձեր ընդանեաց անդամներին: Նայրապետիս աղօթքն է, որ Բարձրեալն Աստուած Իր Ամենախնամ հովանու ներքոյ պահպանի Սուրբ Էջմիածնի Կրօնաւէր Տիկնանց Նամախոմբումը և մշտառաք օրհնութեամբ շնորհագարդի ձեզ ամենքիդ՝ պարգևելով քաջառողջ, երկար կեանք և երկնայեղ ամենայն բարիք:

«Աստուած յուսոյ՝ լի՝ արասցէ զձեզ ամենայն խնդութեամբ և խաղաղութեամբ, առանելով ձեզ յուսով՝ զարութեամբ Նոգույն Սրբոյ» (Նոռմ. 15.13):

Օրհնութեամբ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ

Տուալ Գիրս Օրհնութեան ի 28-ն Մեպոնեմբերի
յամի Տեառն 2009 և ի թուին հայոց ՌՆԾԸ
ի Մայրավանս Սրբոյ Էջմիածնի
ընդ համարաւ 994

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՍՊՈՒՆԻՆ

Սեպտեմբերի 18-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Վ.Պ. արքեպիսկոպոսին եւ իրագործողական Վարչական Կոմիտեի նախագահին:

Ողջունելով նորանշանակ դեսպանին հայոց հոգևոր կենտրոնում՝ Վեհափառ Տայրապետը հաջողություններ մաղթեց Վ. Կոմիտեի նախագահին Տայրապետում իր գլխավորությամբ անցկացվող առաքելության ընթացքում՝ հույս հայտնելով, որ նրա պաշտոնավարության շրջանում առավել կսերտանան եւ կամրապնդվեն երկու ժողովուրդների դարավոր բարեկամական կապերը, ինչպես նաեւ համագործակցությունը Մայր Աթոռի եւ դեսպանության միջև: Նորին Սրբությունն անդրադարձավ նաեւ Տայրապետական Եկեղեցու եւ Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցու ջերմ եւ եղբայրական հարաբերություններին, որոնք արդյունավորվում են համապետական կոորդինացիայի ծրագրերով:

Ռ.Պ. դեսպան Վ. Կոմիտեի շնորհակալություն հայտնեց Վեհափառ Տայրապետին ջերմ ընդունելության եւ բարեմաղթանքների համար՝ անդրադառնալով հայ-ռուսական կապերին եւ դեսպանության ապագա ծրագրերին:

ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ

«ԳԱՐԵԳԻՆ Ա» ՆՈՒՍԵՐԻՆԻ-ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՆՈՂՈՐՆԵՔԻ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆՈՒՄ

Երջանկահիշատակ Գարեգին Ա Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսի մահվան 10-րդ տարելիցի առիթով, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսի բարձր փնտրությամբ, սեպտեմբերի 19-20-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում կանգնեցվեցին մի շարք միջոցառումներ եւ արարողություններ:

Այս առիթով տարբեր երկրներից Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին են ժամանել թեմակալ առաջնորդներ, Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության ներկայացուցիչներ՝ Տ. Նորայր եպիսկոպոս Ազգյանը եւ Տ. Շահեն եպիսկոպոս Փանոսյանը, հոգևոր Վ.Պ. Գարեգին Ա Տայրապետի ընտանիքի անդամներ եւ Տայոց Եկեղեցու բարերար հայրեր:

Սեպտեմբեր 19-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, հանդիսապետությամբ Գարեգին Բ Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսի փոփոխվող Գարեգին Ա Տայրապետի անվան հոգևոր-կրթական կենտրոնի հոգևորական արարողությունը: Հոգևոր-կրթական կենտրոնը

կառուցվում է Հայոց Եկեղեցու բարերարներ Կոմիտասի և Կրիստին Հայկ և Էլզա Դիդիգյանների ազնիվ նվիրաբերությամբ և ծառայելու է եկեղեցականների վերապարտաստության, կրոնի ուսուցիչների պատրաստության, գիտաժողովների և հոգևոր-կրթական փառքեր հավաքների համար:

Շարականների և սաղմոսների երգեցողությունից և աղոթասացությունից հետո Նորին Սրբությունը կատարեց կառուցվելիք կենտրոնի հողի օրհնությունը:

Արարողության ավարտին Վեհափառ Հայրապետն իր օրհնության խոսքն ուղղեց ներկաներին: «Աղոթքով թող բարի ընթացք և ավարտ ունենա երանաշնորհ Գարեգին Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անունով կառուցվելիք հոգևոր-կրթական այս հաստատությունը, որ պիտի վեր հանի Մայր Աթոռի սրբազան այս հողի վրա», - նշեց Նորին Սրբությունը՝ մասնավոր իր գնահատանքն ու օրհնությունը բերելով արարողությանը ներկա լուսավորչական բարերարներ Դիդիգյաններին, ովքեր սպանվել են նաև հովանավորությունը երջանկահիշարակ Հայրապետի 10-րդ փառելիցի միջոցառումների:

Այնուհետև արարողության մասնակիցները այցելեցին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի «Հրաչ և Սյուզան Թ-ուֆայաններ» Հայոց հայրերի տուն: Ավանդական աղ ու հացի արարողությունից հետո Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ու Հրաչ և Սյուզան Թ-ուֆայանները կատարեցին Հայոց հայրերի տան նորամուտի արարողությունը: Հայոց հայրերի հոգևոր փեսուհի Տ. Կոմիտաս վարդապետ Հովնանյանի բարիգալստյան խոսքից հետո Էջմիածնի Հայոց հայրերի տան սաները հանդես եկան գեղարվեստական հայրագրով:

Միջոցառման ավարտին Վեհափառում Կրիստին ունեցավ ընդունելություն, ուր Ամենայն Հայոց Հայրապետը վերստին հրավիրեց ներկաներին՝ այս օրերին վերստին ապրելու բարի հիշատակը երանաշնորհ Հայոց Հայրապետի, անդադառնալու նրա կյանքին և բարի գործերին:

Երեկոյան Երեսնում՝ Արամ Խաչատրյանի ֆիլիարմոնիկ համերգասրահում, Կրիստին կունենա հուշ-երեկո և արխիվային լուսանկարների ցուցահանդես՝ նվիրված երջանկահիշարակ Գարեգին Ա Ամենայն Հայոց Հայրապետին:

ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՂԱՄԱԿԱՐԳ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ ՍԻՆԳԱՊՈՒՐԻ ԱՎԱԳ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

Սեպտեմբերի 19-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց պաշտոնական այցով Հայաստանում գտնվող Սինգապուրի ավագ նախարար Լի Կուան Յուին:

Նորին Սրբությունը, բարի գալուստ մատչելով Սինգապուրի ավագ նախարարին, անդրադարձավ հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքին, Հայ Առաքելական Եկեղեցու պատմությանը և արդի մարտահրավերներին: Հայոց Հայրապետն ի դեմս ավագ նախարարի իր գնահա-

տանքն ու շնորհակալությունը հայրենեց Սինգապուրի ժողովրդին երկրի ամենահին քրիստոնեական կառույցի՝ (1836թ.) Սինգապուրի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ հայկական եկեղեցու հանդեպ ցուցաբերվող խնամքի համար:

Սինգապուրի ավագ նախարար Լի Կուան Յուին շնորհակալություն հայրենեց Վեհափառ Հայրապետին ընդունելության համար՝ նշելով, որ իր համար մեծ պարիով է այցելել Հայաստան և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին:

Զրույցի ընթացքում նաև անդրադարձ կատարվեց այն մեծ ներդրմանը, որ հայ համայնքն ունեցել է երկրի շինացման և բարգավաճման գործում:

Հանդիպմանը ներկա էին ՀՀ ԱԳ նախարար Էդվարդ Նալբանդյանը, ԱՄՆ Հայոց Արևելյան թեմի առաջնորդ Ս. Խաժակ արքեպիսկոպոս Պարսամյանը, Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի Հայոց թեմի առաջնորդ Ս. Եզրաս եպիսկոպոս Ներսիսյանը և Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ Ռուբեն Վարդանյանը:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՐ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՅ ԱՌՆՈՒՎԻԼ ԼԵ ԿՈՆԵՍԻ ՔԱՂԱՔԱԳԵՏԻՆ

Սեպտեմբերի 20-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբեգին Բ Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Ֆրանսիայի Առնուվիլ լև Կոնեսի քաղաքապետ Միշել Օմասին և նրա գլխավորած պարվիրականությանը՝ ողեկցությամբ քաղաքի Ս. Վարագա Խաչ եկեղեցու հոգևոր հովիվ Ս. Հարություն քահանա Տաշճյանի և ծխականների:

Նորին Սրբությունը, բարի գալուստ մաղթելով քաղաքապետին Ս. Էջմիածին ժամանելու առիթով, քաղցրությամբ վերհիշեց Հովվապետական իր այցը Առնուվիլ լև Կոնես և ջերմ ընդունելությունը քաղաքապետի ու ժողովրդի կողմից: Իր խոսքում Վեհափառ Հայրապետն անդրադարձավ հայ-ֆրանսիական բարեկամությանը և իր գնահատանքը հայրենեց Ֆրանսիայի ժողովրդին ի դեմս քաղաքապետի՝ հայ ժողովրդին դեռևս Յեղասպանության օրերից ցուցաբերած եղբայրական գորակցության համար՝ նշելով. «**Նեղության, ցավի մեջ կերպոված բարեկամությունը հավերժական է**»: Գաբեգին Բ Հայրապետը մասնավոր իր գոհունակությունը հայրենեց նաև Առնուվիլ լև Կոնեսի և Նուրբաշենի միջև սկիզբ առնող համագործակցության առիթով՝ կատարյալ հաջողություն մաղթելով և իր օրհնությունը բերելով այդ առաքելության իրագործմանը:

Իր հերթին քաղաքապետ Օմասը շնորհակալություն հայրենեց Նորին Սրբությանն ընդունելության համար, ապա անդրադարձավ Առնուվիլում բնակվող հայորդիների կարևոր դերակատարությանը քաղաքի կյանքում:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՐ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՈՒՂԵՐԶԸ ՆՏ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆԻ ԱՌԻԹՈՎ

Սեպտեմբերի 21-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն հայոց Կաթողիկոսը շնորհավորական ուղերձ է հղել հայաստանի հանրապետության Անկախության փոնի առիթով:

Հայրապետական ուղերձում ասվում է.

«Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Հայրապետական Մեր օրհնությունն ենք հղում համայն մեր ժողովրդին ի հայրենիս եւ ի Սփյուռս եւ բերում Մեր սերն ու շնորհավորանքները հայաստանի հանրապետության Անկախության փոնի առիթով:

Այսօր ազգովին փոնում ենք հայաստանի հանրապետության անկախության ուրախալի փոնը: Մեր հայրենի երկրում այլեւս անշրջելի իրականություն է մեր հավաքավոր ժողովրդի դարավոր ու նվիրական երազը՝ վերահաստատված անկախ պետականությունը: Հայաստանի հանրապետությունը համայն մեր ժողովրդի գալիքի հույսն է, ազգահավաքության երաշխիքը, որով պիտի հարապուհի մեր ժողովուրդը Արարափի հավերժական հայացքի ներքո:

Սիրելի՛ ժողովուրդ հայոց, հավաքով ու նվիրումով շարունակենք ներդնել մեր ջանքերն ու ծառայությունը՝ հանուն Մայր հայրենիքի բարգավաճման ու գորացման, ազգային մեր բոլոր իղձերի իրագործման եւ աշխարհասփյուռ հայության լուսավոր գալիքի:

Աղոթում ենք առ Աստված, որ խաղաղ երկնքի ներքո արգասավորի հայրենաշեն ու ազգանվեր բոլոր ձեռնարկներն ու նախաձեռնությունները համայն մեր ժողովրդի զավակների, հայաստանի հանրապետության իշխանությանց եւ հայոց պետական այրերի, եւ Ամենախնամ Սուրբ Աջով բարօրության եւ ուրախության մեջ պահպանի ազգս հայոց»:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

«ՎԱԶԵ ԵՒ ԹԱՄԱՐ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ» ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՆԻՄՆՕՐՆՆԵՔ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆՈՒՄ

Սեպտեմբերի 22-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում հանդիսապետությամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն հայոց Կաթողիկոսի կապարովեց ազգային բարերարներ փեր եւ փիկին Վաչե եւ Թամար Մանուկյանների հովանավորությամբ կառուցվող Մարենադարանի հիմնօրհների արարողությունը, որին ներկա էին ՆՏ Վարչապետ Տիգրան Սարգսյանը եւ փար Վաչե Մանուկյանը:

Մաքենադարանի նախագծի ճարտարապետն է Արարակ Ղուլյանը, շինարարությունն իրականացնում է «Մախրակ Կուն» ՍՊ ընկերությունը:

Նոգեպարար արարողության ժամանակ օրինվեցին կառուցվող Մաքենադարանի հիմքերը՝ մաղթանքով, որ Մաքենադարանը անսասան մնա ի վայելումն հայոց ազգի:

Այնուհետև Մայր Աթոռի Լուսարարապետ Ս. Արարապը եպիսկոպոս Գալթագճյանին ընթերցեց հիմնօրհներթի հիշատակարանը, որը հետո զեպեղվեց «Վաչե և Թամար Մանուկյան» Մաքենադարանի հիմքերի մեջ:

«Մաքենադարան-գիտական կենտրոնը իր ծառայությամբ ու գործունեությամբ պիտի նպաստի հայոց ազգային-եկեղեցական կյանքի անդաստանում աստվածաբանական և հայագիտական մտքի զարգացմանը՝ հավելելով այս ասպարեզներում առկա նվաճումներն ու ձեռքբերումները:

Նայրապետական այս գրով Մեր բարձր գնահատանքն ենք հայտնում ազգասեր ու եկեղեցանվեր բարերարներին, որոնց նյութական հոգածությամբ և ազնիվ վաստակով իրականացվում է այս գիտական կենտրոնի շինությունը, որն իր հարուստ գրադարանով, մասնագիտական սպասարկումով կարևոր ներդրում է բերելու՝ աստվածաբանության և հայագիտության ոլորտները նոր աշխարհայինների արգասիքներով արդյունազարդելու առաքելությանը:

Թող Փրկիչ մեր Տերը միշտ շեն ու պայծառ պահի Նայրենի մեր երկիրը, Եկեղեցին Նայաստանյայց, Ամենախնամ Իր Աջը հովանի դարձնի ազգիս Նայոց և երկնառաք թյուր օրհնությամբ պահպանի բարեպաշտ Մանուկյան ընտանիքին՝ նորանոր հաջողություններ շնորհելով ազգաշահ և եկեղեցաշեն նրանց բարի ու առաքինի գործերին. Ամեն», - ասվում է հիշատակարանում:

Արարողության ավարտին Վեհափառ Նայրապետը, ՆՆ Վարչապետը, Կիար Վաչե Մանուկյանը և հյուրերը ծանոթացան շինարարության ընթացքին, կարարված աշխատանքներին:

Հիմնօրհներթին նաև ներկա էին ՆՆ Սփյուռքի նախարար Նրանուշ Նակոբյանը, ՆՆ Կրթության և գիտության նախարար Արմեն Աշոտյանը, ԳԱԱ նախագահ Ռադիկ Մարտիրոսյանը, Արմավիրի մարզպետ Աշոտ Ղափրամանյանը, Մայր Աթոռի միաբաններ, Գերագույն Նոգետոր Խորհրդի անդամներ, Մայր Աթոռի բարերարներ, գիտության և մշակույթի գործիչներ:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՐ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱԽԱԿԱՐԳ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ «Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ» ՇՔԱՆՇԱՆ ՆԱԼՁՆԵՅ ԲԱԲԿԵՆ ԵՒ ԱՆԱՏԻՏ ՄԿՐՅԱՆՆԵՐԻՆ

Սեպտեմբերի 23-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբեզին Բ Ծայրագույն Պարբիարք և Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսը Նայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» պարվո բարձր շքանշանով պարգևատրեց Կրթ և Կրթիկն Բաբկեն և Անահիտ Մկրյաններին (Ֆիլադելֆիա, ԱՄՆ)՝ հայ ժողովրդին և Եկեղեցուն մատուցած օգրաշար ծառայությունների համար:

Հանդիսության սկզբում իր սրբի խոսքն ասաց ԱՄՆ Հայոց Արևելյան թեմի առաջնորդ Տ. Խաժակ արքեպիսկոպոս Պարսամյանը՝ անդրադառնալով Մկրյան ամուլի բացառիկ կեցվածքին հանդեպ Հայոց Եկեղեցին և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը, և շնորհակալություն հայտնելով Նորին Սրբությանը նրանց այդ բարձր պատվին արժանացնելու համար: Այնուհետև մեծարյալների կյանքի և գործունեության մասին խոսեց փար Երվանդ Ազարյանը:

Մինչ շքանշանի հանձնումը Մայր Աթոռի Լուսարարապետ Տ. Արարապ եպիսկոպոս Գալթագճյանն ընթերցեց Հայրապետական Սրբաբառ Կոնդակը:

«Ազգագույր և եկեղեցական Ձեր ծառայությունը Տիրոջ բարեխնամ օրհնության ներքո արգասավորված է բարի արդյունքներով: Ամերիկայի Հայոց Արևելյան թեմի և ի մասնավորի Ֆիլադելֆիայի Սուրբ Սահակ և Սուրբ Մեսրոպ եկեղեցու վարչական մարմիններում ստանձնած հանձնառություններով և կատարած ազնիվ նվիրաբերումներով Դուք փասնյակ փարիներ ծառայում եք Միացյալ Նահանգներում բնակյալ հայորդյաց համայնքային կյանքը առավել կազմակերպված, շեն ու պայծառ դարձնելու առաքելությանը:

Ձեր վաստակը հարստացրել եք նաև ի պայծառություն Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի և Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքության կատարած ընծայաբերումներով, ՆԲԸ Միության, Թեքեյան Մշակութային Միության, Վարդանանց Ասպետների, Հայկական Համագումարի, «Արարապ» Երիտասարդաց Կենտրոնի և ազգային այլ կրթական ու մշակութային հաստատությունների գործունեությանը ի նպաստ բերած ազնիվ ջանքերով ու սրտաբուխ նվիրաբերություններով: Գոհունակություն է Հայրապետիս համար նաև, որ Դուք մշտապես ազնիվ հոգաբարություն եք դրսևորում մեր եկեղեցականաց հանդեպ՝ աջակցելով նրանց առողջական խնդիրների լուծմանը և հովվական առաքելության իրականացմանը: Ուրախությամբ ենք անդրադառնում Ձեր ինքնաբուխ հանձնառությանը՝ ներդրում բերելու Զավախքում մեր Սուրբ Եկեղեցու գործունեության առավել զորացմանն ու արդյունավորմանը: Ամ Աստված փառաբանական աղոթքն է Մեր հոգում, որ ազգս հայոց ունի Ձեզ պես հավատավոր, ազգասեր, եկեղեցասեր ու Էջմիածնասեր զավակներ»,- ասվում է Հայրապետական կոնդակում:

Ապա Նորին Սրբությունը Հայոց Եկեղեցու բարձրագույն պարգևը հանձնեց Բաբկեն և Անահիպ Մկրյաններին: Տիար Բաբկեն Մկրյանն իր շնորհակալությունն ու երախտագիտությունը հայտնեց Հայոց Հայրապետին՝ բարձր գնահատանքի արժանացնելու համար:

Հանդիսության ավարտին ներկաներին իր օրհնությունը բերեց Վեհափառ Հայրապետը: Նորին Սրբությունն անդրադարձավ մեծարյալների փարիների վաստակին և ազգային-եկեղեցական կյանքում դրսևորվող նրանց աստվածասեր ու ծառայասեր ոգուն: Գարեգին Բ Հայրապետը մաղթեց, որ Բարձրյալ Տերը հանապազ գորավիզ ու աջակից լինի Մկրյանների ընթանիքին՝ պարգևելով քաջառողջ կյանքի բազում օրեր և գործոց մշտադուրդ հաջողություններ:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՐ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻՎՇԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՂԱՄԱԿԱՐԳ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

**ԱՐՅԱԽԻ ԹԵՄԻ ՎԵՐԱԲԱՅՄԱՆ
20-ԱՄՅԱԿԻ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ
ՎԵՆԱԳԱՌ-ՆԱՅՐԱՊԵՏԻ ՆԱՆԴԻՍԱՊԵՏՈՒԹՅԱՄԲ**

Տարվույս սեպտեմբեր 26-ին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամնուայն հայոց Կաթողիկոսը հովվապետական այցով եղավ Արցախում և հանդիսապետեց Արցախի թեմի վերաբացման 20-ամյակին նվիրված միջոցառումները: Այցի ընթացքում Նորին Սրբությանն ուղեկցում էին Արարապյան հայրապետական թեմի Առաջնորդական փոխանորդ Գերշ. Տ. Նավասարդ արք. Կճոյանը, Շիրակի թեմի առաջնորդ Գերշ. Տ. Միքայել եպս. Աջապահյանը, Գեղարքունյաց թեմի Առաջնորդ Գերշ. Տ. Մարկոս եպս. Նովհաննիսյանը, ՌԴ Ջինված Ուժերի հոգևոր Առաջնորդ Գերշ. Տ. Վրթանես եպս. Աբրահամյանը, Նոգեշ. Տ. Նովնան արք. Նակոբյանը և Նոգեշ. Տ. Պարթև արք. Բարսեղյանը:

Հովվապետական այցը սկսվեց Գանձասար վանական համալիրից, որպեսզի Նորին Սրբությանը և հայրապետական շքախմբին դիմավորեցին Արցախի թեմի առաջնորդ Գերշ. Տ. Պարգև արք. Մարտիրոսյանը, ԼՂՏ Ազգային Ժողովի նախագահ Աշոտ Դուլյանը, բարերար Լևոն հայրապետյանը, հոգևորականներ և հավաքացյալ հայորդիներ: Գանձասարի Սուրբ Նովհաննես Մկրտիչ եկեղեցում կատարվեց հանդիսավոր երեկոյան ժամերգություն և անդաստան: Հավարդ անդաստանի ձեռամբ Վեհափառ հայրապետի օծվեց Գանձասար վանական համալիրի շրջակայքում կանգնեցված Խաչքարը՝ ի նշան Արցախի թեմի վերաբացման 20-ամյակի: Վեհափառ հայրապետը Արցախի թեմի բարերար Տիար Լևոն հայրապետյանի ուղեկցությամբ եղավ նաև Վանք գյուղում և ծանոթացավ բարերարի կատարած շինարարական աշխատանքներին:

Սեպտեմբեր 27-ին Շուշիի Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցում Վեհափառ հայրապետը մատուցեց Սուրբ և Ամնայն պատարագ: Հընթաց Սուրբ Պատարագի, որին ներկա էին ԼՂՏ նախագահ Տիար Բակո Սահակյանը և ԼՂՏ պետական ողջ ավագանին, Նորին Սրբությունը ընթերցեց հայրապետական Իր Սրբաբառ Կոնդակը՝ թեմի վերաբացման 20-ամյակի առիթով և հայրապետական Իր օրհնությունը և շնորհավորանքը բերեց Արցախի հավաքավոր հայորդիներին: Հավարդ Սուրբ Պատարագի կատարվեց նաև հանրապետական մաղթանք՝ ի խնդիր Արցախի պետականության անսասանության ու զորացման:

Սեպտեմբեր 27-ի երեկոյան Նորին Սրբությունն այցելեց Արցախի պատմա-երկրագիտական թանգարանի «Եկեղեցական գանձեր» ցուցահանդեսի բացմանը, ուր ներկայացված էին եկեղեցական արժեքավոր իրեր և Սուրբ Դադի առաքյալի գահի մի մասը՝ պահպանված Ա դարից: Ցուցահանդեսից հետո ի պատիվ Վեհափառ հայրապետի ԼՂՏ նախագահ Բակո Սահակյանի կողմից փրվեց հանդիսավոր ընթրիք:

Հայրապետական այցի երրորդ օրը՝ սեպտեմբեր 28-ին, Վեհափառ հայրապետը այցելեց ԼՂՏ նախագահ Տիար Բակո Սահակյանին: Հանդիպման ընթացքում նախագահը իր գոհունակությունը և ուրախությունը հայտնեց Նորին Սրբությանը՝ հայրապետական այցի առիթով և մանրամասն ու ամբողջական փոխհարաբերություններ ներկայացրեց ԼՂՏ-ում փրկող

կացության առնչությամբ: Նախագահը Կեղեկացրեց, որ աշխատանքներ են կատարվում Արցախում ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավման ուղղությամբ՝ կրթության, գյուղատնտեսության, էներգետիկայի, քաղաքաշինության և բանակաշինության ոլորտներում: Վեհափառ Նայրապետին Բր գոհունակությունը հայտնեց Պարոն Նախագահին ջերմ ընդունելության և Արցախի իշխանությանց կողմից Նայ Առաքելական Եկեղեցուն ըստ ամենայնի աջակցելու համար: Նորին Սրբությունն Բր խոսքում անդրադարձավ Արցախյան ազատագրական պայքարում Եկեղեցու ունեցած մասնակցությանը և ընդգծեց նաև Եկեղեցու դերն արցախահայության այսօվա կյանքում:

Վեհափառ Նայրապետին այցելեց նաև Սյրեփանակերպի կենտրոնում կառուցվող Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի և ծանոթացավ եկեղեցու շինարարական աշխատանքների ընթացքին:

Երեկոյան Արցախի Մշակույթի և երիտասարդության պալատում Կեղի ունեցավ Արցախի թեմի կողմից հրապարակված գրքերի և թեմին նվիրված լուսանկարների ցուցադրում:

Արցախի թեմի վերաբացման 20-ամյակին նվիրված միջոցառումները եզրափակվեցին գեղարվեստական երեկույթով: Երեկույթի ընթացքում խոսքասացին Արցախի թեմի Առաջնորդ Գևրգ Ս. Պարգև արք. Մարտիրոսյանը, ԼՂՏ Նախագահ Տիար Բակո Սահակյանը և Վեհափառ Նայրապետը: Նորին Սրբությունը շնորհավորեց արցախահայությանը Արցախի թեմի վերաբացման 20-ամյակի առիթով և անդրադառնալով թեմի ձեռքբերումներին՝ բարձր գնահատեց թեմակալ առաջնորդի և թեմի եկեղեցականների ծառայությունը, հորդորեց նույն գիտակցությամբ շարունակել իրենց հոգևոր ծառայությունը: Վեհափառ Նայրապետին Բր խոսքում պարզամեջ արցախահայությանը. **«Մենք պարտականություն ունենք մեր հաղթանակը անշրջելի դարձնելու... Ծառունակեցեք ձեր քաջարի ընթացքը՝ հավաքելով և աստվածսիրությամբ: Մենք իբրեւ քրիստոնյա ազգ չգիտենք հուսահատվել և մեր հայացքը միշտ հառած ենք եղել դեպի Նարուցյալ Տերը, ուրեմն ապրեք հավաքելով և աղոթքը ձեր սրբերում»:**

Սեպտեմբերի 29-ին Վեհափառ Նայրապետի գլխավորած շրախումբը վերադարձավ Մայր Աթոռ:

Տ. ՊԱՐԹԵԻ ԱԲԵՂԱ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ՔԱՐՈՉԽՈՍԱԿԱՆ

Տ. ԵՂԻԱ ԱԲԵՂԱՅ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆԻ ՔԱՐՈՉԸ՝ ԽՕՍՈՒԱԾ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ ՄԱՏՈՒՑՈՒԱԾ ՍՈՒՐԲ ԴԱՏԱՐԱԳԻՆ (6 սեպտեմբերի, կիրակի, 2009 թ.)

ՅԱՆՈՒՆ ՆՕՐ ԵՒ ՈՐԴԻՑ ԵՒ ՆՈԳԻՑՆ ՍՐԲՈՅ. ԱՄԷՆ:

*«Եւ ելեալ ետես ամբոյս բազում, եւ գթացաւ ի նոսա,
զի էին իբրեւ ոչխարք՝ որոց ոչ իցէ հովիւ.
եւ սկսաւ ուսուցանել զնոսա յոյժ»*

*«Եւ դուրս ելնելով մեծ ամբոյս տեսաւ ու գթաց նրանց,
որովհետեւ նման էին ոչխարների, որոնք հովիւ չունեն.
եւ սկսեց նրանց ուսուցանել շարք բաներ»
(Մարկ. Զ. 34)*

Սիրելի՛ բարեպաշտ եւ հաւաքատու ժողովուրդ,

Անպարանական այս հատումը պարմում է, թէ ինչպէս նախքան հացի բազմացման առաջին հրաշքը, Յիսուսի մօտ հաւաքուեցին առաքելները՝ Նրան պարմելով իրենց կապարած բոլոր գործերն ու ուսուցումները: Նրանք մշտապէս շրջապատուած էին մարդկանց հոծ բազմութեամբ եւ այնքան զբաղուած ու ծանրաբեռնուած էին, որ մինչեւ իսկ հաց ուտելու ժամանակ չէին ունենում: Ուստի Քրիստոս առաջարկեց գնալ մի ամայի տեղ ու փոքրիկ հանգստանալ: Եւ առանձնանալով ժողովրդից՝ նաւարկեցին մեկուսի մի վայր՝ հեռու աշխարհային թոհուրեհից: Սակայն մարդիկ, տեսնելով նրանց հեռանալը, եւ շարքերն էլ ճանաչելով նրանց, բոլոր քաղաքներից հետիոտն, խումբերամ փութացին այնտեղ՝ նրանց մօտ: Այդ ժամ մեր Տէրը, դուրս գալով նաւակից, մեծ ամբոյս տեսաւ՝ նման այն ոչխարներին, որոնք հովիւ չունեն: Գթալով նրանց՝ սկսեց քարոզել ու սովորեցնել շարք բաներ: Իսկ իր աշակերտներին ցոյց տալով հունձքի առաքութիւնը եւ մշակների սակաւութիւնը՝ յորդորեց աղաչել հնձի Տիրոջը, որպէսզի մշակներ հանի հնձի համար:

Այո՛, սիրելիներ, այդ մարդիկ նման էին ոչխարների, որոնք հովիւ չունեն: Սակայն ո՞վ է հովիւը: – Նա հօտի առաջնորդն է, որ հոգաբարութեամբ խնամում եւ կերակրում է իր խաչներին: Նովիւը մշտապէս նուիրում է իր հօտին: Նա երբեք սխալ տեղ չի առաջնորդում իր ոչխարներին: Եւ եթէ պարահի, որ նրանցից թէկուզ մէկը մոլորուի ու ընթանայ զարպտի ճանապարհով, արդեօք հովիւ մնացեալին չի՞ թողնի մի կողմ՝ շտապելով փնտռել ու գտնել կորած գառնուկին: Իսկ եթէ գտնի նրան, աւելի մեծ պիտի լինի իր ուրախութիւնը, քան որ ունէր մնացած ոչխարների համար (հմմտ. Մատթ. ԺԸ. 12-13, Ղուկ. ԺԵ. 3-7):

Հին Ուխտում հանդիպում ենք արդար հովիւների շարք օրինակների: Հովիւ էր Յակոբը, հովիւ էր Յովսէփը, հովիւ էին նրանց եղբայրները, հովիւ էր Մովսէսը, նաեւ Դաւիթն ու Ամովսն էին հովիւ: Այս բոլոր հովիւները բարոյք հովուեցին ու անվրէպ առաջնորդեցին իրենց ոչխարներին: Նրանք նախ խաշներին հովուեցին եւ ապա ընկրուեցին հովուելու մարդկանց, որպէսզի սովորեն, թէ ինչպէ՛ս է հարկատր հովուել հօփին, ինչպէ՛ս է պէտք փքնել ու սրբացաւ լինել նրա համար: Այսպէս, Յակոբը Լաբանի գառները հովուելուց յետոյ միայն առաջնորդեց իր որդիներին եւ նրանց սովորեցրեց հովութիւն: Նաեւ Յովսէփն էր իր եղբայրների հետ ոչխարներ արածեցնում՝ եգիպտացիների երկրում լինելով զօրքի առաջնորդ: Մովսէսը եւս հովուեց Յոթորի հօփերին եւ ընկրուեց՝ քառասուն փարի հովուելու իր ժողովրդին: Այնուհետեւ նա հովութիւն սովորեցրեց իր աշակերտ Յեսուին, որն առաջնորդեց Իսրայէլի որդիների ողջ բանակը: Դաւիթը նոյնպէս հովուեց իր հօփի խաշները եւ ապա բարձրացաւ՝ հովուելու իր ազգակիցներին: Ամովսին Տէրը ոչխարների միջից վերցրեց եւ նրան մարգարէ դարձրեց, ու նա այլեւս չվերադարձաւ՝ գառներ արածեցնելու: Եղիսէին նոյնպէս վերցրեց եզների միջից, որպէսզի մարգարէ լինի Իսրայէլի մէջ: Նա դրանից յետոյ չգնաց իր եզների մօտ, այլ Եղիային ծառայեց եւ նրա փեղն զբաղեցրեց:

Նոր Ուխտի եկեղեցում այլաբանօրէն եւ աստուածաբանական իմաստով գերագոյն Հովիւն ու ճշմարիտ Հովուապետը Քրիստոս Ինքն է, որ ամէն ջանք թափեց Իր հօփի համար. «մօտեցրեց հեռատրներին, ետ դարձրեց մոլորածներին, բժշկեց հիւանդացածներին, զօրացրեց փկարացածներին, փաթաթեց վիրատրուածներին եւ պահպանեց պարարտներին... Եւ ընկրեց, ուսուցանեց առաքինի աշակերտների, նրանց ձեռքն աւանդեց ամբողջ հօփը եւ ասաց Շմատն Վեմին. «Արածեցրո՛ւ իմ ոչխարներին» (Յովհ. ԻԱ. 17) (Ս. Յակոբ Մծբնեցի):

Սրբազան Պօղոս Առաքեալը, երբ Միկեալոսից Եփեսոս մարդ ուղարկելով կանչեց եկեղեցու երեցներին, որպէսզի իր մեկնումից եւ հրաժեշտ փախուց առաջ նրանց բաշխի իր հովուական փորձառութիւնը, վերջում մի պարագամ փունց՝ ասելով. «Զգո՛յ՛ք եղէք ինքներդ ձեր եւ ամբողջ հօփի համար, որի վրայ Սուրբ Հոգին փեսուհներ կարգեց ձեզ՝ հովուելու համար Տիրոջ ժողովրդին, որին նա փրկեց Իր արեամբ: Սակայն ես գիպեմ, որ իմ մեկնելուց յետոյ ձեր մէջ կը գան յափշտակիչ գայլեր, որոնք չեն խնայի հօփին» (Գործք. Ի. 28-29): Հօփ բառի գործածումով Սուրբ Գիորգը, ինչպէս փեսանք, նկատի է ունենում Աստուծոյ ժողովրդին, եւ միաժամանակ «ոչխարներ է կոչում, որովհետեւ մոլորուեցին ինչպէս մի կորած ոչխար, որ հովիւ չունի... Այլեւ Ինքը՝ Քաջ Հովիւը, Գառնուկ եղաւ Իր Հօրից, որի համար Յովհաննէսն ասաց. «Սա է Աստուծոյ Գառը» (Յովհ. Ա. 29): Նախ, որ մեզ համար զգեստ եղաւ՝ ծածկելով Ադամի մերկութիւնը, ապա կերակուր եղաւ մեզ համար Իր Մարմնով ու Արեամբ եւ անմեղ լինելով՝ մեզ համար զոհուեց... Նա, ով հովիւն ու խնամողն էր երկնատրների, եղաւ նաեւ հովիւ մարդկային ազգի...» (Ս. Գրիգոր Տաթեւացի):

Քրիստոսի սուրբ առաքեալները Տիրոջից հրաման սրբացան՝ Ս. Հոգով քարոզելու եւ եկեղեցիներ հաստատելու: Եւ քանի որ կենդանի քարոզը պէտք է ամէն օր եկեղեցում անպակաս լինէր, ուստի, ինչպէս կարդում ենք Պօղոս Առաքեալի՝ Եփեսացիներին ուղղուած նամակում. «Նա շնորհ փունց՝ ոմանց լինելու առաքեալներ, ոմանց՝ մարգարէներ, ոմանց՝ աւերարանիչներ, ոմանց՝ հովիւներ եւ ուսուցիչներ՝ հաստատելու համար սուրբերին իրենց

պաշարօնի կարարման մեջ՝ ի շինություն Քրիստոսի մարմնի, մինչև որ մենք բոլորս հասնենք հաւաքի կարարեալ միութեանն ու Աստուծոյ Որդու ճանաչմանը...» (Եփես. Դ. 11-13): «Եւ ո՛վ է այս շնորհի միջնորդն ու մարակարարը, ուրիշ ո՛վ, եթէ ոչ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոս՝ Կեանքը, Լոյսը, Ճանապարհը, Դուռը, Նովիւր, Քահանայապետը, Միջնորդը, Բարեխօսը, Յոյսը, Կարապետը...» (Ներսէս Լամբրոնացի): Մեծ Նօրապետը հովիւ կոչուելու եւ ժողովրդին հովուելու բացարձակ իշխանութիւնն ու աստուածաբանական շնորհը առաքելների միջոցով ձեռնադրութեան սուրբ խորհրդով փոխանցեց իրաւիքն Եկեղեցու օծեալ սպասաւորներին, որոնք, շարունակելով բարի Նովուի առաքելութիւնը, յանձնառու են սիրայօժար հոգ տանելու, անբուն հսկելու եւ անսայթաք առաջնորդելու իրենց վստահուած հօրը՝ դէպի երկնի խաղաղ ու անվրդով Արքայութիւնը:

Ներկայ դժպիհ ժամանակներում մեր Սուրբ Եկեղեցին կանգնած է բազմապետական մարտահրաւերների առջեւ: Մի կողմից՝ օտարամուտ կեղծ արժէքների թափանցումը հայկական ընդհանրութեան, մարդկային սերնդի ապագային դաստիարակութիւնն ու ոչ հայեցի մրաժեղակեցումը, իսկ միւս կողմից՝ հակաքրիստոնէական յոռի բարքերի որդեգրումը, եկեղեցու դէմ հնչող քարաբնոյթ վայրահաչութիւնները բզկտում ու թուլացնում են հայորդեաց հաւաքն առ երկնաւոր մեր Տէրը, սէրը՝ մայր հայրենիքի նկատմամբ, նուիրումը՝ հանդէպ Նայ Եկեղեցին: Մեր հոգեւոր մօր շնորհած արգանդից՝ Ս. Աւագանից վերստին ծնուած իրաքանչիւր քրիստոնէայ այսօր առանկ, քան երբեւէ պարտաւոր է համախմբուել ու միաբանուել իր հոգեւոր հովուի շուրջը, որպէսզի յանկարծ թշնամին չյաղթի, որպէսզի ուժեղ ու անկոտրում կամք դրսևորուի՝ ստարանայի ու նրա արքանականների յարձակումներին անմահանջ դիմակայելու համար: Իսկ Տիրոջ բանական հօրի առաջնորդներս մեր կեանքի բոլոր օրերում աներկբայօրէն պէտք է հետեւենք ու աշակերտենք Քրիստոսի Եկեղեցու սրբազան հովիւներին՝ առաքելաշնորհ եւ տիեզերալոյս մեր Նայերին՝ նրանց կեանքը, խօսքը, գործը մշտապէս մեզ ճանապարհակից դարձնելով, իսկ հաւաքաւոր ժողովրդին՝ դրանք որպէս անարար կայք ջամբելով...

Սիրելի՛ հաւաքացեալներ, աղօթենք, որ Բարձրեալ Տէրը Իր առաքի հնձի համար պարտաւոր արժանաւոր մշակներ՝ առանց ամօթի ու գայթակղութեան: Եւ թող մենք կցորդ լինենք Իր սուրբ եւ ընտրեալ հովիւների անսուտ վարձապրութեանը՝ նրանց հետ փառաւորելով մեր Քրիստոս Աստուծուն՝ յաւիտենական Քահանայապետին, Նոր եւ Ամենասուրբ Տոգու հետ պիժմ եւ յաւիտենա յաւիտենից:

Շնորհք, սէր եւ խաղաղութիւն Տեառն մերոյ եւ Փրկչին
Յիսուսի Քրիստոսի, եղիցին ընդ ձեզ, ընդ ամենեսեանդ. ամէն:

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

Տ. ՅԱԿՈԲ ԱՐՔ. ԳԼՆՃԵԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԿԱՏԱՐԱԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՆԱԲՅԵՐ

Քրիստոնեական կաթարածաբանությունը նկարի ունի «Վերջին ժամանակներում» րեդի ունենալիք արտասովոր ու ահեղացունց դեպքերը, աշխարհի վախճանը, Յիսուս Քրիստոսի երկրորդ գալուստն ու Վերջին Դարաստարանը, որոնց մասին բազմաթիվ արտայայտություններ կան Նոր Կտակարանում՝ երբեմն պարզ և երբեմն էլ դժուար հասկանալի:

Յիսուս իր ժամանակակիցներին և հետագայ սերունդներին յայտնեց, թե բազում նեղություններ պիտի կրեն, յարկապես երբ մօտենայ իր երկրորդ գալուստը, բայց երբեք չյայտնեց իր գալստեան ճշգրիտ թուականը՝ ասելով. «Այդ օրուայ և ժամի մասին ոչ ոք չգիտէ, ո՛չ հրեշտակները երկնքում և ո՛չ էլ Որդին, այլ միայն Նայրը» (Մրկս. ԺԳ 32), այսինքն՝ նույնպես և իր հաւարացեալները չպէտք է իմանան դրանց մասին, որպէսզի նրանք շարունակեն հսկել և աղօթել, միշտ մտածելով, թե այդ գալուստը կարող է րեդի ունենալ իրենց կենդանութեան օրօք. «Արթուն կացէ՛ք, որովհետեւ չգիտէք, թե ո՛ր ժամին կը գայ ձեր Տէրը» (Մտք. ԻԴ 42, Մրկս. ԺԳ 33):

Եկեղեցին սկզբից եւեթ, հիմնուելով Նորկտակարանեան վկայությունների վրայ, դաւանել է և շարունակում է դաւանել, թե Յիսուս Քրիստոս «գալոց է նովին մարմնով և փառօք Նօր»: Նամբարձման ժամանակ, մինչ աշակերպները ակնապիշ նայում էին երկինք գնացող և իրենց աչքերից անհետացող Յիսուսի երեսից, ահա երևում են երկու հրեշտակներ և ասում. «Այս Յիսուսը, որ ձեր միջից երկինք վերացաւ, պիտի գայ նոյն ձեւով, ինչպէս րեսաք նրան երկինք գնալիս» (Գործք Ա 11):

Մինչ այդ, սակայն, կանխաբեւտած արհաւիրքները հետապնդում են մէկ նպատակ. նախագգուշացնել Քրիստոսի հաւարացեալներին այդ բոլոր պատահելիքների նկարմամբ և քաջալերել նրանց, որ չյուսահապուեն, քանզի Տէրը պիտի չքի նրանց, յարկապէս այն պահին, երբ թուում է ամէն ինչ կործանուած և անյուսալի, նա պիտի յայտնուի իր փառքով և գօրութեամբ, պիտի ազարի նրանց: Ներեւաբար այդ վերջնական յայտնությունը պիտի լինի Եկեղեցու վերջնական փրկությունը: Այս մաին շարյալ կերպով է գրուած Դուկասի Աւետարանում. «Երբ այս բոլորը սկսի կաթարուել, վե՛ր կացէք և ձեր գլուխները բարձրացրէք, որովհետեւ մօտ է ձեր փրկությունը» (Դուկս. ԻԱ 28):

ԳԱՆՈՒՄՏ, ԹԷ՝ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ

Նոր Կրակարանում Տիրոջ երկրորդ գալուստը նշում է յունարեն **պարուսիա** (*parousia*) բառով, որ նշանակում է *գալուստ, ներկայություն, երևում, յայտնություն*: Եկեղեցական հայրերն էլ այդ բառին տուել են աստուածաբանական հանգամանք, որով նկարի է առնում Տիրոջ վերադարձը երկիր¹:

Իրականում, սակայն, **պարուսիան** Նոր Կրակարանում իր *գալուստ* իմաստից անելի *յայտնություն* կամ *երևում* իմաստով է հանդես գալիս, որովհետև Յիսուս ամբողջովին չի հեռացել այս աշխարհից ու մարդկանցից, բացակայ չէ ժամանակից ու պարմությունից, որ մի օր էլ վերադառնալ այնպեղ: Նա ինքն էլ վստահեցրեց իր հաւաքացեալներին, որ իրենց հետ պիտի լինի մինչև աշխարհի վախճանը (Մտթ. ԻԸ 20):

Երկրորդ գալուստ ասելով՝ հասկացում է Տիրոջ վերստին եւ վերջնական յայտնությունը աշխարհին, երեւալը իր «երկնային գործութեամբ եւ փառօր բազմօր»: Այս է պարզաբար, որ Պօղոս առաքեալը շար անգամ **պարուսիա**-ի փոխարեն ունի **Էպիֆանիա** (յայտնություն) կամ գործածում է երկուսն էլ միասին՝ ըստ հերեւեալի. «Եւ ապա պիտի յայտնուի անօրէնը, որին Տէր Յիսուս պիտի կործանի իր բերանի շնչով եւ պիտի ոչնչացնի իր գալստեան (*պարուսիա*) յայտնութեամբ (*Էպիֆանիա*)» (ԲԹ. Բ 8):

Ներկաբար, կարելի է իրաւամբ ասել, թէ **պարուսիան** Աստուածայայտնութիւն է, երկնային արքայութեան յայտնութիւնը, որի կենտրոնում է Յիսուս Բրիստոս իր աստուածային փառքի ու վեհութեան ճառագայթումով՝ շրջապատուած հրեշտակների գունդերով:

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱՅԻՆ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կարարածաբանական դէպքերի մասին Յիսուսի արարայայտութիւնները, ընդհանուր առմամբ, հիմնուած են Նինկրակարանեան պարկերների վրայ: Դրանք համեմատական կարգով ներկայացնում են հերեւեալ պարկերը.

«Ձեզ նեղութեան պիտի մարնեն եւ պիտի սպանեն ձեզ. եւ իմ անուան պարծառով բոլոր ազգերի կողմից արելի պիտի լինէք: Եւ այն ժամանակ շարերը պիտի գայթակղուեն եւ միմեանց պիտի մարնեն ու միմեանց պիտի արեն: Եւ բազում սուր մարգարէներ պիտի ելնեն ու շարերին պիտի մոլորեցնեն: Եւ անօրէնութեան շարանալոց՝ շարերի սէրը պիտի ցամաքի: Բայց ով մինչև վերջ համբերեց, նա պիտի փրկուի: Եւ արքայութեան այս Աւերարանը պիտի քարոզուի ամբողջ փրկեղբրում՝ ի վկայութիւն բոլոր հեթանոսների. եւ ապա պիտի գայ վախճանը» (Մտթ. ԻԳ 9-14):

«Բայց այդ օրերին, այդ նեղութիւնից յետոյ, արեգակը պիտի խաւարի, եւ լուսինը իր լոյսը չպիտի տայ: Եւ աստղերը երկնքից վայր պիտի թափուեն, եւ երկնքում գործութիւնները պիտի շարժուեն: Եւ այն ժամանակ պիտի տեսնեն մարդու Որդուն՝ եկած ամպերի վրայով՝ գործութեամբ եւ բազում փառքով: Եւ այն ժամանակ պիտի ողորկի իր հրեշտակներին ու պիտի հաւաքի իր ընտրեալներին չորս կողմերից, երկրի ծագելից մինչև երկնքի ծագելը» (Մրկս. ԺԳ 24-27):

1 Stü K. Rahner/H. Vorgrimler, Th. Woerterbuch, 1981, չջ 320-321:

«Արդարև երկնքի աստղերը, Նայկի համաստեղության եւ երկնային բոլոր լուսավորների հեղ ճիւղին, լոյս չեն փալու, արեգակը իր ծագման պահին պիտի խաւարի, լուսինը նոյնպէս իր լոյսը չպիտի փայ» (Ես. ԺԳ 10):

«Երկնային բոլոր գործիքները պիտի հալուեն, երկինքը մագաղաթի պէս պիտի գալարուի, բոլոր աստղերը ցած պիտի թափուեն ինչպէս որթատունկի փերէն կամ ինչպէս թզենուց վայր ընկնող փերէն» (Ես. ԼԴ 4):

«Տեսնում էի, որ, ահա, երկնքի ամպերի միջից գալիս է մէկը մարդու Որդու նման» (Դան. Է 13):

«Վեր կացէ՛ք, փախէ՛ք հիւսիսի երկրից,- ասում է Տէրը,- քանզի երկնքի չորս կողմերից պիտի հաւաքեն ձեզ» (Զաք. Բ 6):

«Եթէ դու ցրիւ ես եկել երկրի մի ծայրից մինչեւ միւս ծայրը, այդպէս չէ կը հաւարի քեզ քո Տէր Աստուածը» (Բ Օրինաց Լ 4):

ԵՐԿՆԱԿԱՄԱՐԻ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՇԱՐԺ

Նեղութեան օրերից յետոյ փիեզերական գործիքները պիտի սկսեն քայքայուել, ահաւոր փակնովքայութիւն պիտի լինի, մի դրութիւն, որի մասին մտածելն անգամ ահաբեկել է Բրիստոսի ժամանակակիցներին, ինչպէս նաեւ մեզանից շարքերին այսօր էլ է ահաբեկում: Եւ, իսկապէս, բացառապէս երկնքում եւ անջրպետում փեղի ունենալիք ցնցումները չափազանց սարսափազդու պիտի լինեն մարդկանց համար, այդ մասին Դուկաս Աւերարանիչն էլ է վկայում. «Եւ նշաններ պիտի լինեն արեգակի, լուսնի եւ աստղերի վրայ: Եւ երկրի վրայ պիտի լինի հերթափոխների փազնապէս ծովի եւ խոռվութեան նման ահեղ ձայնի պարճառով, աշխարհի վրայ գալիք պատահարների վախից եւ նախագագումից մարդիկ պիտի մեռնեն, որովհետեւ երկնքի գործիքները պիտի շարժուեն» (ԻԱ 25-26):

Տիեզերական ուժերի քայքայման վերոյիշեալ անդոհալից նկարագրութիւնները ինքնանպատակ չեն, դրանք առանձին վերցրած իրենցից ոչինչ չեն ներկայացնում, ոչ էլ ներկայացնում են աշխարհի վախճանը, այլ դրանք անմիջականօրէն կապ ունեն Յիսուսի կրկին յայտնուելուն հետ: Երկնակամարի գործիքները պիտի երերան հէնց նրա համար, որ մարդու Որդին (Յիսուսը) թողնում է իր երկնային գահը, որը համաձայն Ս. Գրքի պարկերացման՝ գրնում է երկնքի ամենաբարձր վայրում, եւ մեծ գործութեամբ ու փառօք բազմօք անցնում է երկնային գործիքներին միջով, սարսելով դրանք: «Մեծ գործութեամբ» ասելով՝ նկատի են առնում հրեշտակների գունդերը, որոնք ընկերանում են Փրկչին:

Հրեշտակային գործիքներին հետ Յիսուսի յաղթական մուտքը երկնային ոլորտներ լինելու է այնքան հզօր եւ հրաշալի, որ նոյնիսկ երկնակամարը, որպէս Ս. Գրքի, հաստատում են լուսավորները, գալարուելու է: Լուսավորները ընկնելու են ցած, բայց չի ասում, թէ երկրի վրայ: Նրանց անկման վայրը յայտնի չէ:

Ստեփանոս Սիւնեցի (688-735) արեգակի եւ լուսնի խաւարման, ինչպէս նաեւ աստղերի վայր ընկնելու մասին ասում է հետեւեալը. «Ըստ առակի բացատրութեան՝ «արեգակը» պէտք է հասկանալ սարանան, որովհետեւ կերպարանաւորում է լոյսի

հրեշտակի կերպարանքով, նաև Նեոբ, որ իրեն աստուած է անուանում: «Լուսինը» հերձուածողների եկեղեցիներն ու հրեաների ժողովարաններն են, որոնք կարող էին լուսաւորուել Աստուծո ճշմարտութիւնից, սակայն նրանից չեն լուսաւորում, այլ՝ սա-
րանայից, որին աստուած են անուանում: Իսկ աստղերը նրանց վարդապետներն են, ինչպէս գրուած է Յուդա առաքեալի ընդհանրական թղթում. «Մոլոր աստղեր, որոնց համար է պահուած յաւիտենական խաւարի վիճը» (Յուդա Ա 13)²:

Յիսուսի գալուստը նկարի է առնում իբրեւ «մարդու Որդու» գալուստ: Նա այդ կոչումով է յաճախ հանդէս գալիս Աւերաբանում: Այս միեւնոյն արքայաշարքները գործածում է նաև Դանիէլ մարգարէն: Իր տեսիլքներից մէկում նա տեսնում է մէկին՝ նման «մարդու Որդու», որ գալիս էր ամպերի միջից, որին Աստուած տալիս է իշխա-
նութիւն, փառք եւ արքայութիւն: Նրանով է Աստուած կարարում իր վերջին դարաս-
տանը՝ աշխարհի անհաւար թագաւորութիւնների դէմ, որոնք խորհրդանշական ձեւով ներկայացում են գազանների կերպարանքով (Դան. Է 13-14):

Մեր Տէրն ինքը յօժարակամ կերպով իբրեւ սեփական տարբերանիշ գործածում է «մարդու Որդու» կոչումը, ընդ որում բացայայտելով աշխարհը դատելու իր իշխա-
նութիւնը (Յովհ. Ե 27): Նրեական արեւանում, երբ քահանայապետը հարց էր տալիս
նրան. «Դ՞ն՞ էս Բրիստոսը՝ օրհնեալ Աստուծոյ Որդին», նա հանդիսաւոր կերպով յայ-
տարարում է. «Ես եմ, բայց պիտի տեսնէք մարդու Որդուն՝ Զօրութեան աջ կողմում
նստած եւ երկնքի ամպերի վրայով եկած» (Մրկս. ԺԴ 61-62):

Ամպեր-ի յիշատակումը այլաբանօրէն խորհրդանշում է Աստուծոյ միջամտու-
թիւնը տիեզերքում՝ դատելու եւ պարծելու դիտաւորութեամբ, ինչպէս կարդում ենք
Նին Կրակարանում. «Ահաւասիկ Տէրը բազմած թերեւսաստի ամպերի վրայ գալու է
Եգիպտոս. եգիպտացիների կոտորէրը նրա ահից պիտի դողան» (Ես. ԺԹ 1), «Նա,
ով ամպերն իր համար կառք է դարձրել եւ շրջում է հողմերի թելերին» (Սղմս. ՃԳ 3):

Ուրեմն, կարարածաբանական բոլոր տեսակի արքայաշարքներն ոչ թէ
աշխարհի վախճանի մասին մի ամբողջական նկարագրութիւն են տալիս, այլ բա-
ցայայտում են Յիսուսի գալուստը, որի դիմաց ամէն ինչ, յուդայական երկնակամա-
րի գործութիւններից սկսած, նսեմանում է, քանզի ի ծագել արդարութեան Արեգակի
«կորընչին աստեղը»: Ինքնին, երբ Աստուած ինքն իրեն է յայտնում աշխարհին, մարդ
արարածը զգում է լոյսի եւ գոբութեան ներկայութիւնը: Այս է պարճառը, որ արեւն ու
լուսինը խաւարում են, որովհետեւ երկնքում իրենցից մի շար աւելի հզօր ու փայլուն
լոյս է յայտնում, որն է հէնց ինքը՝ Աստուծոյ Որդին:

Նկրտաբար, վերոյիշեալ արքայաշարքներն չպէտք է ահաբեկեն արդար հա-
ւարացեալներին, որովհետեւ «մարդու Որդին» գալու է ամպերի վրայով, մեծութեամբ
եւ փառօք բազմօք, փրկելու իր Եկեղեցին Նակաբրիստոսի (Նեոի) սարսափելի բռնու-
թիւնից, նրա մահաբեր եւ թունալից շնչից: Միայն չարի ուժերը եւ մահացու մեղքերի
մէջ գրնուողներն են, որ ահաբեկուած պիտի ողբան ու կոծեն:

Որքան յուսատու են Տիրոջ հետեւեալ խօսքերը իր կրկին աշխարհ գալու վերա-
բերեալ.

2 Ստեփանոս Սիւնեցի, Չորս Աւերաբանների համառօտ մեկնութիւնը, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 106:

«Եւ եթէ գնամ եւ ձեզ համար էլ փեղ պարբաստեմ, դարձեալ կը գամ եւ ձեզ կը վերցնեմ ինձ մօտ» (Յովհ. ԺԴ 3), «Դուք այժմ քրտմութիւն ունիք, բայց ես դարձեալ ձեզ պիտի փեսնեմ ու ձեր սրտերը ուրախ պիտի լինեն» (Յովհ. ԺԶ 22)

ՍՈՒՐԲ ՎԱՅՐԻ ԱԲԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Մինչեւ Յիսուսի վերստին յայտնուելը պիտի կատարուեն այնպիսի դէպքեր, որոնք նախանշաններ պիտի հանդիսանան նրա երկրորդ գալստեան: Մարթէոսի Անկարանում (ԻԴ 4-8, նաեւ՝ Ղուկ. ԻԱ 8-9) նկարագրուած մոլորեցուցիչների երևումը, պարբերազմների ձայներն ու լուրերը, սով, սրածութիւններ եւ փեղ-փեղ երկրաշարժներ դեռեւս «սկիզբն են երկանց»: Տիմնական նախանշանները պիտի լինեն հետեւեալները.

ա.- Նաւարքը պիտի նուազի (Ա Տիմ. Դ 1, Ղուկա. ԺԸ 8), Նեոի գործակալները կամ դեսպանները ահաւոր հալածանքի պիտի ենթարկեն Եկեղեցին՝ խափանելով պաշտամունքը:

բ.- Նակարքիստոսը (Նեոք) պիտի յայտնուի (Դան. Է, Բ Թեա. Բ, Ա Յովհ. Բ 18, Յայտ. ԺԳ):

գ.- Ծաղրածուներն ու սրբութիւններն արհամարհողները պիտի բազմանան, որոնք պիտի ասեն. «Ո՛ր է նրա գալստեան խոստումը» (Բ Պետր. Գ 3-4):

դ.- Անօրէնութեան շարանալուց շարերի սէրը պիտի ցամաքի (Մարթ. ԻԴ 12):

ե.- Անկարանը պիտի քարոզուի ամբողջ փիեզերքում՝ ի վկայութիւն բոլոր հեթանոսների եւ ապա պիտի գայ վախճանը (Մարթ. ԻԴ 14):

Այս բոլորի վրայ Մարթէոս եւ Մարկոս անկարանիչները աւելացնում են «սուրբ վայրի» աւերածութիւնը.

«Արդ, երբ փեսնէք սասափելի աւերածութիւնը,- որի մասին ասուած է Դանիէլ մարգարէի միջոցով,- որ հաստատուած է սուրբ վայրում (ով ընթերցում է, թող հասկանայ), այն ժամանակ, ովքեր Նրեաստանում կը լինեն, թող փախչեն լեռները...» (Մարթ. ԻԴ 15-16, Մրկա. ԺԳ 14-15):

Ուսումնասիրելով Դանիէլի մարգարէութեան գիրքը, նկատում ենք որ նա «սուրբ վայրի» (յարկապէս Երուսաղէմի փաճարի) երեք փառքեր աւերածութիւնների մասին է խօսում, որոնցից միայն երրորդը ներկայացնում է վախճանաբանական արժէք:

1.- Առաջին աւերածութիւնը կատարուելու էր Անպիտոս Դ թագաւորի օրօք (Բ Մակ. Ե 15-23, Դան. ԺԱ 31):

2.- Երկրորդը՝ Երուսաղէմի պաշարման ժամանակ (Դան. Թ 27):

3.- Երրորդն ու վերջինը կատարուելու է Նակարքիստոսի յայտնութեան, աշխարհի վախճանի եւ մեռելների յարութեան ժամանակ (Դան. ԺԲ 11):

Մարգարէի կողմից գուշակուած **առաջին «սասափելի աւերածութիւնը»** կատարուել է Անպիտոս Եպիփանի ձեռքով, որին Մակարայեցոց Գիրքը կոչում է՝ «չարիքի արմար» (Ա Մակ. Ա 11): Այդ հեթանոս թագաւորը ոչ միայն նուաճել է հրեա-

ների հողը, այլև վերացրել է ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտամունքը այդ երկրից: Դրա համար էլ նա նկատի է առնուել իբրև Նեոի ներկայացուցիչ կամ նախակարապետ: Իսկ թե ինչքան ժամանակ պիտի շարունակուէր Երուսաղէմի սարսափելի աւերածութիւնը (այսպէղ նկատի են առնուած նաև քաճարի գոհասեղանին դրուած կոտորն ու նրա պաշտամունքը), դրա պատասխանն է քալիս Դանիէլ մարգարէն. «Սրբապղծութիւնը պիտի շարունակուի երկու հազար երեք հարիւր օր³, ապա պիտի սրբանայ սրբարանը» (Դան. Ը 13-14):

Նոյն մարգարէութիւնը աւելի մանրամասն կրկնում է նաև ԺԱ գլխում (30-32), երբ հրեշտակը այլ յայտնութիւնների շարքում Դանիէլի հետ խօսում է նաև հալածիչի մասին. «Նա նորից գործ պիտի գումարի նրանց դէմ, որոնք լքեցին սուրբ ուխտը: Նրա բանակները բռնութեամբ պիտի պղծեն սրբարանը, պիտի վերացնեն ամենօրեայ գոհաբերութիւնները, պղծութեամբ պիտի ապականեն այն մինչև սահմանուած ժամանակը, երբ Իսրայէլը իր պարիժը կրելուց յետոյ նորից հանգիստ ու խաղաղ օրեր պիտի ունենայ»:

Վերոյիշեալից պարզ է դառնում, որ Յիսուսի ակնարկութիւնը Դանիէլ մարգարէի միջոցով գուշակուած «սուրբ վայրի սրբապղծութեան մասին» (Մարթ. ԻԴ 15), չի վերաբերում վերելում նշուած դէպքերին:

«Սուրբ վայրի» **երկրորդ սարսափելի աւերածութիւնը** քեղի է ունենում առաջինից երկու հարիւր քառի յետոյ (յ. Բ. 70 թ.): Այդ մասին Գաբրիէլ հրեշտակը յայտնել էր Դանիէլին. «Մէկ եւ կէս եօթնեակում պիտի վերանան գոհերն ու ընծաները, աւերածութեան պղծութիւնը պիտի մնայ քաճարի վրայ, ու մինչև ժամանակի վախճանը վերջ պիտի քրտի աւերութիւն» (Դան. Թ 27): Այսինքն՝ մի անգամ էլ հնարաւոր պիտի չլինի վերականգնելու քաճարը, ինչպէս ժամանակին արել էին:

Նոյնեացիների կողմից հրեաների քաճարի կործանումից քառասուն քառի առաջ, Յիսուս արդէն նոր ուխտ էր կնքել իր ժողովրդի հետ, իր մահուամբ պատրել էր քաճարի սրբարանի վարագոյրը, այսինքն՝ դրա պատրուելով վերացել էր Նին Ուխտը, ինչպէս նաև՝ դրա հետ առնչող քաճարը:

Երրորդ եւ վերջին «սարսափելի աւերածութիւնը» քեղի է ունենալու «ժամանակների վերջում», երբ Միքայէլ հրեշտակն անձամբ պիտի պատերազմի սատրանայի եւ նրան ծառայողների դէմ: Այս պարագային ակնարկութիւն չկայ ուղղակի քաճարի մասին, քանզի այն այլևս գոյութիւն չունի եւ աւերածութիւնն էլ կրում է ընդհանուր բնոյթ: Հրեշտակն յայտնում է Դանիէլին. «Պիտի լինի նեղութեան ժամանակ, նեղութիւն, որպիսին չի եղել այն օրից, երբ ժողովուրդն առաջացաւ երկրի վրայ: Եւ այն ժամանակ պիտի փրկուի թո ժողովուրդը, ինչպէս այս բոլորի մասին գրուած է գրքերում: Երկրում, հողի մէջ ննջածներից շարերը յարութիւն պիտի առնեն, ոմանք յալիպենական կեանքի համար, եւ ոմանք յալիպենական նախաքիւնքի ու ամօթի հա-

3 Աստուածաշնչի արեւելահայերէն թարգմանութիւնում գրուած է՝ «հազար երկու հարիւր վաթսուութ օր», մինչդեռ գրաբարում կարդում ենք. «Աւուրս երկուս հազարս եւ երեք հարեար» կամ՝ «մինչև յերեկոյ եւ ի վաղորդայն հազարաց երկուց եւ երեքհարիւրոց»: Ի դէպ, 1260 օրերի յիշարակումին հանդիպում ենք Յովհաննու Յայրնութեան գրքում (Յայր. ԺԱ 3):

մար: Իմաստուն մարդիկ պիտի ճառագեն իբրեւ երկնակամարի լուսարմատներ, իսկ արդարներից շարերը առաւել եւս՝ իբրեւ յաւիտենական աստղեր» (Դան. ԺԲ 1-3, 11): Յիսուսի ակնարկութիւնը այս վերջին աւերածութեան մասին է:

Ժողովրդի փրկութեան մասին ակնարկութիւնը նկարի ունի հրեաների դարձն ու փրկութիւնը, մի բան, որ նոյնիսկ Պօղոս առաքեալն է ընդունում (Նոմ., գլուխ ԺԱ): Արդէն առաջին նորադարձ քրիստոնեաները նրանցից էին:

Ինչպէս նախկին աւերածութիւնների ժամանակ քաճարում վերացուել էր աստուածապաշտութիւնը, այս վերջին պարագայում էլ պիտի փկարանայ եւ շար վայրերում նոյնիսկ պիտի վերացուի Աստուծոյ նուիրումը հրապարակային պաշտամունքը, յարկապէս նկարի ունենք Նոր Ուխտի գոհաբերութեան խորհուրդը, այսինքն Ս. Պարարագի լիարժէք մատուցումը՝ հաւաքացեալ եւ մաքուր խղճի փէր եկեղեցականների կողմից: Նեղը պիտի մոլորեցնի շարերին եւ մինչեւ իսկ պիտի գայ բազմելու ճշմարիտ Աստուծոյ նուիրումը քաճարում...

Ո՛վ է «ԱՅՍ ՍԵՐՈՒՆԴԸ»

Յիսուս, պարերազմների, սովի, սրածութեան, բնութեան աղէտների, իր աշակերտների դէմ եղած հալածանքների ու Նեղի բռնութիւնների մասին խօսելուց յետոյ, որոնք քրեղի են ունենալու մինչեւ իր վերստին յայտնուելը աշխարհին,՝ աւելացնում է.

«Թ՛գեւոց սովորեցէք առակը. հէնց որ նրա ոստերը կակղեն, եւ նրա վրայ փրեւ դուրս գայ, իմանում էք, որ ամառը մօտ է. նոյնպէս եւ դուք, երբ այս բոլորը կապարտւած փեսներ, իմացէ՛ք, որ նա մօտ է դռների առջեւ»:

«Ճշմարիտ եմ ասում ձեզ, որ չի անցնի այս սերունդը, մինչեւ որ այս բոլորը կապարտուեն: Երկինք ու երկիր կ'անցնեն, բայց իմ խօսքերը չեն անցնի» (Մարթ. ԻԴ 34-35, Մրկա. ԺԳ 28-31, Ղուկա. ԻԱ 29-33):

Զմեռն անցնելուց յետոյ հէնց որ գարուն է գալիս, փրեւաթափ թգենին, որը մինչ այդ նման էր չորացած մի ծառի, նոր ոստեր է արձակում եւ օժտում առաք փրեւներով. դա նշան է այն բանի, որ ամառը մօտ է: Իսկ ո՞րն է Տիրոջ գալու նշանը: Դա անշուշտ չի վերաբերում երկնային մարմինների սասանուելուն, որովհետեւ այդ մէկը համարեա գուցընթաց է իր երկրորդ գալու հետ: Այդ նշաններից հիմնականն է այն դաժան հալածանքը, որ Նակաքրիստոսը (Նեղը) շղթայագերծելու է ճշմարիտ Եկեղեցու դէմ:

Այն հաստատումը, թէ **այս սերունդը** չի անցնի, մինչեւ որ այս բոլոր (այսինքն՝ կանխաբանուած աղէտները) կապարտուեն, ենթադրել է փուլի Յիսուսի ժամանակակիցներից շարերին եւ առաջին դարերի քրիստոնեաներին, թէ իրենք ականաբես պիտի լինեն Տիրոջ գալուստին: Դրա համար էլ ակնդէպ սպասել են այդ օրուան: Բայց Յիսուս «այս սերունդը» ասելով՝ նկարի չի ունեցել իր ժամանակակիցների սերունդը, այլապէս նա անպայման կը յարգէր իր խոստումը եւ կը յայտնուէր նրանց:

Լուրջ ուսումնասիրութիւնը ցոյց է փալիս, որ «այս սերունդը» արփայայտութեամբ Յիսուս նկարի է ունեցել հրեաներին, հրեաների սերնդին, ինչպէս, օրինակ, երբ ասում է. «Անհաւար եւ շնացող սերունդ» (Մարթ. ԺԶ 4), «անհաւար եւ մոլորում

սերունդ» (Մարթ. ԺԷ 16), (Կենս նաև՝ Մրկս. Ը 12, Ղուկա ԺԱ 29, Գործք Բ 40, Փիլիպ. Բ 15): Նկատարար, հրեաների սերունդը չի վերանալու նախքան «այդ բոլորի» կապարտելը, - նոյնիսկ եթե քարոքանդ եղած լինի նրանց փաճարը և նրանք՝ փարպղ-նուած ուրիշ ազգերի մէջ, - մինչև որ Կենսնեն մարդու Որդու յաղթական գալուստը ամպերի վրայով:

ԻՆՉՈՐԷ «ՈՉ ԷԼ ՈՐԴԻՆ»

Ինչպէս Կենսնը, Յիսուս իր ժամանակակիցներին և հետագայ սերունդներին երբեք չյայտնեց իր գալստեան ճշգրիտ թուականը՝ ասելով. «Այդ օրուայ և ժամի մասին ոչ ոք չգիտէ, ո՛չ հրեշտակները երկնքում և ո՛չ Էլ՝ Որդին, այլ միայն Նայրը» (Մրկս. ԺԳ 32, Կենս նաև՝ Մարթ. ԻԴ 36: Ղուկաս և Յովհաննէս աւերարանիչները չունեն Յիսուսի այս խօսքը):

Ոմանք «ո՛չ Էլ Որդին» արքայապաշտինը ջնջել են Աւերարանի բնագրից՝ աստուածաբանական առումով այն անհամարեղելի համարելով Յիսուսի աստուածային բնութեան հետ, որի համար համապատասխան փութարք վերաշարադրել են այսպէս. «Այդ օրուայ և ժամի մասին ոչ ոք չգիտէ, ոչ իսկ հրեշտակները երկնքի, այլ միայն իմ Նայրը»:

Սխալ է այն կարծիքը, թէ Յիսուս ըստ իր մարդկային բնութեան չգիտէր այդ օրուայ ու ժամի մասին, սա քաղկեդոնական մեկնաբանութիւն է: Նոյնպէս սխալ է կարծել, թէ առաջին քրիստոնեաներից մէկնումէկը աւելացրած լինի «ոչ Էլ Որդին», այլ, ընդհակառակը, դրա առկայութիւնն ինքնին գալիս է ապացուցելու դրա վաւերականութիւնը՝ իբրեւ Տիրոջ սեփական խօսք:

Իսկ նրանք, ովքեր չեն ընդունում Յիսուսի աստուածութիւնը, դրա իբրեւ ապացոյց բերում են Աւերարանի վերոյիշեալ նախադասութիւնը և ասում՝ եթէ Յիսուս իրօք Աստուած է կամ նրա բնութիւնը ունեցող Աստուծոյ Որդի, ուրեմն, անպայման պէտք է ամենագէտ լինի, հետեւաբար՝ պիտի իմանար իր գալու օրն ու ժամը և երբեք չէր կարող մի այդպիսի արքայապաշտին ունենալ:

Այդպէս մրաժողներին պէտք է ասել, որ Յիսուսի խօսքը սխալ մեկնաբանելով՝ նոր գայթակղութեան են փոխարկուել, քանի որ Յիսուս ասում է, թէ միայն Նայրը գիտէ իր գալու օրը, ուրեմն՝ Սուրբ Նոգի՞ն էլ չգիտէ, նա՞ էլ ամենագէտ չէ: Բա՛ն լիցի, չի կարելի մակերեսային մօտեցում ունենալ նման նուրբ հարցերի նկատմամբ:

Ճշմարտութիւնն այն է, որ Յիսուսի վերոյիշեալ արքայապաշտինը բնավ կապ չունի իր կամ Ս. Նոգու իմացութեան հետ: Նա պարզապէս կամեցել է ցոյց տալ Նայր Աստուծոյ դերն ու իրաւասութիւնը այդ վերջին օրուայ ու ժամի յայտնութեան վերաբերեալ: Այս միեւնոյն փաստէտը հէնց ինքը՝ Յիսուս մի այլ փոքր պարզաբանում է. «Ձեզ արուած չէ իմանալ այն ժամերն ու ժամանակները, որ Նայրը հաստատեց միայն իր իշխանութեան մէջ» (Գործք. Ա 7): Նոյն առումով նա ասում է նաև, թէ արքայութեան մէջ իր աջ կամ ձախ կողմը կը նստին միայն նրանք, ում իր Նայրը կը թոյլատրի (Մարթ. Ի 23):

Նայր, Որդի և Ս. Նոգի երեք անձեր են, մի բնութիւն ունեն, մի աստուածութիւն են, բայց Փրկագործութեան խորհրդում նրանք հանդէս են գալիս փարբեր դերերով:

Ի դեպ, Սյունիանու Սիւնեցի Յիսուսի այդ խօսքն ընդունում է այնպես, իբրև թե նա կամեցել է ինչպես մարդկանց մեղքերը, նույնպես և նրանց անգիպտելի իր վրայ վերցնել, դրա համար էլ ասել է, թե «այդ օրուայ ու ժամի մասին Որդին չգիտէ»⁴:

ՆԱԶԱՐԱՄԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

«Նազարամեակը» կամ յունարէն՝ «քիլիագմ»-ը նրկարի ունի Քրիստոսի հազարամեայ թագաւորութիւնը այս երկրի վրայ, որի համաձայն Քրիստոս երկիր պիտի վերադառնայ՝ նախքան աշխարհի վախճանը և այնպէս պիտի հաստատուի մի երկրային մեսիական թագաւորութիւն, որը քրիստոս է հազար տարի, որի համար մարմնաւապէս յարութիւն պիտի առնեն միայն մարտիրոսներն ու արդարները (առաջին յարութիւն) և Յիսուսի հետ պիտի թագաւորեն: Այդ ընթացքում ստրանան կապուած պիտի մնայ, այնուհետեւ մի փոքր ժամանակով նորից ազար պիտի արձակուի, մինչև որ վերջնականապէս կորստանա դարապարտութիւն Վերջին Դարաստարանի ժամանակ: Դա այն ժամանակն է, երբ մեղաւորներն էլ մարմնաւապէս յարութիւն պիտի առնեն (երկրորդ յարութիւն) և յախրեական դարապարտութեան ենթարկուեն, մինչ արդարները վերջնականօրէն պիտի արժանանան Աստուծոյ արքայութեանը:

Այս տեսակէտը հիմնուած է Յովհաննոս Յայրութեան գրքի այն հատուածի վրայ, ուր ասուած է.

«Եւ տեսայ մի ուրիշ հրեշտակ, որ իջնում էր երկնքից և իր ձեռքին ունէր դժոխքի փականքներն ու մեծ շղթաներ: Եւ բռնեց վիշապին՝ հին օձին, որ է բանսարկուն և սատրան. և հազար տարով կապեց նրան: Նրան գցեց դժոխքի անդունդների մէջ և փակեց ու կնիք դրեց նրա վրայ, որպէսզի այլևս երբեք չմոլորեցնի ազգերին, մինչև որ լրանայ հազար տարին: Եւ այնուհետեւ պէտք է, որ նա արձակուի մի փոքր ժամանակով:

«Տեսայ նաեւ գահեր, նստեցին դրանց վրայ, և նրանց իշխանութիւն տրուեց դարելու և ընտրելու այն հոգիներին, որոնք Յիսուսին և Աստուծոյ խօսքին իրենց վկայութեան համար չարչարուել էին. նաեւ նրանց հոգիներին, որոնք չերկրպագեցին գազանին և չստացան նրա դրոշմը իրենց ճակարկների, ոչ էլ իրենց աջ ձեռքի վրայ, և նրանք նորից կենան ստացան և թագաւորեցին Քրիստոսի հետ հազար տարի: Եւ սրանից յետոյ մեռելիներից ոչ ոք չկենդանացաւ մինչև որ կը լրանար հազար տարին: Այս է առաջին յարութիւնը: Երանի՛ այն սրբերին, որոնք բաժին ունեն առաջին յարութեան մէջ: Սրանց վրայ երկրորդ մահը իշխանութիւն չունի. նրանք պիտի լինեն քահանաներ Աստուծոյ և Տէր Յիսուս Քրիստոսի ու նրա հետ պիտի թագաւորեն հազար տարի:

«Եւ հազար տարի յետոյ հրեշտակը պիտի արձակի ստրանային ու պիտի հանի բանրից, և սա պիտի ելնի ու պիտի մոլորեցնի բոլոր ազգերին երկրի չորս կողմերում» (Յայտ. Ի 1-7):

Քրիստոնէական նախնական համայնքում հաւատարմ Յիսուսի երկրաւոր հազարամեայ թագաւորութեան նկարագրմբ, մեծ փարածում էր գրել ոչ միայն ժողովր-

⁴ Սյունիանու Սիւնեցի, Չորս Անտարանների համառօտ մեկնութիւնը, էջ 108:

դական մակարդակով, այլև մի շարք կարևոր աստիճանականների մօտ, որոնցից կարելի է յիշել Պապիասը (70 - 130), Յուստինոս Վկան (շ 165), Իրենեոս Լիոնացին (140 - 200), Տերտուլիանոսը (160 - 230), Հիպոլիտոս Հռոմեացին (170 - 236), Մեթոդիոս Ողիմպիացին (շ 311), Լակտանտիոսը (250 - 320), Ներոնիմոսը (347 - 419) և Ս. Օգոստինոսը (354 - 430) իր երկրասարդության ժամանակ:

Փոքր Ասիայում (Փոխիդիայում) հասարակարարական մոնոթեանականներն էլ (հիմնադրված 2-րդ դարում Մոնտանոսի կողմից) Հազարամեայի ուսմունքի կարևոր ջարագովներն էին, որոնք հետագայում դարապարտուեցին Եկեղեցու կողմից որպես հերետիկոսներ:

Պաշտօնական Եկեղեցին ջարագով հանդիսացաւ Յայրնութեան Գրքի վերոյիշեալ հարաւոր աշխարհական մեկնութեանը: Այդուհանդերձ, այդ հարաւորը բառացի իմաստով ընկալողներն ու մեկնաբանողները շարունակեցին պնդել իրենց փեսակերպների վրայ:

Ինքնին, թէ՛ Հազարամեայ թագաւորութեան և թէ՛ Յովհաննոս Յայրնութեան ընդհանուր գրքի մեկնաբանման հարցը լուրջ դժուարութիւններ է յարուցում: Դրա համար էլ Եկեղեցին երկար ժամանակ վարանել է այդ գիրքը ընդգրկելու Նոր Կտակարանի կազմում, մանաւանդ որ գոյութիւն ունեն յայրնութեանական ժանրին պարկաւոր աշխարհային գրութիւններ ևս, ինչպիսիք են Պետրոս առաքելի Յայրնութիւնը, Ներմասի Նովիւրը, որոնք դուրս են մնացել Ս. Գրքի կանոնից, իսկ Յովհաննէսինը ընդունուել է պարզապէս նրա համար, որ վաւերական է համարուել հեղինակի՝ Յովհաննէս առաքելի լինելու հանգամանքը, ելնելով նրա գրած Աւերարանի և Յայրնութեան գրքի միջեւ առկայ լեզուական ու ոճային նմանութիւններից:

Հազարամեան իր աշխարհական իմաստով ընկալողներից Ս. Օգոստինոսը գրում է այսպէս. «Իմ կարծիքով հազար փարիս կարելի է հասկանալ երկու իմաստով. առաջինը այն է, որ այս վերջին հազար փարում է կարարում այս բանը (այսինքն՝ սարանայի շրթայակապուելը), որն համապարասխանում է վեցերորդ հազարամեակին և ինչպէս վեցերորդ օրը՝ այժմ այն իր ընթացքի մէջ է, որին պիտի յաջորդի գիշեր չունեցող մի շաբաթ օր, և դա սրբերի հանգիստն է: Տեսանողը (Յովհաննէսը) հաւանաբար ընթացքի մէջ եղող այդ վեցերորդ օրուայ վերջին մասը, այսինքն՝ այն մասը, որ դեռ մնում է (սկսած Յովհաննէսի փեսիւթից) մինչև աշխարհի վախճանը, կոչում է հազար փարի՝ համաձայն հեկտորական այն ոճի, որ ընդհանրացում անելով՝ նկարի ունի միայն որոշակի մի հարաւոր: Երկրորդ իմաստը գուցէ այն է, որ Տեսանողը նկարի ունի մեր դարաշրջանի բոլոր փարիները (սկսած Բրիստոսի աշխարհ գալուց), այնպէս որ մի կտր թուով կամեցել է ներկայացնել ժամանակի ամբողջութիւնը: Հազարի խորանարդ արմարն է 10: 10 բազմապարկած 10-ով հաւասար է հարիւրի, որը բառակուսիի միայն մակերևոյթն է: Որպէսզի դրան փրոյի խորութիւնն ու ծաւալ և վերածուի խորանարդի՝ բազմապարկում է մի անգամ ևս 10-ով և արդիւնքը լինում է 1000 (100 x 10 = 1000):

«Սովորաբար 100 թիւը կիրառում է նշելու համար մի ամբողջութիւն, հերեւաբար հազար թիւն էլ, որի խորանարդ արմարն է 10-ը, նոյնպէս ներկայացնում է մի ամբողջութիւն: Այս կերպ պէտք է հասկանալ նաեւ Սաղմոսի (ՃԳ-) հերեւեալ խօսքը-

րը. «Նա իր ուխտը յախարհան յիշեց և իր խոստումը՝ մինչև ևս հազար սերունդ»։ «Նա-
զար սերունդ» ասելով՝ նկատի են առնում բոլոր սերունդները»⁵։

Ուրեմն, այլաբանական իմաստով հազար տարին մի անորոշ կամ չսահմանա-
փակուած ժամանակաշրջան է Տիրոջ առաջին և երկրորդ գալուստիների միջև ըն-
կած։ Ըստ Ս. Օգոստինոսի՝ սաքանան թեև շղթայուած է, բայց ոչ ամբողջական կեր-
պով։ Դրա համար էլ ներկայ ժամանակաշրջանը պայքարի մի ժամանակաշրջան է
քրիստոնեական համայնքի և աշխարհի, Քրիստոսի իշխանության և սաքանայի
իշխանության միջև⁶։

Թե ինչպես է կարողանում շղթայուած սաքանան այդուհանդերձ մոլորության
մեջ գցել ու խորտակել շարերին, Ս. Օգոստինոսը բացատրում է բառական յաջող
կերպով՝ ասելով, թե նա յադրում է միայն թոյլերին և անփոյթներին։ Նա շղթայուած
է ինչպես մի շուն, ոչ ոքի չի կարող կծել, բացի նրանից, ով անմիտութեամբ կը մօտե-
նայ իրեն, քանզի իսկապէս բառական անմիտ է նա, ով թոյլ կը տայ, որ մի կապուած
շուն կծի իրեն։ Եթէ աշխարհիկ ցանկութիւններով ու կրքերով համակուած չես՝ դու
չես մօտենայ նրան՝ և նա էլ թեզ չի մօտենայ, կարող է կատաղել, հաչել, սպառնալ,
բայց ոչ ոքի չի կարող վնաս հասցնել, մեզ չի կարող իր կամքը պարտադրել առանց
մեր համաձայնութեան⁷։ Այս իմաստով է, որ Յիսուս ասել է. «Այս աշխարհի իշխանը
դաւարապարտուած է» (Յովհ. ԺԶ 11)։

Իսկ ինչ վերաբերում է հազարամեայ թագաւորութեան համար յարութիւն առած
մեռելներին, որ նկատի է առնում իբրեւ առաջին յարութիւն՝ ի տարբերութիւն երկ-
րորդ և վերջնական յարութեան (Յայտ. Ի 4-6), Ս. Օգոստինոսը այդ առաջին յարու-
թեամբ նկատի ունի մկրտութեան խորհուրդը, որով մկրտուողը աւագանից վերակեն-
դանանում է իբրեւ մասնակից Քրիստոսի յարութեան ու փառքի։

Նազարամեայի մասին Մաղաքիա Օրմանեան պատրիարքը գրում է.

«Նազարամեայ կամ քիլիաստայց կարծիքը երեւեցաւ Եկեղեցոյ առաջին դարե-
րուն՝ իբրեւ վերջին նշխար ակնկալութեան Քրիստոսի մօտալուր գալստեան և իբր
բառական մեկնութիւն Յայրնութեան խօսքերուն, ուր կը տեսնուին, որ արդարեւերը
հազար ամ կը թագաւորեն Քրիստոսի հետ (Յայտ. Ի 4)։ Այդ թագաւորութիւնը պիտի
տեղի ունենար երկրի վրայ, ուր Քրիստոս վերստին պիտի երևէր իբրեւ Թագաւոր։
Իր ընտրեալները, որոնք իր հաւատքին համար նահապտակուեցան կամ որոնք չու-
րացան անոր հաւատքը, պիտի միասին թագաւորէին առաջին Յարութեամբ մինչև
երկրորդ Յարութեան ժամանակը, որմէ վերջ երկնից արքայութիւնը պիտի մտնէին։
Նախնի հայրերէն ոմանք ևս, ինչպէս՝ Պապիաս, Յուստինոս, Երանոս (Իրենէոս) և
Լակտանտիոս հազարամեաններէն կը համարուին, սակայն անոնց կարծիքը տար-
բեր էր քիլիաստայց կարծիքէն, որոնք հազարամեայ թագաւորութիւնը երկրաւոր
հեշտութեանց մէջ կը հաստատէին, մինչ առաջինները սուրբ և հոգեւոր վայելքնե-
րու մէջ կը դնէին գայն։ Նազարամեայ կարծիքը նորոգուեցաւ Արեւմուտքի մէջ ԺԲ

5 Augustinus, De civitate Dei, XX 7:

6 Անդ, XX 11:

7 St'u Sermo 37, PL 39, 1820:

դարուն, կալաբրացի Յովակիմ արքայի ձեռքով, որ առաջնորդ եղաւ յովակիմեանց աղանդին, ու բողոքականաց ծագումէն երբք անոնցմէ ոչ սակաւք ընդգրկեցին հազարամեայ վարդապետութիւնը՝ պարշաճեցնելով զայն Նեոին եւ Բաբելոնի անկման (Յայր. ԺԸ 2), որուն մէջ ուզեցին փնտնել Նոմի Եկեղեցիին պարկերը: Մակայն հիմակ այլեւս չեն երեւիր հազարամեաններ, եւ անոնց կարծիքը պէտք է դասել ի կարգ վաղնջական երեւոյթներու, որոնք արժանի իսկ չեն յիշարակութեան՝ իբրեւ վարդապետական դրոշմին»⁸:

«ՄԱՐԱՆ ԱԹԱ»

Քրիստոսի աշխարհի վերադարձը կամ աւելի ճիշտը՝ աշխարհին վերայայրնուելը այն ասպիճան յուսադիչ եւ մխիթարական ազդեցութիւն է թողել նախնական Եկեղեցում, որ նրա անդամները անձկանօք փնէցացել են այդ վերջնական յայրնութեանը՝ հանապազ աղօթելով. «Ե՛կ, Տէր Յիսուս Քրիստոս Քրիստոս»: Այս սրտառու թախանձանքով է փակում Յովհաննէս առաքելը իր Յայրնութեան գիրքը (Յայր. ԻԲ 20)՝ «Ե՛կ, Տէր Յիսուս Քրիստոս», որը Պօղոս առաքելն էլ է մէջբերում ուղղակի արամերէն լեզուով (Ա Կորնթ. ԺԶ 22). «Մարանա թա», այսինքն՝ «Ե՛կ, Տէր մեր» կամ փոքրեր ընթերցմամբ՝ «Մարան աթա», այսինքն՝ «Տէրն է գալիս»: Այս վերջին թարգմանութիւնը աւելի հարագար է թուում բնագրի ոգուն, որովհետեւ դրուած է իբրեւ եզրակացութիւն «Տէր Յիսուսին արողներին կամ արհամարհողներին»՝ հասկացնելով, թէ ուշադրութիւն թող անեն բոլոր նրանք, ովքեր հալածում են Քրիստոսին կամ նրա հաւատացեալներին, քանզի «Տէրն է գալիս», «Տէրը մօտ է» (Փիլիպ. Դ 5). «Տիրոջ գալուստը մօտեցել է» (Յակ. Ե 8), «Ահա՛ստիկ, Դաւաւորը դռանն է» (Յակ. Ե 10):

Նաւարացեալին կը մնայ ջինջ հաւարի անմար լապտերով միշտ պարաւստ լինել դիմաւորելու Տիրոջ ժամանումը եւ Յովհաննէս առաքելի նման ասելու. «Ամէն: Ե՛կ, Տէր Յիսուս Քրիստոս»: Այդ ցանկալի, կենարար ու երջանկաբեր հանդիպումը մեր Տիրոջ հետ գուցէ պարահի մեր մարմնական մահուան պահին կամ այս աշխարհի վախճանին: Յամենայն դէպս, յանուն այդ երանական փեսութեան, յանուն մեր հոգու խաղաղութեան՝ «Ե՛կ, Տէր Յիսուս Քրիստոս: Ամէն»⁹:

8 Մ. Օրմանեան, Տեղիք Աստուածաբանութեան, Երուսաղէմ, 1981, փն'ս «Գանձասար», Դ, 1993, էջ 31:

9 Մեր այս յօդուածի համար օգտակար եղան խառն հեղինակ աշխատութիւնները. F. Alañiz, L. Castellani, La Iglesia patristica y la parusia, Bs. As. 1962. H. Kraft, Chiliasmus (Die Religion in Geschichte und Gegenwart), I, Tübingen 1957. A. Eisen, Die Lehre von der Wiederkunft Christi (Lutherische Beiträge 9), 2004. J. Moltmann, Das Kommen Gottes. Christliche Eschatologie, Gütersloh 1995. F.-J. Nocke, Handbuch der Dogmatik, Düsseldorf 1992. F. Mussner, Christus vor uns, Frankfurt/M 1966. O. Betz, Die Eschatologie in der Glaubensunterweisung, Würzburg 1966. H. Vorgrimler, Hoffnung auf Vollendung. Aufriß der Eschatologie, Freiburg 1980.

ԱՐԹՈՒՐ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՆՈՎՆԱՆՆԵՍ ՄԿՐՏՉԻ ՔԱՐՈԶՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քրիստոսից հետո Ա դարում բավականին լարված հասարակական-քաղաքական դրություն էր փրկում Պաղեստինում: Այն հանգամանքը, որ 400 տարի շարունակ ոչ մի մարգարեական ձայն չէր հնչել հրեաների միջավայրում¹, առիթ էր փվել ենթադրությունների, որ Զաքարիայից, Անգելից և Մաղաքիայից հետո մարգարեությունները դադարել են: Քիչ ավելի ուշ շրջանում սա պիտի հաստատվեր նաև Թալմուդը: Սույն կարծիքի համար հիմք էին ծառայում հարկապես սուրբգրային մի շարք հատվածներ (Ա Մկ Թ 27, Սղ ՏԳ 9, Ամս Ը 11, Օս Բ 9, Եզկ Է 26), որոնք ակնարկում էին երկրի անկման և մարգարեների անհետացման մասին²: Այսուամենայնիվ, որոշ փաստեր խոսում են այն մասին, որ նման մտայնությունը համապարած չէր: Ճիշտ է, Ք.ա. Բ դարում հրեաներն իրենց մարգարեական սպասումների մասին խոսում էին այնպես, որ փայլավորություն է սրելով, թե ակնկալվող մարգարեին այնքան էլ շուրջ չէին սպասում (հմմտ. Ա Մկ Դ 46, ԺԴ 41), այնուամենայնիվ, Բ Օր ԺԸ 18-ի «մարգարե»-ի սպասումը, այս կամ այն կերպ³, կար: Դ. Քալբը, խոսելով մարգարեությունների վերացման կարծիքի մասին, գրում է. «Այսպիսի պարկերն այսպիսին է. մարգարեություն դեռևս չկա, սակայն երբ այն հայտնվի, իսրայելական կյանքի բոլոր կարևոր փորձերը կվերադասավորվեն»⁴: Այդ էր վկայում նաև Եսայի մարգարեն, երբ ասում էր. «Ձայն բարբառոյ յանապարի. պարբար արարեք զճանապարհս Տեառն, և ողի՛ղ արարեք զշաղկապս Աստուծոյ մերոյ: Ամենայն ձորք լցցին, և ամենայն լեռինք և բլուրք խմորաբեկցին. և եղիցին ամենայն դժուարինք ՚ի դիրինս, և առապարքն ՚ի դաշտս: Եւ երևեսցին փառքն Տեառն. և

1 William Barclay. The Gospel of Matthew, In 2 vol., vol. 1, Edinburgh, 1975, p. 43 (այսուհետև՝ William Barclay. The Gospel of Matthew 1).

2 Иисус и Евангелия, «Словарь под редакцией Джоэля Грина, Скотта Макнайта, Говарда Мармалла», Москва, 2003, стр. 266 (այսուհետև՝ «Иисус и Евангелия»).

3 Ա դարում Պաղեստինում հասարակության իրադրությունը հղի էր հեղափոխություններով: Մոփեցեղ էր Դանիելի մարգարեության յոթանասուն յոթնյակների (Դն Թ 24) ժամանակը, և Մեսիայի մուրալուս հայտնության համոզմունքը փրկել էր բոլորին: Ժամանակ առ ժամանակ ասպարեզում հայտնվում էին ինչ-որ առաջնորդներ, ովքեր հաճախ իրենց մեսիա էին անվանում և կարողանում էին համոզել մարդկանց, որ Աստված կկանգնի նրանց կողքին, ովքեր կհետևեն իրենց և ժողովելով Իր ժողովրդին՝ կազարի նրան գերությունից, հռոմեական լծից ու կենդանի մեղքերը: Այս շարժումները երբեմն այնքան էին հասնում ծայրահեղության, որ անխուսափելի էր դառնում պետական մարմինների ու հռոմեական լեգեոնների միջամտությունը (H.T. Païr, Иисус и победа Бога, Москва, 1999, стр. 136-137 (այսուհետև՝ Païr): Նույնատիպի հիմնական պարզաբան հրեաների երկարամյա սպասումներն էին: Նիմակալում նրանք սպասում էին Դավիթ թագավորի զարմից նրա նման մի կերպարի, որ պիտի ուղարկվեր Աստուծոց և գրավելով Ավերյաց երկիրը՝ բնակվեր այնտեղ Աստուծո ժողովրդի հետ: Ընդհանուր առմամբ սպասվող այս մարգարեն պիտի հանդես գար երկակի՝ որպես թագավոր և որպես հոգևոր առաջնորդ: Ոմանք սպասում էին վախճանաբանական (eschatological) մարգարեի, ինչպիսին, ասենք, Մովսեսն էր, ոմանք էլ (ի մասնավորի սաղուկեցիները) ընդհանրապես սպասումներ չունեին (յո՛ւս «Иисус и Евангелия», էջ 265): Հրեական միջավայրում սպասվող մարգարեն հիմնականում նույնանում էր Մեսիայի հետ (Մեսիական սպասման մասին առավել մանրամասն տեսն. Ա. Լ. Գալանտ, Նոր Կրակարանի Ընդհանուր Ներածություն, Երևան, 2003, էջ 105-110 (այսուհետև՝ Գալանտ): William Barclay. «The Gospel of John», In 2 vol., vol. 1, Edinburgh, 1975, p. 77-78 (այսուհետև՝ William Barclay. The Gospel of John 1).

4 Païr, стр. 137.

տեսցէ ամենայն մարմին գլորութիւն Աստուծոյ, զի Տէր խօսեցաւ» (Ես. Խ 3-5)⁵: Ահա այս, ինչպէս նաեւ Մաղաքիայի մարգարէությունից վերցված. «Ահա եւ առաքեմ գիրեշտալ իմ, եւ տեսցէ զճանապարհս իմ առաջի իմ» (Մղ. Գ 1) փողերի համադրությունով է սկսում Հովհաննէս Մկրտչի մասին իր պարմությունը ավերարանիչներից ամենավաղը՝ Մարկոսը. «Որպէս եւ գրեալ է ի մարգարէս. Ահաասիկ եւ առաքեմ գիրեշտալ իմ առաջի քոյ, որ հանդերձեսցէ զճանապարհս քո առաջի քոյ: Չայն բարբառոյ յանապարհի. Պարտաւար արարէք զճանապարհ Տեառն, եւ ողիղս արարէք զշաղիս նորա» (Մր. Ա 2-3)՝ վկայելով Աստուծոյ գալստիան մերձավորությունը, ինչպէս Հովհաննէս Ավերարանիչն է գրում. «Եղև այր մի առաքեալ յԱստուծոյ. անուն նմա Յովհաննէս: Սա՛ եկն ի վկայութիւն զի վկայեսցէ վասն Լուսոյն. զի ամենեւին հաւատարմացն նովաւ: Ո՛չ էր նա Լուսն, այլ զի վկայեսցէ վասն Լուսոյն» (Յհ. Ա 6-8): Հովհաննէսի՝ ասպարեզ ելնելու մասին Ղուկաս Ավերարանիչը գրում է. «Ի հինգերորդ տարեկանս Տիբերեայ կայսեր, ի դատարանական Հրեաստանի Պիղատոսի՝ Պոնտագոյ, եւ ի չորրորդականական Գալիլեացոց Ներովի, եւ ի Փիլիպպոսի եղբօր նորա չորրորդականական ի Տուրացոց եւ ի Տրաքոնացոց աշխարհին, եւ ի չորրորդականական Լիսանեայ Արիւնացոյ. եւ ի քահանայականական Անայի եւ Կայիափայ. եղև բա՛ն Աստուծոյ ի վերայ Յովհաննէս որդոյ Զաքարիայ՝ յանապարհ անդ» (Ղկ Գ 1-2): Այս ժամանակ արդէն Հովհաննէսը ներկայանում է որպէս հասուն, քարոզելու իրավունք ունեցող երեսնամյա՞ մարգարէ: Ղուկասի համար Հովհաննէսի հայրնվելն այնքան մեծ կարևորություն ունի, որ նա դրա ժամանակը փաստում է 6 կարևոր հանգամանքներով⁷

- ա. Տիբերիոս կայսեր իշխանության ԺԵ տարով,
- բ. Պոնտացի Պիղատոսի կուսակալության⁸ շրջանով,
- գ. Ներովի Անտիպատի չորրորդականական շրջանով,
- դ. Փիլիպպոսի չորրորդականական շրջանով,
- ե. Լյուսանիասի չորրորդականական շրջանով,
- զ. Անայի եւ Կայիափայի քահանայականական շրջանով:

5 Այսպէս եւ այսուհետեւ սուրբգրային մեջբերումները՝ ըստ «Աստուածաշունչ Մարտան Հին եւ Նոր Կտակարանաց ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց ի հելլենական հաւատարմագոյն բնագրէ ի հայկական բարբառ, Յաշխարասիրութենէ Տեառն Ն. Յովհաննէս Զոհրապեան վարդապետի ի միաբանութենէ մեծին Մխիթարեան թարգմանակարի եւ առաջին աբբայի», Վենետիկ, 1805 հրատարակության (այսուհետեւ՝ Զոհրապեան Աստուածաշունչ):

6 Հիշենք, որ Մկրտիչը 6 ամսով էր մեծ Հիսուսից, իսկ երբ Հովհաննէսն սկսեց իր գործունեությունը, Հիսուս 30 տարեկան էր (հմմտ. Ղկ. Գ 23):

7 William Barclay. The Gospel of Luke, Edinburg, 1975, p. 31 (այսուհետեւ՝ Barclay. The Gospel of Luke).

8 Հունարենում առկա “ἡγεμονία” (տե՛ս “Новый Завет на Греческом и Русском языках”, Российское библейское общество, Москва, 2002 (այսուհետեւ՝ “Новый Завет на Греческом”)) բառի հիմքում ընկած “ἡγεμόν” բառը, որ թարգմանաբար նշանակում է «կառավարիչ, կուսակալ» (տե՛ս А. Д. Беисман. “Греческо-русский словарь”, Москва, 1991, էջ 581 (այսուհետեւ՝ “Греческо-русский словарь”)), Զոհրապեան Աստուածաշունչում թարգմանված է «դատար», որը որոշ իմաստով համընկնում է կառավարչի՝ այն ժամանակվա իմաստին (հմմտ. «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Երկասիրություն երկից վարդապետաց յաշակերպութենէ մեծին Մխիթարայ Աբրահոյ Ն. Գաբրիէլի Անտիքեան, Ն. Խաչատրոյ Միսրէլեան, Ն. Մկրտչի Ազգերեան», հ. Ա, Վենետիկ, 1836, էջ 602 (այսուհետեւ՝ ՆՏԲ, հ. 1)):

Բոլոր այս վեց հանգամանքների համեմատությունը հանգում է Ք.հ. 28-29թթ⁹: Այսպես՝ Տիրերիտոսը, որ Օգոստոս կայսեր ժառանգորդն էր, աթոռակից կայսեր իշխանություն էր ստացել դեռևս Օգոստոսի կենդանության օրոք՝ Ք.հ. 14թ. (Նոմի 765թ.): Ղուկասը հենց այդ թվականից է հաշվում «հինգերորդ տարիսի վերաբերյալ Տիրերիտոս կայսեր», որը էս լինում է Ք.հ. 28 կամ 29 թվականը (Նոմի 779-780թթ.)¹⁰: Նրեասարանի, Սամարիայի և Եդոմի կուսակալ Պոնուրացի Պիղատոսը իր այդ պաշտոնին նշանակվել է Տիրերիտոս կայսեր կողմից 25-26թթ. (Նոմի 778թ.) և հետագայում է պաշտոնից 36-37թթ. (Նոմի 789թ.), ինչը դարձյալ ընդգրկում է վերոնշյալ 28-29թթ.¹¹: Այնուհետև Ղուկասը նշում է 3 չորրորդապետների՝ Ներովդես Անրիպասին, Փիլիպպոսին, Լյուսանիասին: Ներովդես Մեծի որդիներից Ներովդես Անրիպասը, որ չորրորդապետն էր Գալիլիայի և Պերեայի (հեպագայում չորրորդապետության իմաստն ընդլայնվեց և Ներովդեսին անգամ թագավոր էին անվանում (հմմտ. Մր. Չ 14, 22)) կառավարել է Ք.ա. 4 - Ք.հ.39թթ. (Նոմի 750-792թթ.), իսկ նրա եղբայր Ներովդես Փիլիպպոսը նույնպես կառավարել է Ք.ա. 4թ. (Նոմի 750թ.) և կառավարումն ավարտել իր մահով Ք.հ. 33թ.-ին (Նոմի 786թ.): Նրա իշխանության փրկություն էր «Տուրացուց»¹² և Տրաքոնացուց աշխարհը»¹³: Իսկ Լյուսանիասի կառավարման ժամանակաշրջանի մասին կցկտուր փյուլաներից բացի ոչինչ հայտնի չէ¹⁴: Վերջին հանգրվանը, որ Ղուկասը կատարում է ժամանակաշրջանը ճշգրիտ համար, քահանայական՝ հոգևոր իշխանության ներկայացուցիչների հովվապետության շրջանն է: Ղուկասը հիշատակում է Աննայի և Կալիստիայի քահանայապետությունը: Ա դարում քահանայապետությունը դեռևս ցմահ էր, և անհնար է, որ մեկից ավելի քահանայապետներ միաժամանակ պաշտոն զբաղեցնեին: Բանն այն է, որ թեև այս ժամանակաշրջանում քահանայապետը Կալիստիան էր՝ փեսան Ք.հ. 6/7-15թթ. քահանայապետ եղած Աննայի (Նաննա, Աննա), այնուամենայնիվ, նրա այս պաշտոնն անընդունելի չէր մեծամասնության կողմից: Պարծառն այն էր, որ Աննան բռնի

9 Այս թվականի կապակցությամբ որոշ աղբյուրներ 1 փարսա կամ քիչ ավելի շատ ժամանակի փարբերություն են նշում (փնս «Քրիստոնյա Նայասարան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 627 (այսուհետև՝ Քրիստոնյա Նայասարան): **Կրեյգ Քիննը**, Աստվածաշունչ՝ հենքի մեկնություն. Նոր Կտակարան, Նայ Ավետարանական ընկերություն, Երևան, 2004, էջ 218 (այսուհետև՝ **Քիննը**): Տե՛ս «Мифы народов мира». Энциклопедия, т. 1, Москва, 1986, էջ 552 (այսուհետև՝ «Мифы народов мира 1»). «Мифологический словарь», Москва, 1991, էջ 250 (այսուհետև՝ Мифологический словарь). Новый библейский словарь, Библейские персонажи, Санкт-Петербург, 1999, էջ 156 (այսուհետև՝ Новый библейский словарь). **Մադարիա արք. Օրմանեան**, Համապարտմ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմածին, 1997, էջ 59-60 (այսուհետև՝ Համապարտմ): NIV Bible, էջ 1509-ի փողարակ, ինչը, կարծում ենք, շատ ավելի փրամաբանական է, քանի որ Հովհաննեսի ծնունդից (Ք.ա. 5-4թթ.) 30 փարսի հաշվելով՝ ստանում ենք Ք.հ. 25-26 թվականները:

10 «The Oxford Bible Commentary», Oxford, 2007, էջ 930 (այսուհետև՝ «The Oxford Bible Commentary»). New Bible Commentary, Inter-Varsity Press, Leicester, England, 2005, էջ 986 (այսուհետև՝ New Bible Commentary). Толковая Библия, или комментарии на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета, Новый Завет. т. 1, Москва, 2007, էջ 793 (այսուհետև՝ Толковая Библия). **Barclay**. The Gospel of Luke, էջ 31. **Архиепископ Аверкий**. Четвероевангелие, Москва, 1999, էջ 70 (այսուհետև՝ «Четвероевангелие»):

11 «The Oxford Bible Commentary», էջ 939, «New Bible Commentary», էջ 986. **Barclay**. The Gospel of Luke, էջ 31. «Толковая Библия», էջ 793, 570. **Գալանան**, էջ 96: **Քիննը**, էջ 218:

12 Բացի Չոհրապետն Աստուածաշունչում առկա «ի Տուրացուց... աշխարհին» (ընդգծումը մերն է *ԱԱ*) անվանման, մնացած բոլոր աղբյուրները փարածաշրջանն անվանում են «Փյուրացիների աշխարհ»: Նավանաբար, Չոհրություն է առաջացել «ի» նախդրի առկայության արդյունքում:

13 Толковая Библия, էջ 793, **Barclay**. The Gospel of Luke, էջ 31:

14 Նույնը:

հեռացվել էր պաշտոնից¹⁵, սակայն հրեաները նրան էին համարում ճշմարիտ կրոնապետ, քանի դեռ նա չէր մահացել: Ուստի Անանի ղեկավարում էր հոգևոր գործերը փեսայի՝ Կալիսիայի միջոցով¹⁶: Իսկ Կալիսիայի քահանայապետության շրջանը 18-36/37թթ. է¹⁷: Նենց այս ժամանակ էր, որ «եղև թա՛ն Աստուծոյ ի վերայ Յովհաննու որդոյ Զաքարիայ՝ յա՛նապարի անդ» (Ղկ Գ 2), ինչպես հինկրակարանյան մի շարք մարգարեների (Կեն Եր. Ա 2, Եզ. Ա 3, Օս. Ա 1, Յվ. Ա 1), եւ Նովհաննեսը երկարամյա¹⁸ ճգնությունից հետո դուրս եկավ անապարից ու հայտնվեց Մեսիային սպասող հասրակության շրջանում: Վայրը, ուր եկավ Նովհաննեսը, նշում են բոլոր ավերարանիչները: Ընդհանուր համադրությամբ այն կարելի է անվանել այսպես՝ Նրեաստանի անապար (Մր. Գ 1, Մր. Ա 4), որ գտնվում էր Նորդանանի մյուս կողմում (Ղկ. Գ 3)՝ Բեթաբբայում (Բեթաբբիա, Բեթաբարա) (Յհ. Ա 28): Նրեաստանի անապարն իրականում անապար չէր բառի բուն իմաստով, այսինքն՝ գորկ բուսական եւ կենդանական աշխարհից, այլ մի վայր էր, որ քիչ էր բնակեցված մարդկանցով: Այս անապարն իր փարածքով ամենամեծն էր Պաղեստինում եւ եզերվում էր հյուսիսում Երիբովի անապարով, արևելքում՝ Մեդյալ ծովով, արևմուտքում՝ Նուդայի լեռներով, իսկ հարավում՝ մի քանի փոքր անապարներով: Ինքը՝ Նրեաստանի անապարը, իր հերթին բաժանվում էր ավելի մանր անապարների, սակայն դրանք ոչ մեկն էլ Նորդանանին մոտ չեն ընկնում: Ամենայն հավանականությամբ փրկանքը «Նրեական անապար» անվանված է լայն իմաստով, իսկ իրականում քարոզության վայրը եղել է Երիբովի անապարը¹⁹: Նովհաննես Ավերարանիչը «յայն կոյս Յորդանանու»-ն նույնացնում է Բեթաբբայի հետ, որը որոշ աղբյուրներում Բեթանիա է թարգմանված²⁰, քանի որ Բեթանիան նույնպես Նրեաստանի անապարին մոտ է գտնվում: Որոշ հեղինակներ այդ երկու փրկանքներն անգամ նույնացնում են²¹՝ չմոռանալով սակայն նշել, որ այն մեզ քաջ հայտնի Բեթանիան (որ թարգմանվում է «աղբյուրների քուն») չէ²²: Բեթաբբայի մասին փրկելությունները սակավ են: Մ. արք. Օրմանյանը դրա փրկանքի մասին գրում է. «...Նորդանանի՝ Մեդյալ ծով թափվելու փրկից բավականին հեռու՝ արևելյան եզերքին է գտնվում Բեթաբբա կամ Բեթաբարա գյուղը, որտեղ Նորդանանը մեկ այլ հուն է կազմում»²³: Այլ ուսումնասիրողներ դրա փրկանքը նշում են Երիբովից դեպի հարավ²⁴ մեկուկես եւ Մեդյալ ծովից երկու ժամվա ճանապարհ²⁵: Ոմանք այն նույնացնում

15 Այս մասին առավել մանրամասն փնտ՝ **Иосиф Флавий**. Иудейские Древности, в 2-х томах. Москва, 1996, т. 2, гл. 14-17, էջ 215-216 (այսուհետք՝ «Иудейские Древности»):

16 «Толковая Библия», էջ 794, **Barclay**. The Gospel of Luke, էջ 31, **Քիներ**, էջ 218: **Евсевий Памфил**, Церковная история, Санкт-Петербург, 2007, էջ 38 (այսուհետք՝ «Церковная история»):

17 «New Bible Commentary», էջ 986, «The Oxford Bible Commentary», էջ 930:

18 Ըստ The Navarre Bible, Saint Mark's Gospel, Second edition, 1989, էջ 68 (այսուհետք՝ «The Navarre Bible») աղբյուրի՝ Նովհաննեսը անապարում անցկացրել էր 5 փարի, սրա հիմքն անհասկանալի է եւ անընդունելի մեզ համար:

19 «Толковая Библия», էջ 64, «Четвероевангелие», էջ 70:

20 Տե՛ս «NIV Bible», «Новый Завет на Греческом»:

21 Տե՛ս **Давид Штраус**. Жизнь Иисуса, **Эрнест Ренан**. Жизнь Иисуса, Харьков, Москва, 2000, էջ 802 (այսուհետք՝ «Жизнь Иисуса»). **Д. Мережковский**, Иисус неизвестный, Харьков, Москва, 2000, էջ 170 (այսուհետք՝ «Иисус неизвестный»). **Ալեքսանդր Մեն**, Մարդու Որդին, Երևան, 2007, էջ 401 (այսուհետք՝ «Մարդու Որդին»):

22 «Մարդու Որդին», էջ 401:

23 Տե՛ս «Նախապարում», էջ 59:

24 **Warner Keller**, The Bible as History, New York, 1956, էջ 363 (այսուհետք՝ «The Bible as History»):

25 «Иисус неизвестный», էջ 170.

են Հորդանանից 10 կմ հեռու գտնվող Բուրանիմի հեյր, որը հիշարարված է նաև Հեսուի գրքում (ԺԳ. 26)²⁶, կամ նույնացնում են Դաբավորաց գրքում հիշարարված Բերփարայի հեյր, որի մասին ես ասվում էր, թե Հորդանանին մոտ էր (Դպ. Է. 24)²⁷: Վարկածների առաջնությունը հանդերձ՝ անկասկած է այն, որ Հովհաննեսն իր գործունեությունը (հարկապես մկրտությունը) ծավալում էր Հորդանանի ափամերձ անապարային շրջաններում²⁸:

Հայրնվերով Հրեասրանի անապարտում՝ Հովհաննեսը հանդես է գալիս ցնցող քարոզչությամբ, այս քարոզը, նրա՝ մինչ այդ ունեցած կենցաղն ու ասկետիկ կերպարը («Եւ ինքն Յովհաննէս ունէր հանդերձ ի սրնոյ՝ ուղարու, և գօրի՝ մաշկեղէն ընդ մէջ իւր. և կերակուր նորա էր մարախ և մեղր վայրենի» (Մպ. Գ. 4, Մր. Ա. 6)), նրա հրաշալի ծննդյան մասին դեռևս ապրող հիշողությունները մեծաթիվ մարդկանց (այդ թվում և հրեա կրոնական ներկայացուցիչների) մղեցին շարժվել դեպի Հորդանան²⁹ (Մպ. Գ. 5, Մր. Ա. 5, Յհ. Ա. 24): Սրա մասին ակնարկում են նաև Էբիոնիկոսի ավերարանը և Հովսեփոս Փլաբիոսը իր «Հրեական հնախոսություններ» աշխատության մեջ³⁰:

Ընդհանուր առմամբ Մկրտչի քարոզչությունը կարելի է ամփոփել 3 բովանդակյալ անունների տակ՝

- ա. Կոչ ապաշխարության,
- բ. Կոչ մկրտության,
- գ. Վկայություն իրենից հեյրո Եկողի մասին:

Թեև այս 3 կետերն այսպեղ առանձին ենք նշում, սակայն դրանք ավերարաններում հանդես են գալիս միախառնված, և հաճախ զարդանալով բավական դժվարություն է առաջացնում, այնուամենայնիվ, հարակ է, որ նորահայր մարգարեն աստիճանաբար բացահայտում է իր գալստյան նպատակը՝ ապաշխարության մղել մեղավոր ժողովրդին մկրտության խորհրդանշական արարողությամբ և որպես միջնորդ՝ պարբերաբար Իսրայելին Մեսիայի գալստյանը: Վերոնշյալ երեք հանգամանքները, որքան էլ զարմանալի է, ներկայացնում է նաև ազգությամբ հրեա Հովսեփոս պարմիչը «Հրեական հնախոսություններ»-ի 18/5:2 հարվածում:

Այսպիսով, Մարթեոս Ավերարանիչը գրում է. «Յաուրսն յայնոսիկ գա՛յ Յովհաննէս մկրտիչ՝ քարոզել յանապարին Հրեասրանի, և ասել. Ապաշխարեցէ՛ք՝ զի մերձեալ է արքայութիւն երկնից» (Մպ. Գ. 1-2): Ապաշխարության միեւնոյն կոչով որոշ ժամանակ անց, երբ Հովհաննէսն այլևս ասարեկում չէր, պիտի հանդես գար նաև Հիսուսը: Սրանից հետևում

26 “Толковая Библия”, էջ 1001.

27 «Մարդու Որդին», էջ 401:

28 “Иисус и Евангелия”, էջ 267.

29 Հմմտ. Արամ Դիանյան, «Տերունական տոներ», Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2006, էջ 57 (այսուհետև՝ «Տերունական տոներ»):

30 “Апокрифы древних христиан (Исследование, тексты, комментарии)”, Москва, 1989, էջ 66 (այսուհետև՝ “Апокрифы древних христиан”), “Иудейские Древности”, т. 2 18/ 5:2, էջ 223, հմմտ. Մկրտիչ վրդ. Ալեքեան, Ինքնավար վարք և վկայաբանություն սրբոց, հարոր ապայից, Վենետիկ, 1810, էջ 34 (այսուհետև՝ Ալեքեան, Ա): «Մարդու Որդին», էջ 320:

է, որ «ապաշխարութիւն» կոչվող քայլն էական և փրկող նշանակություն պիտի ունենար, բայց արդյոք հասկանում էին դրա իմաստն ու բովանդակությունը նրանք, ում ուղղված էր քարոզը: Թեև Մկրտիչն ու Հիսուս օգտագործում են «ապաշխարեցէք» կոչը, սակայն նրանք չեն բացատրում, թե ինչ է այն: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ հրեաների շրջանում ապաշխարության հայտնի ինչ-որ ձև գոյություն ուներ:

Արդարև, ապաշխարությունը հուդայական վարդապետության մեջ կենտրոնական տեղ էր զբաղեցնում: Հրեա ռաբբիները ուսուցանում էին, որ Օրենքն սրբեցվել է արաքագործությունից 2000 տարի առաջ, մինչդեռ ապաշխարությունը՝ Օրենքից էլ առաջ՝ դրախտի, դժոխքի, Աստծո փառաց գահի, երկնային փառարի և Մեսիայի անվան հետ միաժամանակ: Աստծո մոտ փառալուծման միակ դուռը ապաշխարության դուռն է, որով մեղավորը հրաժարվում է իր մեղքից, վաճում է այն իր մարմնից և վերջնական որոշում է կայացնում այլևս դրան չդառնալ (հմմտ. Եզ. 18, Եր. 18, Օս. 10, ԺԴ. 2-3)³¹: Ռաբբիներից ոմանք ասում էին, որ եթե Իսրայելը գտնե մեկ օր լիովին ապաշխարի և զոջա, Մեսիան անպարճառ կգա, մի բան, որը կարելի է ասել ազդարարում էին Մկրտիչը³² և Հիսուսը՝ ասելով. «մերձեալ է արքայութիւն երկնից», որից հրեաները պիտի հասկանային, որ շուտով կհասարարվի մի արքայություն, որտեղ պիտի թագավորի սպասված մեսիան³³ (իհարկե մեսիայի և նրա թագավորության մասին հրեական պարկերացումներն արմատապես փոխարկվում էին մեր այժմյան պարկերացումներից, որոնք, ըստ երևույթին հենց նկատի ունենին Հովհաննես Մկրտիչը և Հիսուսը): Զ. Ֆ. Մուրը գրում է. «Ապաշխարության նախնական նշանակությունը հուդայականության մեջ միշտ առնչվում է մարդու՝ Աստծո հետ հարաբերության փոփոխությանը, կյանքում կրոնական և բարոյական վարքի փոփոխությանը»³⁴: Նույնը նկատում է Հովսեփոս Փլաբիոսը՝ ներկայացնելով Մկրտչի քարոզչության ապաշխարողական հասկացումը. «հրամայել էր ինչ յառաքինությունն նկատել, և առ միմեանս արդարութեամբ և առ Աստուած բարեպաշտութեամբ վարեալս»³⁵:

Դիմելով հավաքված ժողովրդին (ըստ Մատթեոսի՝ սաղուկեցիներին և փարիսեցիներին)՝ Մկրտիչն աղաղակում է. «Ծնունդք իժից՝ ո՞ր ցոյց ձեզ փախչել ՚ի բարկութենէն որ գալոցն է: Արարէ՛ք այսուհետև պարտաւոր ձեր իմաստը՝ ապաշխարութեան. և մի՛ համարիցիք ասել յանձինս՝ թէ ունիմք մեք հայր զԱբրահամ. ասեմ ձեզ, զի կարօ՞ղ է Աստուած ՚ի քարանցս յայցանէ յարուցանել որդիս Աբրահամու» (Մտ. 9, 7-9, Դկ. 9, 7-8): Հավաքվածներին և հարկապես հրեա բարձրաշխարհիկ դասին «ծնունդք իժից» անվանելով՝ Մկրտիչը հավանաբար փորձում է շեշտել նրանց կեղծավոր, նենգ և ձեռապաշտ բնույթը, և աչքի առջև ունենալով անապատում բռնկվող փափասարանային հրդեհները՝ պարկերում է տեսարան, որի ժամանակ կրակի հեղեղը լսվում է չորացած խոտերն ու տերևները, թփերն ու մացառները՝ սրիպելով դրանց մեջ բռնկվող օձերին, մկներին և այլ մանր կենդանիներին փախչել վրանգից ու փրկել կյանքը³⁶: Փաստորեն Հովհաննեսը հակված էր այն մտքին, թե փարի-

31 Barclay. The Gospel of Matthew 1, p. 52-53.

32 Անդ, էջ 58:

33 Տե՛ս «Толковая Библия», էջ 64:

34 Barclay. The Gospel of Matthew 1, p. 53:

35 Արքեպիսկոպոս Ա., էջ 34, հմմտ. «Иудейские Древности», т. 2, стр. 223, «Մարդու Որդին», էջ 320:

36 Barclay. The Gospel of Matthew 1, p. 46:

սեցիներն ու սաղուկեցիները, իրենց մեծամարտությունից կամ այլ հանգամանքից դրդված, չեն արձագանքի ապաշխարության այս կոչին (ինչը որոշ դեպքերում ճիշտ էր (տե՛ս Ղկ. Է 30)), սակայն րեսնելով նրանց ցանկությունը՝ կարծես զարմանում է, որ նրանք որոշել են փրկվել վերահաս վրանգից այնպես, ինչպես իժերը՝ կրակից:

Այնուհետև Նովիաննեսը կոչ է անում ապաշխարության արժանի գործեր անել և չկարծել, թե զուր քրեական ծագումն արդեն իսկ փրկություն է նշանակում: Բանն այն է, որ քրեաների կյանքում Աբրահամ նահապետը, ում նրանք «հայր» էին անվանում, բացառիկ տեղ էր գրավում: Ըստ քրեաների՝ Աբրահամի առաքինությունը և նրա հանդեպ Աստծո բարյացակամությունն այնքան մեծ էր (հմմտ. Ծն. ԺԵ 1), որ արժանիքները բավարար էին ոչ միայն իրեն՝ Աբրահամին, այլ նաև նրա սերունդներին: Նրանքն ասում էին, որ հայրերի արժանիքների շնորհիվ բոլոր խառնակները տեղ ունեն գալիք կյանքում: Անգամ այն քրեան, ով սխալմամբ դատապարտվել էր դժոխքի տանջանքների, հետ էր ուղարկվում դժոխքի դռների մոտ հսկող Աբրահամի կողմից³⁷: Այս թյուր գաղափարը վերացնելու համար Մկրտիչը դիմում է հմուտ բառախաղի արամերեն «banaya» որդիներ, և «abnaya»՝ քարեր, բառերի միջոցով³⁸, մարմանշելով Նորդանանի ափին գրկվող քարերը՝ Մկրտիչն ասում է, որ Աստված դրանցից էլ կարող է «յարուցանել որդիս Աբրահամ», ուստիև պետք չէ քարերի պես մեռած, սառը, անհաղորդ և կենսագուրկ լինել³⁹, այլ կարարել ապաշխարության արժանի գործեր, հակառակ դեպքում Աստված իր դատապարտում չի հապաղի (Մտ. Գ 10, Ղկ. Գ 9): Քարոզչի կյրուկ և անագոյու խոսքերից ճնշված՝ ժողովուրդը հարցով է դիմում Նովիաննեսին. «Իսկ արդ՝ զի՞նչ գործեսցուք» (Ղկ. Գ 10): Որքան էլ զարմանալի է, Նովիաննեսը հարցին չի պատասխանում իրեն՝ ճգնափորին, հարուկ մարայնությամբ, այլ նշում է, որ դատապարտից խուսափելու միջոցը անձնապես բարեկարգ և արդար կենսակերպն է. փրկությունը աշխարհից, կյանքից, աշխարհներից փախուստը չէ, այլ՝ աշխարհի կարգն ու դրվածքը բարեկարգելն ու գորավիզ լինելը նրանց, ովքեր կարիքն ունեն: Այսպիսով Նովիաննեսը հետևում էր հին մարգարեներին՝ ընդգծելով Օրենքի էթիկական, բարոյական կողմի կարևորությունը⁴⁰: Ժողովրդի «արդ՝ զի՞նչ գործեսցուք» հարցին Մկրտիչը պատասխանում է. «Ոյր իցեն երկու հանդերձ՝ տացե զմին այնմ ոյր ոչ գուցե. և ոյր կայցե կերակուր՝ նո՛յնպէս արասցե» (Ղկ Գ 11): Նման խոսքով հետագայում հանդես է գալիս նաև Նիսուրը (հմմտ. Մտ Ե 40)՝ ավելացնելով այդ քայլի նպատակը. «զի եղիջիք որդիք Նոր ձերոյ որ յերկինսն է» (Մտ Ե 45): «Վա՛րդապետ՝ զի՞նչ գործեսցուք» (Ղկ Գ 12) հարցով են մոտենում նաև մաքսավորները, մարդիկ, ովքեր իրենց աշխարհաբային պարտականության չարաշահման պարճառով համարվում էին գող և քսակահար, ինչի համար էլ արելի էին քրեաներին⁴¹: Ի զարմանս մաքսավորների, որ կարծում էին, թե Մկրտիչը պիտի արգելք լինի իրենց աշխարհաբային⁴², Նովիաննեսը «ասէ ցնոսա. Մի՛ ինչ աւելի քան զիրամայեալսն ձեզ

37 Տե՛ս անդ. էջ 47:

38 Տե՛ս «Մարդու Որդին», էջ 57, «New Bible Commentary», էջ 986:

39 Տե՛ս «Толковая Библия», էջ 72:

40 Տե՛ս Բ. Եղիայեան, Քննական պարմութիւն սուրբգրական ժամանակներու, Դ- գիրք, Ներածութիւն Նոր Կրթականի, Անթիպաս-Լիբանան, 1974, էջ 923 (այսուհետեւ՝ **Եղիայեան**): Նմմտ. Barclay, The Gospel of Luke, էջ 34, «Մարդու Որդին», էջ 58:

41 Տե՛ս «Բառարան Սուրբ Գրոց», Մոսկվա-Երևան, 1992, էջ 350 (այսուհետեւ՝ «Բառարան Սուրբ Գրոց»):

42 Ազգությամբ քրեան մաքսավորները յուրայինների մեջ մերժելի էին և հեթանոսներին հավասար էին

առնիցեք» (Ղկ. Գ 13)՝ թույլ տալով շարունակել «մերժեալ» աշխատանքը, բայց դրանում լինել արդար ու ազնիվ: Միևնույն հարցով մոտենում են նաև զինվորները: Զինվորներն էլ (հրեա, թե հռոմեացի) մաքսավորների պես սիրված չէին հասարակության կողմից, նրանք ավելի շարժվել էին օրենքի զանցառումներ էին, քան օրինապահներ, նրանք նեղում էին մարդկանց, բռնի ուժով խլում էին նրանցից իրենց ուզածը⁴³: Զինվորներին նույնպես Հովհաննեսը պարզապես չէր ընդունում, չէր ընդունում իրեն և օրինապահ. «Մի՛ գոք խուիցեք՝ եւ մի՛ գոք գրպարտիցեք, շարժվիցին ձեզ թռչակքն ձեր» (Ղկ. Գ 14):

Հովհաննեսի՝ ապաշխարության և սխալ ճանապարհից դառնալու կոչի մեկ ուրիշ դրվագ է ներկայացված Ղկ. Գ 19-ում, ուր խոսվում է Հերովդես Չորրորդապետի և Հերովդիաղայի անառակության դարափեկումն ու բարոյականության քարոզը, ինչը վկայում է Հովհաննեսի աներկյուղ բնավորության և Աստծուն անսպառ նվիրումի մասին:

Հերաբքքրական է, որ ի տարբերություն Մարթեոսի՝ Մարկոս և Ղուկաս ավերաբանիչներն ապաշխարության քարոզը նշում են մկրտությունից անբաժան՝ այն անվանելով «մկրտութիւն ապաշխարութեան» և որպես այդ քայլի արդյունք, նշում են մեղքերի թողութունը (Մր Ա 4, Ղկ Գ 3): Թեև մկրտության և ապաշխարության կոչերի միջև հստակ կապ չի երևում, այնուամենայնիվ պարզ է, որ մկրտությունը, այսպես ասած, տեսանկյունից նշան էր ապաշխարության հանձնառության⁴⁴ և կենսաբանական, կապող դեր է խաղում Հովհաննեսի քարոզչության մեջ. դրա կարեւորությունն այնքան մեծ էր, որ Հովհաննեսն այդուհետ հոր-ջորջվեց «Մկրտիչ» անվամբ:

Հովհաննեսի մկրտության նպատակի մասին դեռևս Ա դարից մինչև օրս արքայապարկում են բազմաթիվ կարծիքներ. ներկայացնենք դրանցից մի քանիսը:

Հովսեփոս պարմիչը գրում է, որ Հովհաննեսը կոչ էր անում հավաքվել լվացումների համար և «մկրտութիւն ընդունելի Նմա (Աստծուն - Ա.Մ.) երևիլ (ասել) ո՛չ առ մեղաց ինչ քաւութիւն վարելով, այլ՝ առ մաքրութիւն մարմնոյն, ուր եւ հոգին արդարութեամբ իցէ նախաւորեալ»⁴⁵: Փաստորեն հրեա պարմիչը, ինչ-ինչ հանգամանքներից ելնելով (հավանաբար եսեմների լվացումների հետ շփոթելով⁴⁶), հակասում է ավերաբանական «ի թողութիւն մեղաց» նպատակին՝ ասելով, որ ոչ թե այդ է նպատակը, այլ՝ «մաքրութիւն մարմնոյն»: Այլ նպատակ է անուղղակիորեն ներկայացնում Էբիոնիտների ավերաբանը. «...եկալ Հովհաննես և Հորդանան գետում մկրտում էր մկրտութեամբ, որ ապաշխարեն»⁴⁷: Պարակաւուն այս գրվածքում առկա նպատակը կարծես համընկնում է որոշ օրթոդոքս հեղինակների կարծիքին: Վերջիններս ասում են, որ մկրտությունն արարաբին արքայապարկությունն էր այն բանի, որ մկրտվողը ցանկանում է մաքրվել մեղքից, այնպես, ինչպես մարմինն է ջրով մաքրվում կեղտից⁴⁸: Ոմանք Հովհաննեսի մկրտության մեջ տեսնում էին գալիք ինչ-որ մեծ շարժ-

համարվում. նրանց թույլ չէր տրվում քաճար կամ ժողովարան մտնել, մասնակցել հասարակաց աղոթքին կամ վկայություն տալ արքայի առջև («Բառարան Սուրբ Գրոց»,

էջ 350):

43 Տե՛ս «Толковая Библия», էջ 796:

44 Տե՛ս Джеймс Д. Дани, Единство и многообразие в Новом Завете, Москва, 1997, էջ 192 (այսուհետև՝ Дани):

45 Աղեքեան Ա, էջ 34, հմմտ. «Иудейские Древности», т. 2, էջ 223, «Մարդու Որդին», էջ 320:

46 Տե՛ս «Новый библейский словарь», էջ 156:

47 Տե՛ս «Апокрифы древних христиан», էջ 66:

48 Տե՛ս «Մարդու Որդին», էջ 56, «Четвероевангелие», էջ 71:

ման պարզաստություն, որը, ամենայն հավանականությամբ ազգային⁴⁹ կամ հոգևոր-կրոնական⁵⁰ ենթապրեքստ պիտի ունենար: Նուրբալոր է համարվում նաև այն, որ Նովիաննեսի մկրությունը ենթադրում էր մկրվող մարդու կարգավիճակի որոշակի փոփոխություն⁵¹, ինչի արդյունքում մկրվողը դառնում էր մի ինչ-որ նոր ուխտի զավակ⁵²: Իսկ ոմանք (հռոմեակաթուղիկ եկեղեցի) այն կարծիքին են, թե Նովիաննեսի մկրությունը լոկ նախագծում էր այն մկրությունը, որը այսօր կիրառում են քրիստոնյաները՝ ընդգրկելով ողորմածությունը և մեղքերից կամավոր հրաժարումը⁵³:

Նովիաննես Ավերաբանչից բացի, մյուս 3 ավերաբանիչները նշում են, որ Նովիաննես Մկրպիչն իր մկրությունը կատարում էր Նորդանան գետում (Մր. Գ 6, Մր. Ա 5, Յն. Ժ 40): Այդ վկայում է նաև Էբիոնիկոսների ավերաբանը⁵⁴: Նորդանան բառը թարգմանվում է «իջնող»: Այս գետը, որ ամենակարևոր է Պաղեստինում (մոտ 120 կմ) և մեծ մասով փոված է համանուն դաշտում, երկիրը բաժանում է երկու՝ արևելյան և արևմտյան մասերի: Գետը հնուց ի վեր հայտնի էր հրեաների պարմությանն ունեցած իր «մասնակցությամբ». Երիթովի մոտակայքում հենց Նորդանան էին անցել Բարայելացիները Նեսուի գլխավորությամբ և մտել Ավերայաց երկիր (Նս. Գ), Դավիթ արքան և նրա հետ ողջ ժողովուրդն էլ Արեսողմի ապստամբության ժամանակ «անցին ընդ Յորդանան» (Բ Թ-գ. ԺԷ 22), Նորդանան անցան նաև Եղիան և Եղիսեն (Դ Թ-գ. Բ 6-8, 13-14), այս գետում Եղիսեի խորհրդով իր բուժումը գրավ Նենման Ատրին (Դ Թ-գ. Ե 1-27), այն բազմիցս հիշարակել են մարգարեները (Սդ. ՃԺԳ 3, Ես. Թ 1, Եր. ԺԲ 5, ԽԹ. 19)⁵⁵, իսկ այժմ այս գետի ափին էին հավաքվել «ամենայն Երուսաղեմացիք» և ամենայն Նրեսաբան՝ և ամենայն կողմն Յորդանանու, մկրվելի ի նմանե (Նովիաննես Մկրպիչ - Ա. Մ.) ի Յորդանան գետ, և խոստովան լինելին զմեղս իսրեանց» (Մր. Գ 5-6)՝ հուսալով, որ կկրկնվի Բարայելի փրկության պարմությունը, ինչպես Նեսուի օրոք (հմմտ. Նս. Գ)⁵⁶:

Ձուրը՝ իբրև մաքրության խորհրդանիշ, հնուց ի վեր եղել է կրոնական արարողությունների բաղկացուցիչ մաս. դա բացարձակում է մարդկային բնության՝ բարոյական մաքրության ընդհանուր կրոնական պահանջով: Այն կիրառելի է եղել բարեխառնների, պարսիկների, հնդիկների, եգիպտացիների (Բսիսի պաշտամունք), հռոմեացիների ու հույների (Դեմոկրատի պաշտամունք)⁵⁷, հայերի (Աստղիկի պաշտամունք) և հրեաների շրջանում, ուստի այն ժամանակ, երբ Նովիաննես Մկրպիչը սկսեց մկրել, աշխարհում ջրի հետ կապված արարողությունների մի ողջ մշակույթ գոյություն ուներ, որից անմասն չէին նաև հրեաները:

Նրեաներն ունեին լվացման արարողություններ՝ կարգված Աստծուց Մովսես մարգա-

49 Տե՛ս Եղիայեան, էջ 923:

50 Տե՛ս “Всемирная Энциклопедия Христианство”, Минск, 2004, էջ 271 (այսուհետև՝ “Христианство”):

51 Տե՛ս “Иисус и Евангелия”, էջ 265:

52 Տե՛ս *Psalm*, էջ 145:

53 “The Navarre Bible”, էջ 68:

54 “Апокрифы древних христиан”, էջ 66:

55 «Աստվածաշնչի հանրագիտարան», Նախաբանի Աստվածաշնչային ընկերություն, 1999, էջ 266-267 (այսուհետև՝ «Աստվածաշնչի հանրագիտարան»), «Բառարան Մուրբ Գրոց», էջ 396-399, «Նամակապում», էջ 64:

56 Քիներ, էջ 148:

57 «Քրիստոնյա Նախաբան», էջ 748, “Encyclopedia of early Christianity”, 1998², էջ 160 (այսուհետև՝ “Encyclopedia of early Christianity”):

րեի շուրթերով (Ելք ԺԹ 10, Ղևւր. ԺԱ-ԺԵ), որոնք, որպէս կանոն, մաքրման արարողություններ էին կրոնական գործողության մասնակցելու պարտաւարկությունների և նրանց համար, ովքեր անմաքուր էին ճանաչվել: Լայն առումով հրեաների համար անմաքուր էր նաև ցանկացած այլադավան՝ հատկապես հեթանոսները, որ բավական շատ էին Պաղեստինում⁵⁸: Լվացման արարողությունը մկրտության⁵⁹ բովանդակությամբ հրեաները կատարում էին նորադարձների վրա, որոնք անվանվում էին պրոգելիսներ⁶⁰: Բուն արարողակարգը անվանվում էր *tevilia*⁶¹՝ լվացում⁶²: Լվացման այս րեսակի հինկրականարանյան հիմքը գրնում ենք Եզեկիելի մարգարեության մեջ (ԼԶ 25). «Եւ ցանեցից ի վերայ ձեր ջուր սուրբ, և սրբեսցիք յամենայն պղծութեանց ձերոց, և յամենայն կոռց ձերոց սրբեցից զձեզ», մեկ քաղաքներությամբ միայն, որ նորադարձների մկրտությունը կատարվում էր ամբողջական ընկղմամբ և ոչ թե ջուր սրսկելով: Տղամարդ նորադարձի համար, որպեսզի նա հրեականություն ընդունի, գոյություն ունեն 3 կարևոր պայման՝ թլփատություն (ուխրի նշան), մկրտություն (անցյալ կյանքի մեղքերից մաքրվելու նշան), գոհաբերություն (մեղքերի բավության նշան): Կնոջ համար այդ պայմանները երկուսն էին՝ մկրտությունը և գոհաբերությունը: Մկրտությունը կատարվում էր կեսօրին և դրա ժամանակ պրոգելիսը ամբողջովին մտնում էր ջրի մեջ, որտեղ նրան էին փոխանցվում օրենքից որոշ հարվածներ: Մկրտվում էր պրոգելիսի ողջ ընդհանրությամբ, այդ թվում և երեխաները⁶³:

Ջրով արարողության մեկ այլ դրսևորում հայտնի է նաև հրեական ավելի փոքր համայնքում՝ Քումրանում, որի հետ Մկրտիչի կապը, ինչպես արդեն ասվել է վիճարկվում է գիտնականների կողմից: Եսենների արարողակարգի 2 հարկանշական մասերն էին մկրտությունը և հասարակաց ճաշը⁶⁴: Նրանք անմաքուր էին համարում անզամ հրեաներին, ովքեր չէին անցել եսենական համայնքային լվացումները⁶⁵: Հովսեփոս Փլաբիոսը «Հրեական պատերազմ» աշխատության մեջ (2/8:5) նշում է՝ եսենները «հավաքվում են որոշակի տեղում, գոյություն ունեն քաթանե թաշկինակով և լվանում են իրենց մարմինները սառը ջրով»⁶⁶: Այս լվացումները, ի տարբերություն հրեական անմաքության լվացումների, խորհրդանշում էին մեղքերի բավություն, սրբություն և մուրք նոր Ուխրի մեջ: Դրանք կատարվում էին

58 Հեթանոսների մկրտության թույլարտության մասին մանրամասն տես «Иисус и Евангелия», էջ 266:

59 «Մկրտություն» բառը ՆՏԲ, հ. 2-ում բացատրված է որպես «մխտմն ի ջուր, լուացումն ջրով: Երբեմն որպես արարաթին լուացումն ըստ խորանաց հրեից, կամ ջրացանութիւն» (էջ 285): Բառի հունարեն համարժեքն է «βύπτισμα», որ նույնպես թարգմանվում է «սուզում ջրի մեջ և լվացում» (տես «Треческо-русский словарь», էջ 243), հմմտ. «Иисус неизвестный», էջ 172, «Մարդու Որդին», էջ 57, «Толковая Библия», էջ 69, **И.Д. Амусин**, «Кумранская община», Москва, 1983, էջ 142 (այստեղտես՝ «Кумранская община»), «Мифы народов мира», էջ 552:

60 Հունարեն «προσιλυστος» բառից, որ թարգմանվում է «եկվոր, նորադարձ» («Треческо-русский словарь», էջ 1076):

61 Եբրայեցիներում մկրտության կամ լվացման համարժեք բառն է תבילה (tevila), (տես «The complete Hebrew-English dictionary» by Reuben Alcalay, Ramat-Gan-Jerusalem, 1970, էջ 847 (այստեղտես՝ «Hebrew-English dictionary»):

62 Տես «Մարդու Որդին», էջ 57:

63 Տես **William Barclay**, The Gospel of Mark, Edinburg, 1977, էջ 14 (այստեղտես՝ **Barclay**, The Gospel of Mark). «Толковая Библия», էջ 68:

64 Տես **Բարգէն վրդ. Թօփճեան**, Եսենացիք, Մոսկովա, 1987, էջ 51 (այստեղտես՝ «Եսենացիք»):

65 Տես «Жизнь Иисуса», էջ 231:

66 **Иосиф Флавий**, Иудейская Война, Минск, 1999, 2/8:2, стр. 204 (այստեղտես՝ «Иудейская Война»):

յուրաքանչյուր փարի⁶⁷ և նրանք, ովքեր նոր պիտի մտնեին քումրանյան համայնք, պարպաղիք կերպով ջրի մեջ սուզվելուց առաջ անցնում էին ապաշխարողական փորձության շրջան՝ հոգին մաքրելու համար (հիշենք, որ նման գաղափար արտահայտում էր նաև Նով-սևիոս Փլաբիտսը)⁶⁸։ Ըստ Բ. վրդ. Թ-օփճեանի՝ Բումրանի ձեռագրերում վկայված է, «թե երբ թեկնածուն իր փորձաքննության առաջին փարին առարկեր, ջուրով կը մկրտուէր ու ապա միայն կը սկսէր իր երկրորդ փարուան շրջանը։ Սակայն նորընծայի պարագայէն անջար հին աղանդաւորներն ալ ամէն փարի կը մկրտէին, քաւելու համար իրենց մեղքը ու նորոգելու իրենց ուխտը»⁶⁹։ Լվացումների համար օգտագործում էին խաշոր ջրամբարներ. դրանք պէտք է որ բավական խորը լինեին, քանի որ Դամասկյան փաստաթղթում հրաման կար չվացվել, եթե ջրամբարը կեղտոտ կամ ոչ խորը լինէր։ Նմարավոր է, որ ծիսական լվացումներն ավելի շատ կատարվում էին փոքրիկ աղբյուրներում⁷⁰։

Այնուամենայնիվ, պէտք է նկատի ունենալ, որ Նովհաննեսի կիրառած մկրտությունը բազում քրիստոնեականներից չէր համընկնում ո՛չ հրեական, ո՛չ էլ եսենական մկրտության հետ։ Նապագայից վերագրելի՝ ներկայացնենք փարբերության մի քանի նմուշներ.

ա. Նոր Կտակարանում չկա որևէ հարված, որը կվկայի թե քրիստոնյաների մկրտությունը նմանվում է պրոգելիսիտների մկրտությանը։ Ուրեմն, ենթադրելի է, որ եթե անգամ Նովհաննեսի մկրտությունն արտաքին ձևի մեջ միանգամայն նույնն էր, այնուամենայնիվ, այն կապ չունէր հրեական արարողության հետ։ Նովհաննեսի քարոզչությունն ինքնուրույն էր և անկախ օտար ազդեցություններից, այն աստվածային հայտնություն էր, ուստի մկրտությունն էլ բխում էր նման հանգամանքից⁷¹։ «Աստուծոյ վերահաս թագաւորութեան մասնակցի կարենալու համար պարտաւորութեան և սրբագործութեան արարողութիւն մը»⁷²։

բ. Ի փարբերություն պրոգելիսիտների, ովքեր ինքնուրույն էին կատարում լվացումները, Նովհաննեսի մկրտության ժամանակ ինքը Մկրտիչն էր յուրաքանչյուրին սուզում ջրի մեջ (հմմտ. Մտ Գ-11, Մր Ա 8, Դկ Գ-16, Նհ Ա 26)՝ ջրավարարվելով ուղղակի մկրտության կոչով⁷³։

գ. Հրեական լվացումները նախատեսված էին միայն հեթանոսների համար. հրեային կարող էր վիրավորել այն գաղափարը, որ ինքը պիտի դարձի գար, քանի որ յուրաքանչյուր հրեա իրեն արդեն իսկ ընտրյալ և փրկված էր համարում։ Իսկ Նովհաննեսը, ինչպես Կեսնում ենք, խորություն չի դնում ո՛չ հրեայի և ո՛չ էլ հեթանոսի միջև, քանի որ յուրաքանչյուր չապաշխարողի մահ էր սպասվում⁷⁴։

դ. Ի փարբերություն քումրանյան լվացում-մկրտությունների, Նովհաննեսի մկրտությունը միանգամայն էր և ողջ կյանքի համար⁷⁵։

ե. Նովհաննեսի մկրտությունը ոչ մի կապ չէր ենթադրում ծիսական անմաքրության հետ. այն ավելի շուտ բարոյական անմաքրության վերացում էր քարոզում⁷⁶։

67 «Նսսենացիք», էջ 52։

68 «Кумранская община», էջ 142, 144, 211։

69 «Նսսենացիք», էջ 51։

70 «Кумранская община», էջ 142, «Նսսենացիք», էջ 51։

71 «Толковая Библия», էջ 68, Иисус и Евангелия, էջ 266։

72 Թ., Յովհաննես Մկրտիչ, Սիոն, 1934, Ա, էջ 7։

73 «Толковая Библия», էջ 69, «Иисус и Евангелия», էջ 266-267, Եղիայեան, էջ 924։

74 Քիներ, էջ 147, «Иисус и Евангелия», էջ 267։

75 «Иисус и Евангелия», էջ 267, Եղիայեան, էջ 924, «Кумранская община», էջ 211, «Жизнь Иисуса», էջ 232։

76 «Иисус и Евангелия», էջ 267, Եղիայեան, էջ 923։

գ. Հովհաննեսը մկրտում էր բոլոր նրանց, ովքեր ցանկություն էին հայտնում, և Նոր Կտակարանում չենք գտնում որևէ նմուշ, որ Հովհաննեսից մկրտվածները ապաշխարողական փորձության շրջան անցնեն. բավական էր միայն մկրտվողը խոստովաներ իր մեղքերը, դրանով արդեն իսկ ապաշխարած կլիներ⁷⁷:

Ակնհայտ է, որ Հովհաննեսն էլ կարծես եսենների նման հակադրվում էր ղեկավարական լվացումներին՝ ջրին փայով խորհրդավոր, միստիկ իմաստ՝ մարմնի արտաքին մաքրումից փանելով ներքին մաքրման⁷⁸՝ արդարության, ճշմարտության, սիրո արքայության մեջ ընդունվելու նախապարաստության⁷⁹: Մյուս կողմից հստակ է, որ Մկրտչի սկսած մկրտությունը նախապարաստումն⁸⁰ էր ի վերուստ եկող ինչ-որ «նորության», ինչպես և հետագայում երևում է Հիսուսի՝ հրեա առաջնորդների հետ ունեցած զրույցից (Մար ԻԱ 23-27, Մար ԺԱ 27-33, Ղկ Ի 1-8): Իրավամբ, Մկրտչի քարոզչության՝ մինչ այս առաջ քաշված 2 հանգամանքները՝ ապաշխարությունը և մկրտությունը, նախապարաստում էին ժողովրդին Քրիստոս-Մեսիայի մոտալուր գալստյանը:

⁷⁷ Անդ:

⁷⁸ Жизнь Иисуса, стр. 231, 232.

⁷⁹ Եղիայան, էջ 924:

⁸⁰ Զարեհ արք. Ազնաուրեան, Մեկնություն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Հաւարամբին, Նալեպ, 2008, էջ 384, Դանու, էջ 192, “Иисус и Евангелия”, էջ 267:

ԽՈՒՄՆԱԿԱՆ ԴՆԱԴՐԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԱԿՈՒՄ

ԱՇԽԵՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԵՒԱԳՐ ՊՈՆՏԱՅԻՆ ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Նայ աստվածաբանական մարեմագրության պարմության մեջ զգալի է խորհրդապաշար աստվածաբան, վանական ճգնակյաց Եւագր Պոնտացու երկերի ազդեցությունը, որոնք կենցաղավարել են հայ իրականության մեջ դարեր ի վեր: Մաշտոցի անվան Մարենադարանի ձեռագրերում, մեծանուն հայերի, մարենագիրների և փիլիսոփաների՝ Գրիգոր Լուսավորչի, Գրիգոր Տաթևացու, Գրիգոր Նյուսացու, Բարսեղ Կեսարացու, Դիմիտրիոս Արիստակեսի և բազում այլ երախտավորների խրատների, ճառերի և վարդապետական աշխատությունների կողքին տարբեր դարերում իրենց ուրույն տեղն են գրադեցնում Եւագրի Վարքը, նրա «ոգեշահ» խրատները, աստվածաբանական-փիլիսոփայական երկերը՝ իրենց մեկնություններով և լուծմունքներով: «Խորհրդապաշարական ոգին, ճգնակեցական իրենց հորդորները Եւագրի ժառանգությունն առանձնապես սիրելի են դարձրել վանական միջավայրում: Ինչպես երևում է, դրանք ընգրկված են եղել վարդապետարանների ուսումնական ծրագրում»¹²: Նայ մարեմագրության մեջ պահպանվել են նրա երկերը, երկերի մեկնությունները, այդ թվում այնպիսի գործեր, որոնք բնագրով ամբողջությամբ մեզ չեն հասել: Եւագր Պոնտացին մեծ դեր է խաղացել քրիստոնեական վարդապետության, վանականության գաղափարախոսության ձևավորման գործում: Եւագրի նմանօրինակ ճանաչումը հայոց մեջ պայմանավորված է նաև այն փաստով, որ նա այն հեղինակներից մեկն էր, որի դավանաբանական տեսակետները համընկնում էին Նայ Եկեղեցու դավանանքի հետ, և վերջինիս ամրապնդման ու զարգացման համար օգտագործվել են նաև Եւագրի երկերը: Սույն հոդվածի նպատակն է փոքր ակնարկով ներկայացնել Եւագր Պոնտացու երկերը հայ մարեմագրության մեջ:

Եւագրի երկերը հայերեն են թարգմանվել դեռևս հինգերորդ դարում:

«Անապարի իմաստուն» Եւագրի երկերն ունեն խորհրդապաշարական ուղղվածություն և կոչ են քրիստոնյայի համար հոգևոր առաքիլությունների, ամենօրյա աղոթքների, հոգու նյութազերծման միջոցով կարարելագործման և Աստվածությանը հաղորդակցվելու:

Միջնադարում մեծ դեր են խաղացել Աստվածաշնչի («Սուրբ գրեանց»), կրոնական ու աստվածաբանական երկերի («նուրբ գրեանց»), փիլիսոփայական գործերի մեկնությունները: «Գրականության նման բաժանման առաջին անգամ հանդիպում ենք Գրիգոր Աբասյանի կազմած «Գիրք պարճառաց» երկում՝ «Նուրբ գրեանց» բաժնում, որտեղ ի թիվս Փիլոն Եբրայեցու, Գրիգոր Նազիազանցու, Գրիգոր Նյուսացու, Բարսեղ Կեսարացու, Դավիթ Փի-

1 Ն. Քյոսեյան, Եկեղեցու հայեր, վարդապետներ, (4-8րդ դդ.), Եր., 2007, էջ 161:

լիստփայի գործերի, Դիմիսիոս Արիսպագացու ինքնակենսագրության, րեղ են գրել նաև Եւագր Պոնտացու 4 ճառերը»²: «Նուրբ գրեանքը» փիլիսոփայական-աստվածաբանական երկերն էին, որոնք օգնում էին եկեղեցու հայերին բացատրելու քրիստոնեական վարդապետությունը: «Փիլիսոփայական ու քրիստոնեական տարրերը գերակշռող են եղել հայկական աղբյուրներում, հայերը սերտ կապ են ունեցել արեւելյան մյուս եկեղեցիների հետ և այդ համակարգի մասն էին կազմում: Նայերը հարկադրված էին խորանալու փիլիսոփայական խնդիրներում՝ իրենց հին ավանդական դավանաբանական հիմքերի վրա մնալու, այսինքն՝ Նոմի ու Կոստանդնուպոլսի եկեղեցիներից անկախ լինելու համար: Այն մասին, որ Նայաստանում րեղյակ էին դավանաբանական և փիլիսոփայական նրբություններին, վկայում են նաև հետագա աղբյուրներում արտացոլված եզրերը»³:

Մաշտոցի անվ. մատենադարանում պահվում են Եւագր Պոնտացու կյանքը և մատենագրությունը բովանդակող ձեռագրեր, որոնց թիվը հասնում է 56-ի: Եւագրյան թարգմանությունները ներկայացված են «Սրբոյ Խորն Եւագրի Պոնտացոյ վարք և մատենագրութիւնք թարգմանալք ի յունէ ի հայ բարբառ ի հինգերորդ դարու՝ աշխատասիրութեամբ և ծանօթութեամբք ի յոյս ընծայեաց Բարսեղ վ. Սարգիսեան» (Վենետիկ, 1907) աշխատության մեջ: Բ. Սարգսյանն ուսումնասիրել է Եւագրի կյանքը, պարզել, թե ինչքա՞ն գործեր ունի նա ընդհանրապէս, դրանցից որո՞նք են մեզ հասել, ի՞նչ ազդեցություն է ունեցել Եւագրը հայ հին և միջնադարյան գրականության մեջ և ինչպիսի արդյունքներ կան, ովքեր են Եւագրյան հայերեն ծանոթ գրչագիրները, քանի՞ խմբի են բաժանվում, և ումից է նա օգտվել վերոհիշյալ աշխատությունը գրելիս:

Ընդհանուր ակնարկով փորձենք ներկայացնել Եւագրի ազդեցությունը հայ մատենագրության մեջ, որի համար նախնառաջ պէտք է անդրադառնալ Բ. Սարգիսեանի աշխատասիրության «Եւագրի ազդեցութիւնը հայկական եկեղեցոյ և գրականութան վրայ» ենթաբաժնին: Այսպէղ հեղինակը անդրադառնում է հայ մատենագրության սկզբնավորումից մինչև 18-րդ դարն ընկած ժամանակահատվածին:

Ըստ այդմ Եւագրից հայ մատենագրության մեջ ազդվել են, վկայակոչել կամ մեկնություններ են հեղինակել հետևյալ հայ մատենագիրները՝ Սահակ Պարթևը (Պրոկլին ուղղված նամակում), Եզնիկ Կողբացին իր խրատներում, Նովիաննոս Մանդակունին՝ «Վասն պրոլոց և պարաբազաց», «Վասն րեսչութեան քահանայից», «Վասն հմայից դիթական» երկերում, Անանիա Շիրակացին, Գրիգոր Նարեկացին, Սարկավագ Վարդապետը, Գրիգոր Իմաստասեր Մարաշեցին («Վայք ողբոց»), Կիրակոս Երզնկացին, Մաթթեոս Ջուղայեցին, Մխիթար Երզնկացին և այլ մատենագիրներ: Փորձենք համառոտ ներկայացնել մի քանիսը:

Նայ միջնադարյան մատենագրության մեջ կարևոր րեղ են զբաղեցնում «Վկայութիւնք» ժողովածուները, որոնք ամփոփում են ասույթներ և խմաստախոսություններ և կիրառվել են քարոզներում: 17-18-րդ դարի հայ հեղինակ Ալեքսանդր Ջուղայեցին թողել է հարուստ մատենագրական ժառանգություն, որպէղ իր ուրույն րեղն է զբաղեցնում «Վկայութիւնք պիտանիք և հարկաւորք ի պարաաստ գոլոյ ի ձեռս խնդրողաց Բանի, եթէ ի պէտս

2 Ն. Անասեան Նայկական մատենագիտություն, հատոր Ա, Եր., 1959, էջ 14:

3 Մ. Շիրինյան, Զրիստոնեական վարդապետության անրիկ և հեղինիսրական տարրերը, Եր., 2005, էջ 68:

քարոզության և թե ի պէս վիճաբանության մանաւանդ ի պէս գիտության» խորագրով ժողովածուն: Ն. Քյոսեյանի աշխատանքությամբ հրատարակվել է «Ասույթներ քարոզչության համար» աշխատությունը, որտեղ կա նաև աշխարհաբար թարգմանություն: «Վկայություն»-ի մեջ տեղ են գտել քաղվածքներ Աստվածաշնչից, աստվածաշնչական պարականոններից, եկեղեցու հայրերի ժառանգությունից, անտիկ մրաժողների իմաստաստություններից, ինչպես նաև Եւագր Պոնտացու վաստակից: Ասույթներն իրենց բովանդակությամբ ունեն բարոյաբանական, խորհրդապաշարական, դավանական, կանոնական բնույթ: Ահա դրանցից մի քանիսը.⁴

«Ի հեղուկներն են ծնանի գիտնականությունն և յանդգնությունն՝ արգիւթիւն»:

«Առանց գիտության ոչ բարձրանայ միտք մարդոյ երկինս, որպէս և ծառ, որ ոչ ծաղկի առանց ջրոյ»:

«Գիտնականն ու արդիւնականն պարահեցան միմեանց, և ի միջի նոցա կայր Աստուած»⁴:

Մարթնոս վարդապետը հեղինակել է «Յաղագս ութ խորհրդոց մեղաց» երկի մեկնությունը: Բարսեղ Մարգիսեանը նրան համարում է «հաւանօրէն ծնողեամբ Երզնկացի», սակայն խոսքը վերաբերում է Մարթնոս Զուղայեցուն: Մարթնոս Զուղայեցու «Լուծմունքը» մեզ է հասել ոչ միայն ձեռագիր վիճակում, այլ նաև հրատարակված: Եւագր Պոնտացու «Յաղագս ութ խորհրդոց մեղաց» երկը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է երեք մեկնություններով՝ Մարթնոս Զուղայեցու, Կիրակոս Երզնկացու և Գրիգոր Մեկնիչի: Զուղայեցին բնութայն է առնում յուրաքանչյուր «չար խորհուրդ»՝ արծաթասիրություն, արքայություն, բարկություն, հպարտություն և այլն, դրա առաջացման պարճառները և դրանից ազատման ուղիները: Այսպես, օրինակ, խոսելով ամբարշտականություն կոչված մեղքի մասին՝ ասում է, թե ամբարշտական մարդը նման է անպարտ ծառի, որը վերել բարձրանալով ոչ ոքի պէտք չէ, քանի որ նա առաքիլությունից է զուրկ⁵:

«Նարիւրաւորք վեցերորդք»-ը Եւագրի երկերից ամենանշանավորն է, քանի որ այն կրճատաստվածաբանական, իմաստասիրական, բարոյական, կարարածախտական լուծմունքով մի աշխատություն է: «Նարիւրաւորք վեցերորդք»-ը՝ «Յաղագս ընդդէմ բանաստեղծիցն արարաբնոց» կամ «Գոտսրիկյան գլուխները» վեց հարյուր գլուխներից է բաղկացած, որոնցում քննարկվում են դավանաբանական և ճգնակեցական փարբեր հարցեր: Այն հայտնի է եղել միայն ասորական թարգմանությամբ, իսկ հայ մատենագրության մեջ պահպանվել է երկի ամբողջական թարգմանությունը ասորերենից: Երկի լուծմունքի հեղինակն է 13-14-րդ դդ. հայ իմաստասեր, մատենագիր, մեկնիչ, բանաստեղծ, մանկավարժ, եկեղեցական գործիչ Կիրակոս Երզնկացին: Երզնկացին յուրովի նուրբ և խորաթափանց աստվածաբանական մտակառուցումներով և ազգայն գաղափարների վրա նոր լույս է սփռում և այդ լույսի ներքո մեզ հնարավորություն է տալիս բացահայտելու Պոնտացու ինքնամաքման, մեղքերից զերծ մնալու, հոգեւոր կարարեղագործման և աստվածային լույսի հետ հա-

4 Աղեքսանդր Զուղայեցի, Վկայությունք ի պէս քարոզութեանց, աշխատասիր. Ն. Քյոսեյանի, Ս. Էջմիածին, 1998, էջ 152:

5 «Գիրք Ութ խորհրդոց մեղաց՝ արարեալ սրբոյ իօրն Եւագրեայ և հաւաքեալ ի մի յօգնաջան երկամբ Մարթնոսի վարդապետի», Կ. Պոլիս, 1750, էջ 139:

դորդակցման դժվարին, բայց յուրաքանչյուր քրիստոնյայի հոգուն հարազատ է անհրաժեշտ ուղին: Այս լուծմունքը նույնպես իր հերթին «Նուրբ գրեանք»-ի շարքին է պարկանում, որը մինչև օրս դեռ ձեռագիր վիճակում է և ուսումնասիրության կարող է:

Եւագր Պոնտացոյ «Նարիւրատրք»-ը բազմաթիվ բանասիրական և վարդապետական վեճերի փառք է փակել: Բնագիրն ամբողջությամբ չի պահպանվել: Երկի մի քանի բեկորներ վերագրվել են Մաքսիմոս Խոստովանողին, սակայն 20-րդ դարում ուսումնասիրողների ջանքերով (Եպիփանովիչ, Նատսիերր, Ֆրանկենբերգ) ապացուցվել է նրա հեղինակային պարկանելությունը: Նայրնի են այս աշխատության հայերեն, ասորերեն և վրացերեն թարգմանությունները, ընդ որում հայերեն թարգմանությունը հրատարակվել է Բարսեղ Սարգիսյանի կողմից, համընկնում է ասորականին (7-րդ դարի նեստորական հեղինակ Մեծ Բարայի անունով): Ներագայում երևան եկած ասորական էսս մի թարգմանություն (ավելի ճիշդ՝ խմբագրություն) իրարամերժ կարծիքներ առաջ բերեց, սակայն Ա. Գիյոմոնը այն եզրակացության հանգեց, որ առաջին ասորական խմբագրությունը (որը պայմանականորեն կոչվեց «Լրացում») առանձին սրբադատություն է՝ ասորական ավանդության մեջ հայրնի «Գլուխներ փութիքի մասին» անունով:

Երկում հիմնականում շեշտը դրվում է հեյրեյալ հարցերին. Ս. Երրորդության վարդապետություն, չարի քրիստոնեական ըմբռնում, ազատ կամք և մեղք, վերջին դավաստան ու փրկագործություն, Աստվածաճանաչողություն և Աստվածությանը հաղորդակցում: Լուծմունքում ներկայացված են նաև հոգու, մարմնի և մարքի վերաբերյալ խորհրդապաշարական հայացքներ: Միտքն անմարմին է, երբ նմանվում է Աստծուն գիտությամբ, բարությամբ և կարողությամբ: Մարմնի գործությունը հենց հոգին և միտքն են, որ ներգործելով՝ մարմնին կենդանություն են փախա և բնությամբ իրար յծակից են ամեն գործում: «Եւ յամենայն ի սպոյ և ի պալարէ ազատ է միտք՝ որ միշտ յԱստուած հայի»⁶: Միտքը Աստծուն հայելուց է միայն, որ Նրա նման անմեղ է լինում: Երգնկացին այսպեղ գեղեցիկ համեմատություն է անում. ինչպես պայծառ հայելին, երբ արեգակի դեմ ես կանգնեցնում, արեգակն իր ողջ բոլորակությամբ հայելու մեջ է արտացոլվում (հայելին իր մեջ է ընդունում), այնպես էլ միտքը, երբ Աստծուն է հայում, մաքրագործվելով, Նրան է նմանվում, մարդն ամբողջովին աստվածանում է: «Որ յամենայն ահաւոր կրիցն միտքն ազատ լինի, յայնժամ պայծառանայ միտքն որպէս զարեգակն»⁷: Հոգին եռամասնյա է՝ բան (բանական մաս), ցասում, ցանկություն: Այս գաղափարի արմարները ավելի խորն են. «Այլ եռամասնեայ անձինն առնելով ըստ Պապունի բանականին առաքինութիւն խոհեմութիւն է. իսկ ցասմնապետական՝ հեզութիւնն է, և արիւթիւն. իսկ ցանգականին՝ ողջախոհութիւն և ժուժկալութիւն. և բոլոր անձինն՝ արդարութիւն և ազատականութիւնն և մեծահոգութիւնն. իսկ չարութիւն է բանականին՝ անզգամութիւն»⁸: «Նարիւրատրք»-ի մեջ ես այս գաղափարներն են արծարծվում: Երբ հոգու երեք մասերը՝ բանականը, ցասմնականը և ցանկականը իրենց առաքինությամբ զարդարվեն,

6 «Սրբոյ Խորն Եւագրի Պոնտացոյ վարք և մարենագրութիւնք» թարգմանալք ի յունէ ի հայ բարբառ ի հինգերորդ դարո՝ աշխարասիրությամբ և ծանօթութեամբք ի լոյս ընծայեաց Բարսեղ վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1907, էջ 152:

7 «Եւագրեայ Նարիւրատրք վեցերորդք», ՄՄ ձեռ. 518 (1635թ.), թ. 29ա:

8 «Մարենագրութիւնք նախնեաց. Կորյուն. Մամբէ. Դալիթ», Վրիստոփելի «Յաղագս առաքինութեանց առ Աղեքսանդիրոս թագաւոր», Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1833, էջ 629:

այն ժամանակ միայն ամբողջովին իմաստուն, արի, ողջախոհ և արդար կլինի: Բանականի հիվանդությունը խորամանկության առավել և անզգամության պակաս լինելն է, երկրորդինը՝ երկչությունը և հանդգնությունը, իսկ ցանկականինը՝ զեխությունը և շռայլությունը: Նոգու «առողջությունը» բանականի խոհական, ցասման՝ արի և ցանկականի ողջախոհ լինելն է: Եւ սրանով է մարդն արժանանում գիտության (ճանաչողության): Բանական միայն կրում է գիտություն, այսինքն՝ գիտությունը բանականի առաքինությունն է, իսկ անգիտությունը՝ նրա չարությունը: «Գործ է գիտութեան բնական որ զերբորոշիւնն գիտնայ, ոչ զհարդն, այլ թէ ի վեր է քան զհաստմն, որպէս և գրեալ է. Իմաստութեան նորա չափ ոչ գոյ»⁹: Արդարեւ լույսի ճանապարհով են ընթանում, իսկ անմիայնեքը՝ խավարի: Մակայն Տերը ոչ թե փրկում է վերջիններին, այլ ժամանակ է փալիս ապաշխարելու և դեպի ճշմարիտ գիտություն գալու: Աստված ողորմած է, և նրա ողորմությամբ է մարդն արժանանում շնորհի, և այդ շնորհով սրելով են արարածները: Բանականների գիտության սնունդով, այսինքն՝ աշխարհաճանաչողությամբ աշխարհը փոփոխվում է: Ինչպես որ փունկն է ջրով սնվում, այդպես բանական արարածները՝ իմաստությամբ: Քանի որ Տերը մարդկանց ապրեցնում է ոչ միայն «հացի», այլ նաև «բանի», որ Աստուծոց է գալիս: Ինչպես զգեստն է մարմնի մերկությունը ծածկում, այնպես էլ՝ առաքինությունը հոգու:

Եւագր Դոնատու «Նարիւրաւորք վեցերորդ»-ից ներշնչվել է Գրիգոր Նարեկացին: «Բոլոր մարդկային խորհուրդները, կրքերը, ներգործություններն ու վարդապետականները, գործեր Եւագր յունական նրբամտութեամբ իմաստասիրած է իր «Ընդդէմ պարասխանի առ դեսն» և Վեցհարիւրակներին մէջ, նոյնը արթուն և զուարթունը Գրիգոր՝ բանաստեղծութեն խորացուցեր է - իր փեսային մէջ եզական - աստուածային Ողբերգութեան մէջ, իբր խնկակնոց սրբին, և Բան Զ.ի երրորդ և չորրորդ պարբերությունները՝ այդ ամենուն այլաբանական ուրուագիծը կը ներկայացնեն մեզ՝ ըստ հոգեբանական Գրիգորի, գոր կը բարգաւաճէ ամբողջ գրքին մէջ»¹⁰: Երկու խորհրդապաշար հեղինակներն էլ գտնում են, որ հոգին եռամասնյա է.

Զարացո զշնորհիդ փայլումն ի գեղ դիմացս և ի կերպարան
 փեսութեան մարացս հողեղենիս
 Յարմար յերիւմամբ կացո յարդարեալ, որ գթոյդ բերէ նկատումն՝
 նշողագարդ մաքրութեամբ զպեալ գմայլս մեղաւորիս,
 Աստուածային կենդանի, անկեղծ, երկնաւոր լուսով քո ծածկեալ
 յարիւնակս երիս¹¹: (Բան Խ, գ)

«Մարյան»-ում մաքրագործման ուղի անցնելու և հոգում անփոփոխ կերպով Տիրոջ պարկերը նկարելու Նարեկացու կոչը հիշեցնում է «Նարիւրաւորք»-ում Եւագրի աստվածաբանության հիմնական գաղափարները՝ մարդն Աստծո պարկերն է, խորհրդապաշարի ուղին պարբ է ողեկցվի աշխարհուրացումով և հոգու նյութագերծման միջոցով կարարելագործմամբ, որը փրկում է Աստվածության հեղափոխակցվելուն:

Եւագրը, որին կոչում էին «միս և զարդ անապարի», իր «Յաղագս աղօթից» երկում

9 «Եւագրեայ հարիւրաւորք վեցերորդ», Լուծմունք Կիրակոս Երզնկացու ՄՄ ձեռ.1980, թ. 60բ:

10 Ն. Բ. Մարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ ԸԿԱ:

11 Գրիգոր Նարեկացի, Մարյան Ողբերգության, աշխատասիրությամբ՝ Պ. Մ. Խաչատրյանի և Ա. Ա. Ղազինյանի, Եր., 1985, էջ 409:

փորձում է փալ աղոթքի՝ որպես հոգևոր կյանքի բարձրագույն պահի մեկնաբանությունը: Աղոթքի մեկնության վերաբերյալ նա ուրույն մոտեցում ունի. այն չափազանց հեղափոխական է և ամբողջությամբ ներթափանցված խորհրդապաշտական աշխարհայեցողությամբ և ճգնակեցական կենսակերպի արտացոլումով: Ն. Թամրազյանը Անանիա Նարեկացու փեսական աղբյուրներից է համարում նաև Եւագր Դոնտացուն: Աղոթքը որպես Աստծո հետ զրույց ենթադրում է հրաժարում կեցության նյութական-զգայական կողմից (այն բարձր է բնական իմաստասիրությունից), մարդկային ցանկացած մեղավոր մարքերից ազատում և ծայրահեղ մաքրամաքուր վիճակ: Նոգևոր աղոթքը սնունդ է մարքի համար: Աղոթքը մարքի համբարձվելն է երկրային իրողություններից առ Աստված: Պերք է աղոթել ինքնամոռաց և ջանասիրաբար: Աղոթքը հեզության և բարեմտության ընձյուղ է, ուրախության և երախտագիտության պարուղ, փխրությունից և ձանձրության պաշտպանվելու միջոց: Նա կոչ է անում աղոթել արքայապետով: «Նախնադատ աղոթի՛ր արքայապետի շնորհի համար: Օգտագործի՛ր արքայապետը ապաշխարության համար»¹²: Աստվածաբան-իմաստասեր Անանիա Նարեկացու երկերում իրենց արտացոլումն են գտել Դոնտացու այս խորհրդապաշտական հայացքները: Անանիա Նարեկացին իր Խրատներում՝ «Վասն համբերության և խաղաղության», «Վասն խոնարհության», «Վասն քահանայական կարգի», ինչպես Եւագրի երկերում, քննության է առնում Աստվածացման գաղափարը, որն ուղեկցվում է ներքին աղոթքով: «Զկարգեալ աղօթին հասարակաց գրուրնջեան և զգիշերոյ բնաւ մի անպես առնէր: Զքո սահմանեալ առանձնական կարգն անխափան կարարեա գաղօթից և զպահոց»¹⁴: Նարեկացու «Յաղագս զղջման և արքայապետաց» երկում կոչ է արվում ճգնել պահքով, ջերմեռանդ արքայապետով և անդադար աղոթքով, քանի որ արքայապետը հաշտեցնում է մարդուն Աստծո հետ¹³:

Միջնադարյան հայ մարտնչագիրները՝ Նովիաննես Երզնկացին, Վարդան Արևելցին, Վարդան Այգեկցին, Նովիաննես Գառնեցին, հաճախակի են կարարել քաղվածքներ Եւագրի երկերից: 13-րդ դարի հայ աստվածաբան Վարդան Արևելցին իր «Ճառերում» վկայաբերում է փարբեր հարվածներ Եւագրի երկերից: Նա, Աստծո բնության մասին խոսելով, վկայակոչում է Եւագրի այն միտքը, որ Աստված մեկ ու միակ է, ունի գերապարզ անարժեքի բնություն: Եթե մենք՝ եղական արարածներս, բաղադրված ենք զանազան փարբերից, ապա Աստված ունի անլուծելի, բարի, լավ, անխառն, միապարբ բնություն: Աղամորդիներից նա, ով հաղորդակից է այդ գերապարզ լավին ու բարուն, մոտ է Աստվածությանը¹⁴:

Եւագրի երկերի լուծմունքներ է հեղինակել Գրիգոր վարդապետը 12-րդ դարում: Ըստ Բ. Սարգիսեանի նա հենց Գրիգոր Գ. Վկայասեր Նայրապետն է, սակայն հեղափոխական մասինքները առաջ քաշեցին այն կարծիքը, որ հեղինակը Գրիգոր Սկեռացին է:

11-րդ դարում Սարկավագ Վարդապետը նույնպես անդրադարձել է Եւագրի մարտնչությանը: Մ. Մ. № 5596-ում հանդիպում ենք «Դարձեալ Եւագրէն ի բանից սուրբ Վարդապետին Սարկաւագ կոչեաց» գործը: «Նոզմ փորձութեանց որ գան ի վերայ խորան հաւարացելոց -Բրիստոսի, դարձեալ մարդ նմանի խորան փան և պարտիանին, զգայարանը

12 А. Сидоров, Творения Аввы Евагрия, (Аскетические богословские трактаты), Мартис, 1994, ст. 78:

13 Տե՛ս Ն. Թամրազյան, Անանիա Նարեկացի, Երևան, 1986, էջ 236:

14 Տե՛ս Վարդան Արևելցի, Ճառք, Ներբողեանք, աշխատասիր. Ն. Բյուսեյանի, Եր., 2000, էջ 10:

ընդ որ մարանեն փորձությունք իբրեւ զհողմ եւ սիրս սեղանոյ նմանի, ի խնգոցն խռիականութիւն, արիւթիւն, ողջախռիութիւն եւ արդարութիւն: Դիդիմոս ի մարմնական աչաց կուրացեալ լինի, յայնժամ հոգւոյն աչք եւս առաւել լուսաւորեցաւ»¹⁵: «Գազանք յորժամ վիրավորին ի սրոյ, յայնժամ առաւել զայրանան ի վերայ խոցողացն: Նոյնպէս եւ սաւրանայ յորժամ ի կապար առաքինութեան կամին հասանել մարդիկ ցաւեւ նմա եւ առաւել զայրանա»¹⁶: «Յաճախ յաղաթս կալ արիւնաւորս, որ հրամանայ է հասարարեալ: Տէրն ասաց՝ յամենայն ժամ յաղաթս»¹⁷: «Սէր ծաղկէ արդիւնաւորականաց, պարզաւորի ի հանդերձեալսն»¹⁸:

Ն. Մելլանն իր «Գրիգոր Մարաշեցին եւ նրա սրելոծագործությունները» հոդվածում արծարծում է Նեստանց իմաստասերի գրական ժառանգության հարցը¹⁹: Ըստ Բ. Մարգիսյանի՝ Մարաշեցին մեծապէս ազդվել է Եւագրից, ընդհուպ մինչև «ինքնուրոյն ոճով մը խորացուցեր է մասնաւորապէս Եւագրի Գ. գիրքը, այն է՝ Ընդդէմ պապասխանի ի գրոց սրբոց, եւ այլն...»: Մենք եւս կարծում ենք, որ երկու հեղինակների երկերում էլ մեղքերից քառապող եւ ինքնամաքրման կարիք ունեցող մարդ արարածի քննությունը կարևորագույն տեղ է զբաղեցնում:

Ամփոփելով պէտք է նկատել, որ այս բազմավաստակ հեղինակի խորհրդապաշարական-ճգնակեցական ուսմունքն իր հասարակութուն տեղն ունի հայ մատենագրության մեջ: Այս մասին վկայում է եւագրյան գաղափարների նմանօրինակ ազդեցությունը հայ հեղինակների գործերում, նրա երկերի թարգմանությունները, մեկնությունները, այն փաստը, որ, օրինակ, նրա ամենաարժեքավոր երկը՝ «Նարիւրաւորք վեցերորդքը» ամբողջությամբ պահպանվել է հայերէնով: (Այս ամենը կարծես է ավելի խորը եւ բազմակողմանի ուսումնասիրության):

15 ՄՄ ձեռ. 5596 (XIII դար), թ. 336 բ:

16 Անդ, թ. 337 ա:

17 Անդ, թ. 338 բ:

18 Անդ, թ. 339 բ:

19 «Էջմիածին», Զ, 1960, էջ 36-43:

ՄԵԾԱՑՈՒՍՅԷ ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Մեծացուցեցեալի բովանդակային ակունքները

«Նոգեալ երգը սրբեղծուած լինելով եկեղեցու պէտքի համար՝ ամենից առաջ եղել է մի յարմար միջոց ժողովրդի մէջ բարեպաշտութիւն գորացնելու եւ քրիստոնէական ուսումը քարոզելու: Դա մի կողմից, ուրեմն, օրհներգութիւն է, միւս կողմից դիպակարկական, ուսուցական բանաստեղծութիւն»¹, - գրում է ականաւոր հայագէտ Մանուկ Աբեղեանը: Կանոնի այլ միատրոնների (օրհնութիւն, հարց եւ այլն) նման մեծացուցեցեալը եւս բխում են Եկեղեցու աստուածապաշտական կեանքի իրողութիւններից եւ ծառայում որոշակի նպատակի: «Բացի Աւետարանի պարմութեան ուսումից՝ հոգեւոր երգը յաճախ միաժամանակ ծառայել է ժողովրդին նաեւ դաւանաբանական ուսում քարոզելու»², - մէկ այլ փեղ ասում է Աբեղեանը:

Ուրեմն, մեծացուցեցեալն առաջին հերթին ընդհանրական աղօթքի մի փեղակ է, Տիրամօրը նուիրում օրհներգութիւններ ու բարեխօսական քարոքներ պարունակող երգեր: Այս շարականների բովանդակութիւնն ի քարբերութիւն օրինակ, օրհնութեան շարականների, չափազանց կադապարում ու միօրինակ է: Քանի որ եթէ օրհնութեան շարականների նպատակն է հաւաքացեալների համար բացայայտել օրուայ խորհուրդը, ապա մեծացուցեցեալի հիմնական առանցքը Սուրբ Կոյսին եւ նրանից ծնուած Փրկչին «մեծացուցանելն» է:

Գրեթէ բոլոր մեծացուցեցեալները գերծ են դիպաշարային յօրինուածքից, երբեմն կարող ենք հանդիպել մէկ նախադասութեամբ սահմանափակուող դիպաշարային միատրոն: Օրինակ՝ «*Աւետարտը հրեշտակն աւետարանէր զծննալ Փրկիչն ի սրբոյ կոստէն*»: Մնացած բոլոր դէպքերում դիպաշարային գիծը գրեթէ բացակայում է: Գոյություն ունի Տիրամօրը փառաբանելու համընդհանուր սկզբունք, որը քարոզում է մեծացուցեց շարականների մեծամասնութեան վրայ եւ որի իրագործումով մեծացուցեցեալը ձեռք են բերել այն բովանդակային գծերը, որոնց մասին կփորձենք առաւել մանրամասն խօսել ստորեւ:

Սակայն մինչ այդ մի փոքր ակնարկով փորձենք բննել այն աւրադձը, որի հիման վրայ սրբեղծուել են հայ երաժշտաբանաստեղծական արուեստի այս գոհարները եւ փորձենք պատասխանել այն հարցին, թէ որոնք են այս շարականների բովանդակային ակունքները:

Մեծացուցեց շարականների սրբեղծաբանական հիմքերն այնքան էլ բազմազան չեն. նախ՝ անհերքելի է, որ հոգեւոր երգերն իրենց նիւթն առնում են Աստուածաշնչից, յաճախ բառացիօրէն կրկնում այս կամ այն նախադասութիւնը: Այս իմաստով բառական մեծ է հինկարակարանեան բաժինը: Առաջինը, որ բառական ցայտուն արքայայայտում է, սաղմոսներն են: Օրինակ Սուրբ Կոյս Մարիամի ծննդեան կանոնի մեծացուցեցի երբորդ քան մէջ ասում է.

1 Մ. Աբեղեան, Ուրուագծեր հայոց գրականութեան պարմութիւնից, «Արարաք», 1912, Էջ 1002 (այսուհետ՝ Մ. Աբեղեան, Ուրվագծեր):

2 Մ. Աբեղեան, Երկեր, հար. Գ, Երև. 1986, էջ 549:

3 Տե՛ս «Շարական հոգեւոր երգոց Սուրբ եւ Ուղղափառ եկեղեցոյ Նայաստանեայց», Ս. Էջմիածին, 1861, էջ 26 (այսուհետ՝ «Շարական»):

«... գկարօրեալսն ելից հացի...»⁴: Այս միտքն է շօշափում 145-րդ սաղմոսի 7-րդ համարը. «Կայ հաց քաղցեց...»⁵: Կարելի է բերել բազմաթիվ նմանարիպ օրինակներ, որոնցում շարականագիրը գրեթե նույնությամբ օգտագործել է այս կամ այն սաղմոսը:

Երկրորդը մարգարեական հատրածներն են կամ մարգարեությունների վերաբերեալ ակնարկները: Օրինակ՝ Ծննդեան հինգերորդ օրուայ կանոնի ճաշու միառթի Կրակ գեղեղոմա՝ մեծացուցեում ասում է.

Անթառաւն ծաղիկ անդադարապարտ շառաւիղ, վերաբոսեալ յարմարոյն Յեսսեայ, գրեզ Եսայիաս կանխաւ վերագոչեաց եօթնարփեան շնորհաց հոգւոյն ընդունարան գոլ...»⁶:

Նայր Գաբրիել Անտիքեանը, իր «Բացատրություն շարականաց» գրքում անդրադառնալով այս շարականի «անդադարապարտ շառաւիղ» արքայադարձությանը, գրում է, որ Եսայից ծնունդներից միայն Սուրբ Կոյսն էր, որ առանց մեղքի դարապարտության և անեծքի շառաւիղ փառված էր⁷: Ակներև է, որ Եսայու մարգարեության ԺԱ գլխի բացումը շարժառիթ է հանդիսացել այս շարականի ստեղծման համար. «Եւ բղիւսեցէ գաւազան յարմարոյն Յեսսեայ, և ելցէ ծաղիկ յարմարոյն անտի» (Եսայի ԺԱ:1):

Շարականական բազմաթիվ կտորներ ունեն ուղղակի նորկրականացնեան ակունքներ: Դրանցից առաջինն ու ամենաշար աչքի գարնողը հենց Մարիամի երգն է, որի մասին արդեն խօսեցինք առաջաբանում: Չմոռանալ, որ մեծացուցել շարականները սկզբնաբանել են անկարարական «Մեծացուցել անձն իմ գՏԵր...» արքայադարձության հենքի վրայ:

Մեծացուցելներում նկարագրում են նորկրականացին բազում դէպքեր, որոնք երբեմն հիստորիա են այնքան պարզ, որ թույլ է, թէ շարականագիրը բնա ջանք չի թափել դրանք ստեղծելիս: Օրինակ՝ Աստուածայայտության ճրագալոյցի մեծացուցելի երրորդ տունը.

Տեսանեմք գտակալի գիրաշալի խորհուրդ յայտնեալ, ի Յոգւոյն Սրբոյ յղացեալ, գԲանն Աստուած մարմնով ծնար, ազգ և ազիւն գրեզ մեծացուցանեմք⁸:

Մեծացուցելներում իրենց փոխ ունեն Սրբազան Ամանդությանն ու Եկեղեցու հայրերի գանազան ուսուցումների արձագանքները: Օրինակ՝ Վերափոխման կանոնի մեծացուցելի երրորդ տան բովանդակությունն ամբողջությամբ խառնվում է Սրբազան Ամանդության վրայ.

Տեղափոխեալ գրեզ ի վերնական ի կառս քերթեականս Աստուածամայր, սպասատրեալ ի սերովքէից և երկրպագեալ յանմարմնական գօրաց⁹:

Բառական թուով փոխներ արքայադարձում են Եկեղեցու այս կամ այն հրամանակարգ վարդապետությունը և այլն:

4 Տե՛ս «Շարական», էջ 4:

5 Աստուածաշնչային այս և հնարագայ մեջբերումներն ըստ՝ «Աստուածաշունչ Մարտան Տին և Նոր Կրակարանաց», Նայաստանի Աստուածաշնչային ընկերություն, Երև., 1997:

6 Տե՛ս «Շարական», էջ 41-42:

7 Նման.՝ «Բացատրություն շարականաց, որք պաշտին ի հասարակաց ժամանակարգության Նայաստանեայց Եկեղեցոյ, աշխատասիրեալ Տեսն Գաբրիելի Անտիքեան», Վենետիկ, 1814, էջ 83, (այսուհետ՝ «Բացատրություն շարականաց»):

8 Տե՛ս «Շարական», էջ 20:

9 Անդ, էջ 469:

Մեծացուցե շարականների բովանդակությունը

Քիչ թե շաք մօտենում մեծացուցե շարականների բովանդակային ակունքներին, այժմ մենք հեշտությամբ կարող ենք ուսումնասիրել շարականների բովանդակային համայնապարկերը, կարծիք կազմել նրանց գեղարուեստական արժանիքների վերաբերեալ: Մեծացուցեների մեծամասնությունը նուիրում է Տիրամօրը, իսկ շուրջ հինգ շարականներ նուիրում են Քրիստոսին: Կան նաև փոքրիկ բացառություններ, որոնցում գովերգում են թե՛ Աստուածամայրը և թե՛ Քրիստոս: Մեկ երգ նուիրում է Սուրբ Երրորդությանը, իսկ Պննարեկոսպեի կանոնի մեծացուցեին ամբողջությամբ ձոնում է Սուրբ Նոգուն: Տիրամօրը նուիրում շարականներում, որպես կանոն, մենք հանդիպում ենք բովանդակային մի քանի շերտերի: Առաջինը և ամենագլխաւորը, Սուրբ Կոյսին նուիրում փառաբանական, օրհնաբանական բանաձևերն են, որոնք հիմնականում ի յայտ են եկել դարձերի տեսքով: Երկրորդն այն բազմաթիւ տեղիներն են, որոնցում Տիրամայրը հանդէս է գալիս իբրեւ բացառիկ մի կերպար, որի շնորհիւ այլևս իրականանում է աղամորդու փրկությունը: Աստուածամօրը նուիրում մեծացուցեների մեջ հենց այս կերպում է, որ Սուրբ Կոյսը հանդէս է գալիս որպես բարձրագոյն սկզբունք և կարարելապիս: Այսպէս է, որ բացայայտում են միմիայն Տիրամօրը վերապահում մի քանի բացառիկ գործառնություններ: Այսպիսով, մեծացուցե շարականներում գեղարուեստական լեզուով մեզ են վերաներկայանում Աստուածամօր անարար ու անսերմն յղություն¹⁰, հաւիտենական կուսություն¹¹ Եկեղեցու հրամանակարգ վարդապետությունները, որպէս իշխում է Սրբազան Ամանդության կողմից նրան վերապահում բացառիկ դիրքի փրկական թեման, Աստուածամայրը սրբերի գլուխն է, աստուածային նուիրապետության մեջ նա սպորադասում է միայն Ամենասուրբ Երրորդությանը:

Այս շարականները պարունակում են բազմաթիւ տեղիներ, որոնցում շեշտում է հայրաբանական այն միտքը, թէ Տիրամայրը նորոգեց անկում ապրած նախածօր՝ Եւայի կերպարը: Մեծացուցե շարականներում նոյն միտքը՝ Քրիստոս-Աղամ յարաբերությամբ նա բազմաթիւ անգամներ շոշափում է:

Մեծացուցեներն առեցուն են Տիրամօրը գովերգող մակդրներով, մակդիրաւոր արարայայտություններով ու շրջաստիւններով, ինչպէս նաև՝ աստուածաշնչային դրուագների փոքրիկ նկարագրական հարումներով և այլն:

Ուրեմն, ինչպէս վերը նշեցինք, մեծացուցե շարականները պարունակում են բազմաթիւ տեղիներ, որոնցում շեշտում է Տիրամօր բացառիկության հանգամանքը: Այսպիսով՝ Սուրբ Աստուածածնի Անկրման կանոնի մեծացուցեին¹² սկսում է «Ուրախ լիք» արարայայտությամբ, որը հենց սկզբից անկրման գուարք փրամադրութիւն է հաղորդում ունկնդրին (կամ ընթերցողին): Առաջին տունը բաւական առարկայական կերպով նկարագրում է Սուրբ Մարիամի ուրախության առիթը (յանկարծակի եկն Տէր): Իսկ երկրորդ և երրորդ տներն աւելի այլաբանական բնոյթի են: Շարականագիրն օգտագործելով հինկրակարանեան այլաբանական պարկերներ՝ («դուռն փակեալ», «աղբիւր կնքեալ»)՝ մարմնաւշում է Աստու-

10 Մարիամի անարար յղությունը (ineffabilis Deus) Կաթողիկ եկեղեցու դոգմաներից է՝ սահմանում 1854թ. դեկտեմբերի 8-ին Պիոս պապի կողմից (www.Wikipedia.org/wiki/immacual/conseption):

11 Մարիամի կուսությունը դոգմա է՝ արարայայտում 553թ. Կ.Պոսի երկրորդ, 1215թ. Լաթերանի չորրորդ և 1274թ. Լիոնի երկրորդ ժողովներում (www.ccsr.net/repchret/fransez_voium_2/vierge/vierge-mari02.htm):

12 Տե՛ս «Շարական», էջ 15:

լաժամօր կուսության և անարար յղության վերաբերեալ եկեղեցու վարդապետությունը (*Դուռն փակեալ ընդ որ ոչ որ մտեալ, բայց Տէր Աստուած Բարայելի*): Նայր Գաբրիէլ Անպիբեանն այս շարականի բացատրության առիթով ասում է, որ «*դուռն փակեալ*»-ն ակնարկում է կուսական ծնունդը, որովհետև Տիրամօր արգանդը փակուած էր մարդկային գառակի համար «*անկասխարելի ուխարիս*», մինչև հրեշտակի աւերումը: Նոյն այլաբանական պարկերն իր «*Աստուածածնի գովեստ*» երկում կիրառել է նաև Զ դարի հեղինակ Սիւնեաց Պեպրոս եպիսկոպոսը. «*Ուրախ լեր, Մարիամ, Դուռն աղիսեալ, ընդ որ հրեշտակաց Տէրն մտնու և ել, և գկուսական արգանդդ ոչ երոյծ, յաղագս որոյ Եզեկիէլ մարգարեացաւ, թէ Դուռնն որ յարևելս կոյս է՝ ոչ որ մտնու ընդ նա և ելցէ, բայց Տէր Աստուած Բարայելի մտնու և ելցէ, և դուռն փակեալ կայցէ*»¹³:

Իսկ «*աղբիւր կնքեալ*»-ը Երգ Երգոցի Դ գլխի 12-րդ համարից է վերցուած և բացատրությունը հետևեալն է. թագաւորական աղբիւրները կնքում էին, որպէսզի բոլորի համար մաքցելի չլինեն¹⁴:

Նոյն կանոնի ճաշու միատրի րակ գեղեղումա՞ծ մեծացուցէի առաջին րումը ևս Տիրամօր բացառիկութիւնն է շեշտում. «*որ եղեր արեւելք արեգականն արդարութեան և ևս արեգեկոցս ի խաւարի լոյս ծագեցեր*»¹⁵: Ասել է թէ՛ որն է վայրով չսահմանափակուող արդարութեան արեգակի՝ Զրիստոսի համար Սուրբ Նոյսն արեւելք եղաւ, այսինքն՝ մայր: Այս շարականի երկրորդ րումն աչքի է ընկնում գեղարուեստական շքեղ բառապարկերով և միևնույն ժամանակ ոճի մեղմութեամբ ու հանդարտութեամբ: Այսպէղ ևս Սուրբ Նոյսը գովերգում է յղության համար.

Անապական րաճար և մորենի անկիզկի որ գանշէջ հուր աստուածութեանն ի թեզ րարեալ կրեցեր, որով բնութեանս կիզեալ շիջաւ կրից բոց. վասն որոյ ամենեքեան գրեզ միշտ մեծացուցանեմք:

Մէկ այլ րեղ երգիչը Տիրամօրը համեմատում է Անկիզկի մորենու հետ¹⁶. «*որ գիտուն Աստուած յորովայնի քում կրեցեր անկիզկի մորենի*»¹⁷ և ապա շարունակում. «*Որ գանշոշտիկին էից ի գիրկս քո բարձեալ դիւցուցեր կաթնասուն*», - այսինքն՝ «դու, որ արարածներից անշոշտիկին գիրկդ առնելով քո կաթով սնուցեցիր»¹⁸: Մօր ու մանկան այս սրբազան ու խորախորհուրդ յարաբերության նկարագրության մէջ Աստուածամայրն հանդէս է գալիս իբրև մի սովորական սրնոյր մայր՝ գերծ աստուածաբանական սիմվոլիկայից ու եզրաբանութիւնից: Սա եզակի հանգամանք է մեծացուցել շարականներում, քանի որ մեծացուցելներում Տիրամօր կերպարն օժտուած է աւելի շար գերբնական, քան թէ բնական

13 Գալուստ Տէր-Մկրտչեան, Նայագիւրական ուսումնասիրութիւններ, գիրք Բ, աշխատ. պրոֆ. Պ. Ն. Յակոբեանի, Ս. Էջմիածին, 1998, էջ 179 (այսուհետ՝ «Նայագիւրական ուսումնասիրութիւններ»):

14 Նմար. «Բացարթություն շարականաց», էջ 37:

15 Տէն «Շարական», էջ 17:

16 Մնուղոց, Գ:2:

17 Տէն «Շարական», Մեծացուցէք Յարութեան Տեառն, էջ 56:

18 Տիրամօր՝ իբրև սրնոյր մօր թեման իրապարակ մեկնաբանութիւններով շօշտիկ ևս նաև Սուրբ Գրիգոր Նարեկացին, Միսաք Մեծարեցը և այլք (հմար.՝ «Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի մարեան ողբերգութեան», Եր., 2003, Բան 2, էջ 486-487, Մ. Մեծարեց, Երկերի լիակարար ժողովածու, Եր., 1981, էջ 96-97): Սոյն թեման լայնօրէն րարածուած է եղել ոչ միայն պոէզիայում, այլև գեղանկարչութեան մէջ. ամենանշանաւոր գործը թերեւս Վերածննդի հանճարեղ նկարիչ Լեոնարդո դա Վինչիի Էրմիտաժում պահուող «Լիւրպայի Տիրամայր»-ն է:

յարկանիշներով, և այս կերպարի գրականացումը պայմանաւորուած է ասպրամաքանական եզրաքանութեամբ և դաւանաքանութեան շեշտադրումով: Իսկ հայ գրականութեան մէջ Տիրամօր՝ իբրեւ իրական կերպար հանդէս գալու առաջին նմոշները գտնուում ենք Սուրբ Գրիգոր Նարեկացու փառերում¹⁹:

Նոյն թեման արծարծում է նաև հեպտեալ շարականի մէջ՝ այս անգամ շեշտադրելով Ասպրամաքոյ վերապահուած բացառիկ դերը՝ նրան համեմատելով հրեշտակների հետ.

*Յորմէ գարիորեալ դողային դասք վերին զվարթնոցն, փղայապէս առլեկալեալ բարձեր ի գիրկս. և արքուցեք որպէս մայր սպացողին զքեզ զկուսական քո սուրբ զկաթն*²⁰:

Սովորաբար Ասպրամաքո բացառիկությունը շեշտելու համար շարականագիրն օգտագործում է չափազանց պարզ մի մեխանիզմ. Տիրամօրը փարբեր շարականներում համեմատելով մերթ հրեշտակների, մերթ առաքելայինների և մերթ բովանդակ մարդկության հետ՝ գովաբանում է նրա միջոցով իրականացուած այս կամ այն երևոյթը, ինչն ի օգործ չէին լինի անել վերոյիշեալ երեք դասերը: Օրինակ՝ հեպտեալ հապրուածում Տիրամայրը համեմատուում է առաքելայինների հետ.

*Ի մասնատր լուսոյն գարիորեցան դասք առաքելոցն. այլ ի քեզ բովանդակ կրեցեք զհոռ սասորածութեանն Մարիամ, մայր և կոյս*²¹:

Այս հապրուածի մասին Ն. Գաբրիէլ Անեփիքեանն ասում է, թէ առաքելայինը գարիորեցին այլակերպութեան լոյսից, որն անկապար և նուազ լոյս էր, իսկ Մարիամը կրեց բովանդակ ասպրամաքեան հուրը և ապա անւազնուում է. «Այսքան մեծ անջրպետություն կայ ի մէջ ասպրամաքնի և առաքելոց»²²:

Կարելի է բազմաթիւ օրինակներ յիշել և դարձեալ խօսել մեծացուցներում Տիրամօր յղութեան գեղարուեստական կերպաւորման մասին: Սակայն մենք կտահմանափակուենք՝ բերելով եւս մէկ օրինակ, որն ըստ էութեան, նմանօրինակ գեղարուեստական կոնստիտուում բանաձևային արժէք ունի: Այն, կարելի է ասել, իրենով ներկայացնում է մեծացուցէ շարականներում առկայ յղութեան վերաբերեալ գրեթէ բոլոր նկարագրութիւնների ամփոփումը.

*Երիս խորհուրդս սոսկալիս ի քեզ փեսանի, Ասպրամաքոյն, յղութիւն անսերունական, ծնունդ անարար, կուսութիւն յէր ծննդեան մնալով անսպակաւն*²³:

Իսկապէս այս երկու փողի մէջ կարծես ամփոփուած է Տիրամօր յղութեան վերաբերեալ մեզ յայտնի ամբողջ վարդապետութիւնը: Այսպէս մենք ականաւարես ենք լինում չափազանց հեղաքրքրական մի երևոյթի. յայտնի փաստ է, որ բիզանդական պարկերագրութեան մէջ Տիրամայրը յաճախ ներկայանում էր թիկնոցի վրայ պարկերուած երեք ասպղերով, որոնք խորհրդանշում են Բրիսպոսի ծննդից առաջ, ծննդեան պահին և ծնունդից յետոյ նրա անխախտ կուսութիւնը: Մեր միջնադարի վարդապետները եւս յաճախակի են օգտագործել ասպղերի այս սիմվոլիկան: Օրինակ այդպիսի նկարներ կան («Անեպում», «Տիրամայ-

19 Այս իմաստով յարկանշական է «Մեղեղի ծննդեան» փառը (տե՛ս Գ. Նարեկացի, Տաղեր և գանձեր, աշխատասիրութեամբ Արմինէ Քեչիկերեանի, Երև., 1981, էջ 123-125):

20 Տե՛ս «Շարական», Կանոն Ծննդեան երկրորդի սուր, էջ 34:

21 Տե՛ս անդ, Կանոն Վարդավառին առաջնոյ սուր, էջ 451-452:

22 Նման. «Բացաւրոյթուն շարականաց», էջ 457:

23 Տե՛ս «Շարական», Մեծացուցէք Յարութեան Տեառն, էջ 63:

րը մանկան հետ») Գրիգոր Տաթևացու կողմից 1378թ. Տաթևի վանքում նկարագրողում անկարգաբանում (Մաշտոցի անու. Մարենադարան, ձեռ. թիվ 7482)²⁴: Երևոյթն ինքնին խօսուն վկայությունն է այն իրողության, որ միջնադարում արուեստի ճիւղերը կրում էին եկեղեցական դասանաբանութեան ազդեցութեան կնիքը:

Մեծացուցներում գերիշխող է նաև Սուրբ Կոյսից -Բրիսպոսի ծննդեան թման: Այն յաճախ յղութեան թմայի հետ ընդերուգում է հանդէս գալիս: Եւ ընդհանրապէս պիտի նկարի ունեւանք, որ այս երևոյթի հետ Շարակնոցում բաւական յաճախաղէպ ենք առնէ-ում: Սակայն մեր նպատակն է դրանք առանձին-առանձին ներկայացնել, որպէսզի մեծա-ցուցէ շարականների բովանդակային փարբեր շերտերի բացայայտումն աւելի դիւրին լինի:

Սուրբ Կոյսից -Բրիսպոսի ծննդեան նկարագրութիւնն այս քերթումքներում դարձեալ մի նպատակ ունի. դրա միջոցով շեշտել Տիրամօր բացառիկութիւնն ու Աստուծոյ մայր լինելու հանգամանքը: Նկարագրութիւններում -Բրիսպոս ներկայացում է որպէս ծնունդ «գԲանն Աստուած»: Երբեմն նպատակաղորտած կերպով շեշտում է մարմնով ծնունդու հանգաման-քը.

*Աստուածածին, փաճար լուսոյ, որ մարմնով պարագրեալ անճառաբար ծնար գԲանն Աստուած*²⁵:

Նամաճայն մեր Եկեղեցու վարդապետութեան՝ «նա (-Բրիսպոս) միացրեց իր աստու-ածութիւնն իր մարդկութեան հետ անշվոթ եւ անբաժան միատրութեամբ: Ըստ որում եւ իրաւամբ կոչում ենք նորան աստուածամարդ»²⁶: Ներկուեալ օրինակներում նկարագրում է մարդկային մարմնով Աստուծոյ ծնունդը.

*Ամենապայծառ քերկրեալ միշտ կոյս, որ գանբաւելի գԲանն անճառաբար յղացար, եւ գմարմնացեալն Աստուած ծնանելով ի քէն*²⁷:

*Տեսանեմք գտակալի գիրաշալի խորիւորոյ յայրնեալ. ի Յոգոյն Սրբոյ յղա-ցեալ. գԲանն Աստուած մարնով ծնար...*²⁸:

Իսկ այս դէպքում շարականագիրը շեշտում է -Բրիսպոսի՝ նաև մարդ լինելու հանգա-մանքը.

*Նուրն կենդանի, որ ի մորենին վառեցաւ. գոր անվնաս յարգանքի քում կրե-ցեր եւ ծնար Աստուած եւ մարդ...*²⁹:

Այսպիսով փնտանք, որ Տիրամօր բացառիկ դերը մեծապէս արտայայտում է յղութեան եւ ծննդեան նկարագրութիւններ պարունակող հարտումներում: Մեծացուցներում բա-ւական յաճախաղէպ արծարծուող թմաներից է նախանիկիական հայրաբանական գրա-կանութեան մէջ բաւական լայն կիրառութիւն գրած վերանորոգութեան-վերագլխութեան վարդապետութեան³⁰ գրականացումը: Նամաճայն այդ վարդապետութեան՝ նախամարդիկ՝

24 Տէն «The Armenian miniatures of the 13th and 14th centuries», Leningrad, 1984, նկար 24, 25:

25 Տէն, «Շարական», կանոն Սրբոյ Զարկի, էջ 285:

26 **Ք. Տէր-Միքէլեան**, Նայաստանյայց Սուրբ Եկեղեցու -Բրիսպոսեականը, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 168:

27 Տէն «Շարական», կանոն Ծննդեան -Բրիսպոսի երկրորդի աւուր, էջ 29-30:

28 Տէն անդ, կանոն Աստուածայայտութեան ճրագալուցին, էջ 20:

29 Տէն անդ, կանոն Ծննդեան -Բրիսպոսի երրորդի աւուր, էջ 32:

30 Վերանորոգութիւն-վերագլխութիւն եզրն ըստ Սուրբ Իրինեոսի (177-202թթ. Լիոնի եպս.):

Ադամն ու Եան, կարարեալին հասնելու ճանապարհից ընկրկեցին՝ անհնազանդութեամբ ճաշակելով մահուան պրուդը, դադարեցին այլևս կարարեալ լինելուց և բռնեցին անկման ուղին: Սակայն Աստուած չէր կարող թոյլ տալ, որպէսզի իր պարկերն ու նմանութիւնը կրող մարդը կործանուէր, ուստի աշխարհ առաքեց իր Միածնին՝ Նոր Ադամին՝ քաւելու համար Նին Ադամի մեղքը, այլ խօսքով՝ վերանորոգելու կամ վերագլխելու նրան: Իսկ Սուրբ Մարիամ Աստուածածինն իր հնազանդութեամբ վերանորոգում - վերագլխում է Եայի անհնազանդ կերպարը, այսպիսով դառնալով ողջ մարդկութեան վրկութեան պարճառը³¹:

Այս վարդապետութեան վերաբերեալ հապտածները հանդէս են գալիս երկու քարերակով՝ հապտածներ, որոնցում արծարծում է Տիրամօր կողմից Եայի վերագլխութեան վարդապետութիւնը և հապտածներ, որոնցում Քրիստոս է վերագլխում Ադամին:

Ադուհացից հինգերորդ կիրակի օրուայ մեծացուցելի երրորդ փունը Եայի վերագլխութեան պահը ներկայացնում է այլաբանական կարգոյթներով.

Ծառ կենաց, որ զանմահութեան պտուղն ի բէն եպտուր նախնւոյ մօրն Եւայի ի մահաբեր երկանցն ազատելով³²:

Եային վերագլխացող Տիրամայրը մեծացուցէներում անուանում է *«բարձող անիծից»³³*, *«հնութեան կերպի նորոգող»³⁴*, *«բարձող տրտմութեան նախամօրն Եւայի»³⁵* և այլն:

Ադամի վերագլխութեան պահի նկարագրութեան հապտած կայ Բուն Բարեկենդանի մեծացուցելում, որը հասցեագրուած է Տիրամօրը.

Որ առ ի բէն Երկրորդ Ադամ վասն առաջնոյն յանցանաց բնութեամբ մերով պահելով զմահաբեր պտղոյն լուծեալ զպարտանս³⁶:

Եփրեմ արք. Թապազեանն այս հապտածն արեւմտահայերէնի է թարգմանել հեփուեալ կերպ.

Քեզմէ ծնած երկրորդ Ադամը առաջինին յանցանքներուն համար մեր բնութեամբ պահք պահելով մահաբեր պտղոյին խաբէութիւնը ջնջեց³⁷:

Քրիստոսի կողմից ողջ մարդկութեան վերագլխութեան թեման շեշտում է նաև Սուրբ Աստուածածնի ծննդեան կանոնի մեծացուցելում և այլն:

Քրիստոսին նուիրում մեծացուցէներ

Թուով չորս մեծացուցէներ նուիրում են ոչ թէ Աստուածամօրը, այլ Քրիստոսին: Այս շարականներում նկարագրում են Քրիստոսի փնօրինական կեանքի քարքեր դրուագներ: Ինչպէս փեսանք, այս շարականներից մի քանիսը կրկնակ չունեն և սրբեղծուած են բոլորովին այլ կաղապարով:

Քրիստոսին նուիրում իւրայայտուկ սրբեղծագործութիւն է Ծաղկազարդի կանոնի մե-

31 Նմմր. Եզեիկ ծ. վրդ. Պեփրոսյան, Նայրաբանութիւն, Ա մաս, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 100-101:

32 Տէն «Շարական», էջ 185:

33 Տէն անդ, Մեծացուցէք Յարութեան Տեառն, էջ 60:

34 Տէն անդ, Կանոն Ծննդեան Քրիստոսի երկրորդի աւուր, էջ 28:

35 Տէն անդ, Կանոն աղուհացից երկրորդ կիրակեի, էջ 143:

36 Տէն անդ, 116: Այս մեծացուցէն Ապաշխարութեան օրհնութեան հապտած է (ԱԶ):

37 Եփրեմ արք. Թապազեան, Շարական Նայսաբանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, Երև., 2006, էջ 157 (այսուհետ՝ Եփրեմ արք. Թապազեան, Շարական):

ծացուցեն: Իսկապէս եզակի մի գործ, քանի որ սրբազանությունների երեք անգամ կրկնվում է: Շարական ամբողջության մեջ Քրիստոսի՝ յաղթականորեն Երուսաղէմ մտնելու նկարագրությունն է³⁸:

Ուրախ լեր յոյժ, դուստր Սիօնի, պայծառացիր, Երուսաղէմ, զարդարեալ զդրոսնս քո քաղաքդ Աստուծոյ:

Քանզի Քրիստոս որ էնն յաթոռ փառաց, այսօր մտանէ ի քեզ՝ նստեալ ի վերայ յառանակի նորոյ:

*Ծերք եւ դղայք ոստովք ձիթենեօք, միաբանութեամբ երգէին. օրհնութիւն որդւոյ Դաւթի օրհնեալ եկեալ անուամբ Տեառն:*³⁹:

Անպարանական յայտնի դրուագի այսքան կարճաբան է միևնույն ժամանակ այսքան յազնեցած նկարագրությունը մեզ յիշեցնում է Ծաղկազարդի փեսաբանով մեր միջնադարեան մանրանկարները: Այդ նկարներում շեշտում են շարականում նկարագրուած փեսաբանի մեջ առաւել աչքի ընկած մանրամասները՝ քաղաքի զարդարուած դռները, Քրիստոս՝ նստած առանակի վրայ, ժողովրդի բազմությունը և ձիթենու ոստերը: Սոյնը լատագոյնս արտայայտուած է օրինակ Նաղպարի Անպարանի նոյն թեման պարկերով մանրանկարում (Մաշտոցի ան. Մարենադարան, ձեռ. թիւ 6288)⁴⁰:

Այս շարականի առաջին տան մեջ քաղաքն անձնաորորած է և և հանդիսանում է Քրիստոսի գալստեան ուրախության կրողը: Նեղինակը դիմում է Երուսաղէմին, որպէսզի քաղաքը պայծառանայ ու զարդարի իր դռները:

Ծննդեան ութերորդ օրուայ կանոնի մեծացուցէն⁴¹ Քրիստոսի Ծննդեան և փրկչական առաքելության տարվողումն է, իսկ Յարութեան ԱԶ «Մեծացուցանեմք զքեզ»⁴² սկսուածքով շարականն իր ոճով և շոշափած խնդիրներով դիւցազներգություն է յիշեցնում, որի գլխատը հերոսը մահը ուրնակոխ անող, խաչը բարձրացնող, ապա յարություն առնող ու Նոր փառքով երկինք համբարձնող Քրիստոսն է:

Քրիստոսին է նուիրում նաև Նամօրէն ննջեցեաց կանոնի «Բազմեալսմբ վեհագունիցն»⁴³ սկսուածքով մեծացուցէն:

Բացառություններ

«Զքեզ երեւեալ դուռն» սկսուածքով շարականի երեք տներն էլ ունեն փառքեր հասցեատերեր: Առաջին տունը ձոնուած է Աստուածամօրը, երկրորդն ուղղուած է Մովսէս մարգարէի ժամանակ մորենու միջից մարդկային ցեղի կուտութեան նոր խորհուրդը յայտնողին, այսինքն՝ Սուրբ Երրորդութեանը՝ Աստուծոյ: Երրորդ տունը «ի Նօրէ անժամանակապէս եւ ի մօրէ անթարգմանաբար» ծնուած Որդու մասին է⁴⁴:

Տարբեր հասցեատերեր ունի նաև Աստուածածնի ծննդեան կանոնի ողորմեան, որը նոյնպէս իբրեւ մեծացուցէ բերուած է «Չայնքաղ շարականի» 46-48 էջերի մեծացուցէներին

38 Այս երեսյոյր ես առանձնապարով է, քանի որ նկարագրել օրուայ խորհուրդը բնորոշ է առաւելաբար օրհնութիւն շարականներին:

39 «Շարական», էջ 231:

40 Տե՛ս «The Armenian miniatures of the 13th and 14th centuries», նկար 13:

41 Տե՛ս անդ, էջ 52-53:

42 Տե՛ս «Շարական», էջ 56:

43 Տե՛ս անդ, էջ 684-685:

44 Նմմր. «Շարական», Մեծացուցէք Յարութեան Տեառն, էջ 56-57:

ցանկում: Այս շարականի առաջին պտուրը նուիրում է Հայր Աստծուն՝ մարդկային բնութեանը ողորմելու և Սուրբ Կոյսին՝ Միածին Որդու ծնողին իբրև պարզ և պարզ համար: Երկրորդ պտուրը նուիրում է Որդուն: Այսպես Աստուածածնի ծնունդը մեկնաբանում է գեղեցիկ հնարանով՝ Քրիստոս Կոյս Մարիամին օրէնքի ամպից ցողում է մեզ վրայ, իսկ Ինքն էլ ծնում է նրանից: Վերջին պտուրը՝ Սուրբ Երրորդության երրորդ անձին՝ Սուրբ Հոգուն է նուիրում: Այսպես ևս հիմնական թեման Տիրուհու ծնունդն է, սակայն շեշտադրում է դրանում Սուրբ Հոգու ունեցած դերակատարությունը⁴⁵:

Պենյակոստի կանոնի մեծացուցելն ևս բացառություն է, քանի որ այն ամբողջությամբ նուիրում է Սուրբ Հոգուն: Չափազանց պարզունակ յօթնուածքով այս շարականի առաջին պտուրը հրախրում է ժողովրդին՝ ցնծալու Սուրբ Հոգու գալստեան համար, իսկ երկրորդ և երրորդ պտուրը նկարագրում են, թե ինչպես են համապարասխանաբար՝ առաքելներն ու արարածները ցնծում Սուրբ Հոգու գալստեան համար և փառաբանում Նրան:

Հայր Աստծու փառաբանությանն է նուիրում հեպտեկալ շարականը.

Զբեզ, Հայր, յառաջ քան զյափրեանս քարեքանեն դասք անմարմնոց հրեշտակաց, ձայնի երգով գոչեն և աղաղակեն, Աստուած Աստուծոց և Տէր Տէրանց փրկիչ գոյով:

Առաքեցեր զքո Միածինը մարմնանալ ի Սուրբ Կուսէն, և անարար ծնանի յորովայնէ անասական, բառնալով զմեր նեղութիւնս, Աստուած Աստուծոց և Տէր Տէրանց փրկիչ գոյով:

*Շանորհք քարի յԵրուսաղէմ երեսեցաւ հեթանոսաց, զի Արարիչն յափրեանից փրկալ եղևալ՝ յորդեգրութիւն կենաց կոչէ, Աստուած Աստուծոց և Տէր Տէրանց փրկիչ գոյով:*⁴⁶:

Թեև այս շարականի երկրորդ պտուրը հնարաբար ևս Հայր Աստծուն է ուղղում է, բայց այն ամբողջությամբ Միածնի աշխարհ գալու մասին է: Այս հայրաւածում նկարագրում է Սուրբ Կոյսից Քրիստոսի ծննդեան կերպը (*անարար ծնանի յորովայնէ անասական*):

Պէտք է խոստովանել նաև, որ փառքերակման եզրերը երբեմն խիստ անորոշ են: Յաճախ խորին ոճի կամ կարճառօրութեան պարճառով հնարաւոր չի լինում որոշել, թե այս կամ այն շարականական հայրաւածն ում է ուղղում:

Գեղարուեստական արժէքը

Դժուար է խօսել այս երկերի գեղարուեստական արժէքի մասին: Ընդհանրութեան մէջ վերցրած մեծացուցելներն առանձնապէս աչքի չեն ընկնում բարձր գեղարուեստականութեամբ, քանի որ այս բանաստեղծութիւնները նախ և առաջ ստեղծուել են հաւաքացեալներին կրօնական զգացմունքներ հաղորդելու համար, և բնականաբար ամբողջութեան մէջ իրենցից ներկայացնում են աստուածաբանական տեսքեր, որոնց մէջ առաջնայինը ոչ թէ գեղագիտական նպատակների ծառայելն է, այլ՝ կրօնական: Տեղին է մէջբերել Կոմիտաս վարդապետի՝ շարականների մասին հեպտեկալ դիպուկ դիտարկումը, թէ «Բանաստեղծութեամբ մշակուած է աւելի միտքը, քան պարկերատրութիւնը»⁴⁷:

45 Նմր. անդ. Կանոն Հրաշափառ Ծննդեան Տիրուհու Կոյսին Մարիամու ի Յովակիմայ և յԱննայէ, էջ 4-5:

46 «Շարական», Կանոն Ծննդեան Քրիստոսի վեցերորդի ատուր, էջ 45-46:

47 Կոմիտաս, Յօդուածներ և ուսումնասիրութիւններ, Եր., 1941, էջ 109:

Չնայեա՞ծ այս հանգամանքին և Կեսսկի թելադրած արարքին ձևի կադապարին, այնուամենայնիւ որոշ մեծացուցէներ սրելոծուած են բաւական յաջող գեղարուեստականութեամբ: Շարականագրին ոչ բոլոր դէպքերում է յաջողուել շրջանցել կամ յաղթահարել այդ կադապարը: Այս առումով բացառիկ է «Ուլ գերսահրաշ ծաղիկ» սկսուածքով մեծացուցէն:

Ուլ գերսահրաշ ծաղիկ բուրեալ յեղեմայ, հոյր անմահութեան ծննդոցս Եւայի, յորմէ սփռեցաւ մահ ընդ Կիւզերս, օրհնութեամբ գրեզ մեծացուցանեմք:

Դո՛ւ լուծիչ երկանց, բարձող անիծից, ծագումն արեւու լուսոյն ճշմարտի, որով հերթեցաւ խաւարն առաջին, օրհնութեամբ գրեզ մեծացուցանեմք:

Ջրեզ ունիմք բարեխօս, Կոյս անհարսնացեալ, մայր անարար Էմմանուէլի, Կոնար բանին Տօրն երկնաւորի, օրհնութեամբ գրեզ մեծացուցանեմք⁴⁸:

Այսպէլ բացի աւանդական սուրբգրային ու դաստիարակական պարկերատրման միջոցներից, օգտագործուած են նաեւ աշխարհիկ պարկերատրման միջոցներ. «գերսահրաշ ծաղիկ», «հոյր անմահութեան», «ծագումն արեւու» և այլն: Բացի այդ, ի փարբերութիւն շարականների մեծամասնութեան, այս բանաստեղծութեան մէջ գերակշռում են զգացմունքայնութիւնն ու դրամատիզմը. վերջինս յարկապէս երեսն է գալիս առաջին և երկրորդ արևորում, որոնցում նկարագրում է նախ ինչպէս մահը սփռուեց Կիւզերքում և ապա՝ արևի լոյսի յաղթանակն այդ խաւարի (մահուան) դէմ: Օգտագործուած են չափազանց հարուստ սիմվոլիկ միջոցներ, որոնց հնարամիտ և յաջորդական կիրարկումը շարժման փայտորութիւն են սրելոծում: Այնքան ակնառու է այս և միւս մեծացուցէների միջև եղած փարբերութիւնը, որ Ն. Գաբրիէլ Աւերիբեանը կասկած է յայտնում այս շարականի՝ նախապէս իբրեւ մեծացուցէ յօրինուած լինելու վերաբերեալ. «Ի ձեռագիր օրինակս ինչ ոչ գոյ բնաւ. իսկ այլ ձեռագիր դնի յաւարս շարակնոցին ընդ այլ շարականս, որոց յօրինուած յետոյ է ժամանակաւ, ցուցեալ այսու՝ թէ այն մեծացուցէ ո՛չ է արարեալ ի հնագունից վարդապետաց, թէպէտ և կազմութիւն նորա ունի զիւր վայելչութիւնս, առանց մթութեան իմաստից»⁴⁹:

Բանաստեղծական թռիչքի Կեսսկեպից նախորդին չի զիջում «Նամօրէն ննջեցելոց ի Քրիստոս» կանոնի մեծացուցէներից հետևեալը.

Լեառն վիմաձին, աղբիւր յորդատար, բարունակ ծաղկեալ, այգի վայելոյց սրովբէ հողեղէն, բարունոյ բանին Կուն Կնօրեկութեան, Կոնարսար հոգոյն, առ ծնեալն ի քէն միշտ բարեխօսեա անդադար հայցմամբ, շնորհել գթողութիւն մեր ննջեցելոց:

Փափկութեան դրախտին բացող բանալի, Քրիստոսի բարձող, նմանող երկնից, սափոր ոսկեղէն լի մանանայի, գաւազան ծաղկեալ յարմարոյն Յեսսեալ, Կոնար լուսոյ մայր, առ ծնեալն ի քէն միշտ բարեխօսեա անդադար հայցմամբ, շնորհել գթողութիւն մեր ննջեցելոց:

Յող քաղցրածաւալ՝ ցանկալի գոտարթնոց, նիւթեղէն սրովբէ, գեղ մարգարտափայլ, հիմն եկեղեցոյ, մարտր աղանի, ամպ հովանաւոր, սուրբ կոյս Մարիամ.

48 «Շարական», Մեծացուցէք Յարութեան Տեառն, էջ 58-59:

49 «Բացարարութիւն շարականաց», էջ 100:

*առ ծնեայն ի քէն միշտ քարեխօսեալ անդադար հայցմամբ. շնորհել զթողութիւն մեր ննջեցեալոց*⁵⁰:

Ամբողջ բանաստեղծությունը կազմում է Տիրամօրը գովերգող գեղեցիկ մակդիրառարարայայտությունների ու շրջաստությունների շղթայից. միայն առաջին տրամբնում մեջ այդպիսի արարայայտությունների թիվը հասնում է եօթի. «*Իհառն վիմաճին*», «*աղբիւր յորդատար*», «*սրովքէ հողեղեն*» եւ այլն: Աստուածամայրն այսպեղ համեմատում է թե՛ բնության սքանչելիքների եւ թե՛ սուրբգրական խորհրդապաշտական իրողությունների հետ: Նամեմատությունները մի քիչ պարթևիկ ու վերամբարձ բնույթի են, մի բան, որ բնորոշ էր շարականների սրբեղծման ժամանակի ոգուն, սակայն միևնույն ժամանակ Աստուածամօրը գովերգելու տեսակետից՝ անկրկնելի եւ չափազանց նպատակասլաց («*սափոր ոսկեղէն լի մանաւայի*»): Նախորդ շարականի նման այսպեղ եւս իշխում է աշխարհիկ պարկերաւորման կերպը: Ի դէպ, Աստուածամօրը «*Սափոր ոսկի*» է կոչում նաեւ Սիմեոն Դերբոս եպիսկոպոսը⁵¹:

Տեառնընդառաջի կանոնի մեծացուցէն յօրինում է Ղուկասի Աւարարանի Բ:25-35-ի հենքի վրայ:

Աթոռ քրովքեական երեսեալ այսօր Սիմէօն, զԱստուածորդին ի գիրկս իւր քարձեալ մարմնով. զոր զօրք երկնից ի քարձունս հանապազ մեծացուցանեն:

Նոգումն գոչէր, ցնծայր ախօքն ծերունին ասելով՝ սա է թագաւորն անմահ. զոր զօրք երկնից ի քարձունս հանապազ մեծացուցանեն:

*Արդաստուելով աղերսէր. արձակեալ զիս ի խաղաղութիւն անարար ծնողի քո քարեխօսութեամբ. զոր զօրք երկնից ի քարձունս հանապազ մեծացուցանեն*⁵²:

Երկրորդ տրամբնում մեջ շարականագիրը Սիմեոն ծերունու կերպարն օժտել է պրկումով զգացմունքայնութեամբ («*Նոգումն գոչէր, ցնծայր ախօքն ծերունին*»), իսկ վերջին տրամբնում, չափազանցութեան հնարանքին դիմելով, իր սրբեղծագործությանը հաղորդել է առաւելագոյն քնարական պրամադրություն (Աւարարանում ծերունու արարատու մասին ոչինչ չի ասում, իսկ շարականագիրը գրում է. «*Արդաստուելով աղերսէր*»):

Այնուշտ հնարաւոր է մեծացուցել շարականների մեջ գրնել այնպիսիները, որոնք մեջբերումով վերջին երեք շարականների նման սրբեղծում են հեղինակային անկաշկանդ մօտեցմամբ, եւ որոնց համար առաջնային նպատակ է եղել հոգևոր նիւթը գեղագիտական արժէքներին ծառայեցնելը, սակայն չպէք է մոռանալ, որ այնուամենայնիւ միջնադարեան հեղինակի համար գերխնդիրը մնում էր մէկը. ամեն ինչից առաջ մաքուր կրօնական-դաւանաբանական նիւթը, իսկ գեղարուեստականությունը պարզապէս միջոց էր այդ նպատակին հասնելու համար:

Այնուհանդերձ անհրաժեշտ է նկատել, որ մեծացուցիչները հայ միջնադարեան երգարունսրի յաջող դրսևորումներից են՝ աստուածաշնչական նիւթի բանաստեղծական մշակման թե՛ հոգևոր - գաղափարական եւ թե՛ գեղարուեստական - գեղագիտական տեսանկյուններից:

50 «Շարական», էջ 675:

51 Տե՛ս «Նայագիւրական ուսումնասիրություններ», էջ 177:

52 «Շարական», էջ 69:

ԴՈՆԱՐԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Բժշկական գիությունների թեկնածու

**ԱՄԻՐԴՈՎԼԱԹ ԱՄԱՍԻԱՅՈՒ ԱՆԴՐԱՆԻԿ
ԵՐԿԻ՝ «ՈՒՍՈՒՄՆ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ»
ԵՐԿԻ 550-ԱՄՅԱ ՆՈՔԵԼՅԱՆԸ**

Միջնադարյան հայ մշակույթի պայմանության մեջ եղել են գործիչներ, որոնք իրենց գիտական կենսագրությամբ ոչ միայն բնութագրել են իրենց ապրած դարաշրջանը, այլև առաջնորդող են եղել գիության ավյալ բնագավառի հետագա զարգացման համար: Այս բնութագրումն իրավամբ կարելի է վերագրել ԺԵ ղ. ամասիացի մեծ բժշկապետ Ամիրդովլաթին, որի բժշկագիտական ժառանգությունը մի ամբողջ ուղղություն դարձավ հետագա դարերի հայ բժիշկների համար:

Եւ նրա բեղուն, իր ժամանակի համար զարմանալի բժշկագիտական վաստակի անդրանիկ ստեղծագործությունը՝ «Ուսումն բժշկութեան» գործը միջնադարյան հայ բժշկագիտության մեջ արժեքավորում է որպես տեսական բժշկության կարևոր ձեռքբերում: Նեղինակը բժշկաբանը գրել է 1459 թ., եւ այս փարի (2009 թ.) լրանում է Ամասիացի բժշկապետի ստեղծագործական առաջնեկի ստեղծման հինգ եւ կեսդարյա փարդարձը :

Իրոք՝ Մխիթար Ներացի բժշկապետի «Ջերմանց մխիթարութիւն»-ից 275 փարի անց՝ 1459 թ., Ամիրդովլաթ Ամասիացին գրում է իր անդրանիկ «Ուսումն բժշկութեան» գործը, մի եզակի աշխատություն, որի հեղինակային ինքնագիր օրինակը ներկայումս պահվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում 8871 թվահամարի¹ ներքո: Այս բժշկաբանը միջնադարյան հայ բժշկագիտության համար մեծ արժեք է ներկայացնում թեկուզ միայն այն պատճառով, որ Ամասիացի մեծ բժշկապետի այսօր հայտնի միակ ինքնագիր օրինակն է ու նաև նրանով, որ սա միջնադարյան հայ տեսական բժշկության փաստորեն առաջին ամփոփ գործն է. մինչ այս բժշկաբանը մեծն Ներացու եւ այլ հայ բժիշկների բժշկաբաններում անշուշտ առկա են տեսական բժշկությանն առնչվող եզրահանգումներ, սակայն որպես տեսական բժշկության ամբողջական գործ, կարծում ենք, Ամիրդովլաթի այս բժշկաբանը կարող է համարվել դրա առաջնեկը, բանգի «Ուսումն բժշկութեան» ստեղծագործությունը տեսական բժշկության, մասնավորապես, մարդակազմության, բնախոտության, առողջապահության եւ դեղագիտության մի կարարյալ հանրագիտարան է:

Ձեռագրում առկա է շար կարևոր հիշատակարան, ուր արձանագրված է բժշկաբանի գրվելու վայրը (Կ. Պոլիս), թվականը (1459 թ.) եւ պատվիրատուի անունը (Շաղր բեկի որդի Վարդ). «Գրեցաւ թագօրական բժշկաբանս ի թվականութեանն հայոց ԶԸ (1459) ամին եւ ի նոյնմբերի ամսուն ի Գ, օրն՝ շաբաթ, եւ քաղաքին Կոստանդնույապոլի եւ ի յառ ուրն վանից սուրբ Ստեփանոսու եւ ի կաթաղիկոսութեանն Տայոց փեր Գրիգորայ եւ ի հայրապետու-

1 Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթապյան, Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Խ. Բ, Երևան, 1970, էջ 827:

թեանն քեր Մարտիրոսին Կոստանորինոյալու վիճակին, եւ ի պարտութեանն Մոսիւմար խանին, եւ ի վայելումն պարոն Շարի պէկի որդոյն՝ պարոն Վարդին, զի յուժ փափաքութեամբ եւ ուղիղ սրտիւ խնդրեց, որ գրուեցաւ գիրքս այս ի յարապի լեզուէ եւ ի պարսի լեզուէ ի հայ բառս մեր: Եւ ոչ գրայ ի բառս հայոց այս ձեռովս բժշկարան: Եւ արդ, որ կարդաք ի սմանէ եւ կամ օրինակէք եւ աւքարիկ բան ի սոցանէ՝ յիշեցէք ի քեր Աստուած գանալիս եւ գանալովս *գծողս յԱմիրտովրայ բժշկն Ամասիու* եւ Աստուած յիշէ զձեզ ի միւս անգամ գալուսսն»²: Մարտնադարանյան 8871 թվահամար կրող այդ ինքնագիր օրինակի 2-47 էջերը «Ուսումն բժշկութեանն է այս» վերնագրով գործն է, երկրորդ մասը՝ (48-101 էջերը) մեր հեղինակի երախայրիք «Ախրապարին»-ը, իսկ երրորդ հատվածը «Աղիւսակերպ բառարանն» է: Վերջինս հանդիպում է միայն «Ուսումն բժշկութեան» 1459 թ. գրված նախնական տարբերակից կապարված հեղադա ընդօրինակությունների մեջ: Ի դեպ, «Աղիւսակերպ բառարանը» չկա Ամիրտովրայի 1469 թ. գրված «Օգուր բժշկութեան» սրբազանագործության առաջին մասի մեջ, որը «Ուսումն բժշկութեան» գործի հեղադա ընդարձակ եւ վերամշակված տարբերակն է: Վերջինիս մեջ «Աղիւսակերպ բառարան»-ի բացակայության պարզապես թերեւս այն է, որ հեղինակն այս դեղագիրսկան բառարանը գիրսկան ավելի ընդգրկուն ձեռով տալիս է իր հեղադա սրբազանագործությունների մեջ՝ երկրորդ «Ախրապարին»-ում եւ «Անգիրաց անպէր»-ում:

Եւ վերջապես խնդրո առարկա թ. 8871 ձեռագիրն ավարտվում է «Խօսք վարպետացն, որ ասցել են իրար աշակերտացն, որ այս արուեստն կու ուսանին սրտիւ» հարվածով, որին հետևում է վերոհիշյալ ուշագրավ հիշարակարանը: Նավեւնք, որ թ. 8871 ձեռագիրը կարեւորվում է նաեւ նրանով, որ այստեղ է գրվում տեսողական ներվերի խաչվածքի վերաբերյալ հայրնի գծանկարը, «Կերպն է գլխուն եւ աչիցն է»³ վերնագրով: Քննական բնագիրը կազմելու ընթացքում պարզվեց, որ այս գծանկարը առկա է նաեւ Մաշրոցյան Մարտնադարանի թ.թ. 413⁴ եւ 8104⁵ գրչագիր օրինակներում: Այս երկու ձեռագրերի համեմատական բնությունը ցույց տվեց, որ թ. 8104 ձեռագիրը (գրչության ժամանակը 1615 թ.)⁶ գրեթե չունի մայր ձեռագրից քերականական եւ տարբերակներով մայր ձեռագրից, իսկ թ. 413 ձեռագրի համար (գրչության ժամանակը՝ 1635 թ.)⁷ հիմք է ծառայել վերոհիշյալ թ. 8104 օրինակը:

Մարտնադարանում կան «Ուսումն բժշկութեան» երկու այլ գրչագիր օրինակներ (թ.թ. 8873⁸ եւ 6718⁹), որոնց մեջ, երբ ավարտվում է աչքի կազմախոսությանը նվիրված բաժինը, մինչեւ բնագրի «Վասն սրբազան սկանչին» գլուխը, ընդօրինակողները էջի վրա մաքուր մակերես են թողել այդ գծանկարի համար, հավանաբար՝ հեղադայում նկարչի կողմից

2 Մար. ձեռ. թ. 8871, էջ 182ա:

3 Անդ, էջ 17բ:

4 Մար. ձեռ. թ. 413, էջ 19ա:

5 Մար. ձեռ. թ. 8104, էջ 18ա:

6 Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթապյան, «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշրոցի անվան Մարտնադարանի», Կ. Բ., Երևան, 2004, էջ 674:

7 «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշրոցի անվան Մարտնադարանի», Կ. Բ., էջ 405:

8 Մար. ձեռ. թ. 8873, էջ 19բ:

9 Մար. ձեռ. թ. 6718, էջ 12ա:

լրացնելու նպատակով:

Ուշադրության է արժանի թ. 6718 ձեռագրի մեջ առկա հետևյալ փաստը: Խնդիրն այն է, որ մինչև XVII դարի բժիշկ Բունիաթ Սեբաստացու կողմից Ամիրդովլաթի խնդրո առարկա գործի և մյուս բժշկարանների խմբագրումները, ի շարս այլ ընդօրինակողների, մենք չենք հանդիպում մեր հեղինակի գործերի բժիշկ ընդօրինակողի: Այսուհանդերձ, ահա թ. 6719 ձեռագրի հիշարակարանը վկայում է, որ այն ընդօրինակել է *բժիշկ* Մարխաս Ջուղայեցին: Ասել կուզի՝ կարող ենք վկայել բժշկագիտությանը նվագ հայրնի՝ XVI դ. եւս մեկ միջնադարյան հայ բժշկի՝ Մարխաս Ջուղայեցու մասին. «Բայց որ ի սոցանէ բան օգտի, նայ գիտենայ, թէ ինչպէս է շինել անարժան ծառայն աստուծոյ Մարխաս Ջուղայեցի բժիշկն և րեսնու թէ ինչպէս է յաւելցուցել զգիրքս և ինչպէս է ձեռել զդեղերուն գործութիւնն և զայլն որ ի կարգին է, որ պէտք է մեզ»¹⁰:

Ինչպէս հավաստում է ձեռագրում առկա հիշարակարանի վերոհիշյալ հատվածը, Մարխաս Ջուղայեցին, փաստորեն ոչ միայն ընդօրինակել, այլև՝ խմբագրել է («... յաւելցուցել զգիրքս») վերոհիշյալ բժշկարանը: Ի դեպ՝ Փարիզի ազգային գրադարանի թ. 245 ձեռագիր-բժշկարանի (Ֆոնդային թվահամարը 106A)¹¹ գրչի անունը նույնպէս Մալխաս (Մարխաս) Ջուղայեցի է: Այն փաստը, որ բժշկարանի առաջին երկու մասերը Ամիրդովլաթի «Օգուր բժշկութեան» և «Ախրապարին» գործերն են, առիթ է տալիս կարծելու, որ ամենայն հավանականությամբ բժիշկ Մալխասը հակված է եղել ընդօրինակել հայկապետ Ամիրդովլաթ բժշկապետի գործերը:

Ինչպէս հայրնի է, 1459 թ. հեղու Ամիրդովլաթը սրիպված էր հեռանալ Կ. Պոլսից, հաստատվել Մակեդոնիայի Ֆիլիպպոպոլ(այժմ՝ Պրովիդ) քաղաքում, որտեղ 1466-1469 թթ. գրել է իր «Օգուր բժշկութեան» ծավալուն՝ կլինիկական բժշկագիտությանը նվիրված աշխատությունը: Նարկադրաբար, այդ մեկնումի և տարագրման տարիների մասին հեղագայում Ամիրդովլաթը պետք է գրեր. «Եւ շար դժարութիւն և պարսիմունք եմ քաշել ի յանօրինաց, ի յայլագացն, ի դարաւորաց, ի թագաւորաց և ի իշխանաց. և շար գրեանք էի ժողովել ի յԱրապոց և ի Պարսից և ի Թուրքաց, և շար դարիպութիւն էի քաշել. և զժամանակին զչարս և զբարին և զպարսիմունք էի կրել, զհարստութիւն և զաղքատութիւն էի քաշել. և ի յերկրէ ի յերկիր շար բժշկութեան զարուեստն էի գործել, և փորձել էի եւ իմ միտքն շար դեղեր և թարբիպնի, և շար ծառայել էի հիւանդաց, և մեծամեծացն և իշխանաց, և հազարապետաց, և հարիւրապետաց, և քաղաքացոց, և աղքատաց, մեծի և փոքու, և շար չար և բարի էի րեսել. և հանց եղայ եւ հիմայ, որ ոչ հարստութեան կու խնդամ, և ոչ աղքատութեան կու տրտմիմ, և զամէն չարն ու զբարին մէկ կու րեսնում...»¹²: Միայն տասը տարի անց Ամիրդովլաթը կրկին վերադառնում է Կ. Պոլիս, սուլթանական պալատում վերականգնում իր նախկին դիրքը՝ դառնալով Մուսամեդ II սուլթանի անձնական բժիշկը և զբաղեցնում սուլթանական պալատի գլխավոր վիրաբույժ-ակնաբույժի պաշտոնը¹³: Նե-

10 Տե՛ս անդ, էջ 18ա:

11 R. Kevorkian, A Ter-Stepanian, manuscrits armeniens de la bibliotheque nationale de France, Paris, 1998, p. 809-812.

12 Մալ. ձեռ. թ. 414, էջ 221ա:

13 Այս փաստը արձանագրված է Փարիզի ազգային գրադարանի թ. 247 ձեռագիր-բժշկարանում՝ «Վասն նշանաց հիւանդին՝ զկենաց և զմահուն... ճառասպաշի ըռամարանին արարեալ, որ է Ամիրդովլաթ բժիշկն

տագա տարիները բեղուն էին Ամիրդովլաթի համար. տասից քիչ ավելի տարիների ընթացքում նա գրում է երեք բարձրարժեք գիտական ստեղծագործություն՝ «Գիրք ռամկական» (1474 թ.), երկրորդ «Ախրապարին» (1481 թ.) և «Անգիտաց անպէտ» (1482 թ.):

Մեզ հայտնի է Ամիրդովլաթի կենսագրությանը վերաբերող մի ստույգ թվական եւս՝ նա մահացել է 1496 թվականին: Այդ մասին ստույգ հիշատակում կա Լոնդոնի Բրիտանական գրադարանի Or. 3712 ձեռագիր-բժշկարանում: Այս ձեռագիրը մեծ բժշկապետի «Անգիտաց անպէտ» դեղաբառարանի ամենավաղ ընդօրինակությունն է (1490 թ.), կատարված Մարտիրոս արեղայի ձեռքով՝ Ամիրդովլաթի կենդանության օրոք: Այս նույն ձեռագրում գրչի կողմից հետագայում ավելացվել է Ամիրդովլաթի մահվան թվականը վկայող հիշատակարանը. «Փոխեցաւ ի Քրիստոս Ամիրդովլաթ բժիշկն թարգմանող գրոցս ի թվ. Ջևե (1496) դեկտեմբեր Ը(8)՝ արն հինգշաբթին» (Or. 37124 fol. 281a)¹⁴: Պարզվում է, որ այս նույն հիշատակումը կա «Օգուտ բժշկութեան» Վահրամ Թորգոմյանի անձնական հավաքածուի այն օրինակում, որն ընդօրինակվել է Կ. Պոլսում (ԺԸ դ.) Նակոբ դայիր Պոլսեցու ձեռքով. «Փոխեցաւ ի Քրիստոս Ամիրդովլաթ բժիշկն թարգմանող գրոցս, ի թվին արամեան ազգի Ջևե (1496) դեկտեմբերի Ը (8), հինգշաբթի օր, ով որ որ ողորմի ասէ, րէրն նախ իոր ողորմեացի, Ամէն»¹⁵: Որքան մեզ հայտնի է, այս հիշատակարանը չկա «Օգուտ բժշկութեան» գործի բազմաթիվ այլ ընդօրինակությունների մեջ:

Ամիրդովլաթի բժշկագիտական ստեղծագործությունները ԺԹ դ. սկզբներից դառնում է ոչ միայն բժշկապարմաբանների, այլև «ռամկօրէն» լեզուն ուսումնասիրողների գիտական հետաքրքրության առարկան: Այս առիթով Ղևոնդ Նովնանյանը 1893 թ. ուսումնասիրում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում պահվող Ամիրդովլաթ բժշկապետի երեք ձեռագիր բժշկարաններ, որոնցից երկուսը նա դիտում է որպես «համառօտեալ խմբագրութիւն» (թիվ 75¹⁶ և 135¹⁷), իսկ մեկը՝ (թվ. 230¹⁸) «լիակապար խմբագրութիւն»: Ի մասնավորի՝ Ղ. Նովնանյանի հիշատակած «համառօտեալ խմբագրութիւն»-ը Ամիրդովլաթի նույն «Ուսումն բժշկութեան» գործն է, որի վերնագիրը և գրվելու թվականը չի ընկալվել հիշատակարանների բացակայության պատճառով. այս օրինակները հար և նման են իրար և ունեն նույն բովանդակությունը՝ Ա բաժինը նվիրված է տեսական բժշկությանը, երկրորդը՝ առաջին «Ախրապարին» է և երրորդը՝ «Աղիսակերպ բառարանը»: Ինչ վերաբերում է Ղ. Նովնանյանի հիշատակած «լիակապար խմբագրութեան» օրինակին, դա Ամիրդովլաթի «Օգուտ բժշկութեան» երկասիրությունն է:

1899 թ. բժշկապարմաբան Վահրամ Թորգոմյանը նկարագրում է Պալաթի Ս. Տրեշտակապետ եկեղեցու մատենադարանում պահվող «Օգուտ բժշկութեան» երկի Բունիաթ Սերասպացու խմբագրած տարբերակը, որտեղ կար Ամիրդովլաթի հայտնի հեղինակային

Ամասիացի» և նույն ձեռագրի բաղկացուցիչ մաս կազմող «Ախրապարին» հեղինակային հիշատակարանում. «... Եւ զիս ճառահայաշի եւ պօստանճիպաշի յիշեցէք ի Տէր» (R. Kevorkian, A Ter-Stepanian, նշվ. աշխ. p. 814):

14 "A catalogue of the armenian manuscripts in the British museum", by Frederick Conybeare, London, 1913, p. 318.

15 «Նանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1899, էջ 201:

16 Յուզակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 326-329:

17 Տէն անդ, էջ 427-429:

18 Տէն անդ, , էջ 596-602:

հիշարակարանը, այս գործի սրելոծման թվականի, գրվելու նպատակի և խնդիրների վերաբերյալ. «... յայսպես՝ գիր մն շինեցի ես անպիտան և անարժան ծառայա Աստուծոյ Ամիր-պովար թժիշկս Ամասիացին ի մայրաքաղաքն ի Ֆիլիպայ, ի թվականութեանս հայոց ԶԺԵ (1466) ամին և ամսոյն ի դեկտեմբերի ԻԵ-ին (25), օրն հինգշաբթի... զայս գրոցս անունն անուանեցէք *Օգուր բժշկութեան*, որ քաճիկն քիֆայեթի ի քիպ ասէ: Եւ արարի զայս գիրքս երկու բաժին, և առաջին բաժինն է *Ուսումն բժշկութեան* և թպրիբ առողջութեան և սքաճումն ամէն անձինն...»¹⁹:

Տիշարակարանի վերջում արձանագրված է բժշկարանի ավարտման թվականը. «Թարգմանեցաւ պարտական բժշկարանս՝ ի մայրաքաղաքն ի Լռումիայ, որ թարգմանի Ֆուլիպայ, ի թվականիս հայոց ԶԺԸ (1469) ամին, ի դեկտեմբեր ամսոյ ԻԶ (26), և ի կաթողիկոսութեան քեր Յովակիմի: Որք կարդայք կամ օրինակէք՝ թողութիւն մեղաց խնդրեցէք ի Քրիստոսէ, թարգմանողի գրոցս Ամիրպովար թժիշկն, և աստուած զձեզ յիշէ իւր միւս անգամ զարտարն, ամէն»²⁰: Այս կարեւորագույն հիշարակարանից բացի Պալաթի Ս. Տրեշարակապետ եկեղեցու մարենադարանի ձեռագիրն ունի մեկ այլ՝ ոչ պակաս կարեւոր հիշարակարան, որից հայրնի է դառնում, որ այս օրինակը ԺԷ դ. խմբագրել և շարադրել է թժիշկ Բունիաթ Սերասպացին. «Այլ ես գվերջին աշխատողն սորա գՊունիաթ Սերասպացի թժիշկն, որ բազում աշխատանս կրեցի ի յայս արհեստս և բազում բժշկութիւն կատարեցաւ շնորհիւն աստուծոյ և այս պարտական գրոցս խիստ հաւանեցաք և գրել քուարք...»²¹:

Նույն թվականին Վ. Թորգոմյանը նկարագրում է Ղալաթիայի ազգային կենտրոնական մարենադարանի «Օգուր բժշկութեան» մեկ այլ օրինակ, որի հիշարակարաններից մեկը կրկին հավաստում է «Օգուր բժշկութեան» աշխատասիրության՝ Բունիաթ Սերասպացի թժիշկի խմբագիր լինելու իրողությունը: Ինչպես նշում է Վ. Թորգոմյանը. «Եւ այսու աւելի պիտի հաստատուի, յուսամ, թէ՛ Պունիաթ Սերասպացի թժիշկն եղած է իրաւ, որ Ամիրպովարայ գործը խաւարէն հանած է, շարադրած է և ծանօթացուցած է իւր ազգին»²²:

Վերոհիշյալ փաստերը մեզ հեղաբոլորող թեմային՝ «Ուսումն բժշկութեան» երկասիրությանն առնչվում են հետևյալ պարագայում: Ինչպես հայրնի է «Օգուր բժշկութեան» երկը, որի առաջին մասը մեր ուսումնասիրության առարկա «Ուսումն բժշկութեան» գործն է, 1940 թ. (վեց ձեռագրերի բաղադրությամբ) առաջինը հրատարակել է ակադեմիկոս Սյուրփանոս Մալխասյանը: Բնագիրը կազմելիս Մալխասյանցի ձեռքի քակ է եղել «Ուսումն բժշկութեան» Մաշտոցյան Մարենադարանի թ. 8871 ինքնագիր օրինակը, որը համեմատվել է Բունիաթի խմբագրած՝ կրկին մարենադարանյան թ. 414 ձեռագիր-բժշկարանի հետ: Մասնավորապես այս առիթով Մալխասյանը գրում է. «Ա (8871) ձեռագիրը չի կարելի մյուս ձեռագրերի հետ համեմատել քարքեր ընթերցվածքները ընդհանուր համար, քանի որ ոչ իբրեւ բնագիր է ծառայել մյուս ձեռագիրներին, և ոչ արագրված է նրանից, այլ ինքնուրույն աշխատություն է «Օգուր բժշկութեան» գրքից քարք քարի առաջ գրվածը»²³:

19 «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1899, էջ 108:

20 Տե՛ս անդ:

21 Տե՛ս անդ, էջ 111:

22 Տե՛ս անդ, էջ 377:

23 **Ամիրպովար Ամասիացի**, Օգուր բժշկութեան, խմբագրությամբ Սյուր. Մալխասեանցի, Երևան, 1940, էջ ԼԲ:

Այս էր առիթը, որ Մալխասյանցը «Օգուր բժշկութեան» բնագիրը հրապարակելիս ցանկացել է Ամիրդովլաթի առաջին գիտական սրեղծագործության ինքնագիր փաթեթակը որպես հավելված գերեզել «Օգուր բժշկութեան» գրքի վերջում, որը նա այդպես էլ չհրազործեց, քանզի հմուր բանասերը կասկածներ ուներ, որ թ. 8871 ձեռագիրը Ամիրդովլաթի ինքնագիրը չէ, այլ ընդօրինակություն է: Դրա համար հիմք էր հանդիսացել Վիեննայի միսիոնարյան միաբանության մարենադարանի «Ուսումն բժշկութեան» վերը նշված «համառօտեալ խմբագրութեան» մի օրինակից մեջբերված այն հարվածը, որը փեղ էր գրել Ղ. Նովնայնանի «Ներագոյութիւնը նախնեաց ռամկօրէնի վրայ» աշխատության մեջ. «... եփ այն, որ անասուն է՝ *գիտուն* Աստուած չի ընդունիլ»²⁴: Այս փողի համեմատությունը Մարենադարանի թ. 8871 ձեռագրի նույն հարվածի հետ նկատելի է դարձնում մի ակնբախ փաթեթություն. «... զի, որ անասուն է՝ *լիպուն* Աստուած չի ընդունիլ»: Սա էլ առիթ էր հանդիսացել Մալխասյանցի համար կարծելու, որ թ. 8871 ձեռագիրը Ամիրդովլաթի ինքնագիրը չէ, որովհետև նա չէր կարող այսպիսի աղճատում կատարել (ճիշտ բառն է «գիտուն», այսինքն՝ խոռածը՝ պակասավորը, այնինչ «լիպուն» աննշանակ բառ է):

Ներագայում Մալխասյանցին հայտնի դարձան Մաշտոցյան մարենադարանի «Ուսումն բժշկութեան» եւս երկու օրինակներ, որոնք ունեին ուղիղ ընթերցվածք՝ «գիտուն», իսկ թ. 8871 ձեռագրի վերոնշյալ «աղճատումը» բացատրվում է հետևյալ կերպ. թ. 8871 ձեռագրում սկզբնապես գրված է եղել «գիտուն», բայց այս բառը ձեռագրի թղթի վնասվելու պատճառով աղճատվել, դարձել է «լիպուն»:

Այսպիսով փաթեթակը Մալխասյանցի կասկածը եւ թ. 8871 ձեռագիրը բժշկագիտության մեջ դիպվեց որպես միակ եւ եզակի ինքնագիր օրինակ: Այսուհանդերձ Մալխասյանցի հրապարակված «Օգուր բժշկութեան» երկի բնագրի առաջին՝ փեսական մասի համար հիմք հանդիսացան «Ուսումն բժշկութեան» Բունիաթ Սերասպացու կողմից խմբագրված փաթեթակները, որոնք լի էին հավերժմունքով եւ խմբագրումներով՝ հարկապես բժշկարանի նախաբանում եւ մարդակազմության բաժնում, որոնք բազմաթիվ էական փաթեթություններ ունեին «Ուսումն բժշկութեան» երկի հեղինակային ինքնագրից: Ի մասնավորի՝ այս նույն բաժնի «Եւ մարդակազմութիւն մի այլ գրոցն» հարվածը, որը գրավում է մի քանի փասնյակ էջ, Բունիաթ բժիշկը ավելացրել է ուրիշ հեղինակային աղբյուրից, ինչպես գրում է ինքը. «... այլ գրոց»: Սա է, ի դեպ, պարզաբան, որ Մալխասյանցը գիրքը հրապարակելիս փիլոզոսաթերթի վրա ավելացրել է «Պունիաթ Սերասպացի բժշկի խմբագրած», «... որպեսզի մի կողմից Ամիրդովլաթը չճանաչվի հեղինակ եւ պարասխանապու այն հարվածների համար, որ յուր գրածները չեն, եւ մյուս կողմից անհետ չկորչի անունը Պունիաթ բժշկի, որ շար աշխատանք է թափել այս գրքի վրա»²⁵: Անշուշտ՝ Մալխասյանցի հրապարակված (Բունիաթի խմբագրած) եւ Ամիրդովլաթի «Ուսումն բժշկութեան» գործի ինքնագիր օրինակի մեջ կան զգալի փաթեթություններ: Ի հավաստումն սրա համեմատենք «Ուսումն բժշկութեան» ինքնագիր օրինակի եւ «Օգուր բժշկութեան» երկասիրության առաջին բաժնի համանուն գլուխները.

24 Ղ. Նովնանեան, Ներագոյութիւնը նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, փետր Բ, Վիեննա, 1897, էջ 348:

25 Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Օգուր բժշկութեան, էջ ԻԸ:

Ուսումն բժշկութեան

Օգուտ բժշկութեան

Ա. Յառաջին դուռն յիշենք զբժշկութեան զուսումն և զշնորքն և զաւրութիւնն, և թէ որպէս է բժիշկն, և որպէս է փառքն բժշկին, և որպէս ճանաչէ զմահացու դեղերն:

Այլ գիտացիր, որ յառաջն այս ուսումն ի յազգաց հեղինացոցն ի մէջն էր և յետոյ ուսանազգաց հնդիքն և զաւրացաւ այս ուսումն ի Յնդուսթան: Եւ յետոյ առին զայս ուսումն հռոմայեցոց իմաստնասէրքն և հեշտեցուցին և յետոյ առին պարսիքն և ա՛յլ հեշտ արարին, և պատեհ է որ ի մեծ թագօրացն ի խէչն աղէկ վարպետ և իմաստուն և գիտուն հաքիմ կենայ: Որ ժամ որ աւր մի թագաւորին հիւանդութիւն դիպի, նայ չերդան ի յայլ տեղաց բերեն, այնոր համար, որ մարդուն բնութիւնն ի ժիր առողջ չի լինիր: Որպէս, որ թագաւորաց սահման է, որ սլէի շինեն և դնեն ի խզնան, որ աւր մի, թէ չարկամ գայ, նա հանէ զան սլէնին ի խզնայէն և բաժնեն հեծելին և զչարկամն յախտեն: Եւ թէ չկենայ չարկամ, նայ ի խզնան դնեն և պահեն: Եւ նոյնպէս և հագիմն այլ պիտի, որ ի յառողջութիւնն պահեն այն աւուրն համար, որ պիտու գայ: Եւ բժշկն այլ պիտի, որ իմաստուն լինի եւ գիտուն և յուլ չլինի և պարծենկոտ եւ սուտ զրուց չի լինի և վարպետ աշակերտել լինի և շատ գրեանք կարդացել և շատ թաճրուպանի գտել: Եւ խելօք և խրատայտու լինի և տամահի չի լինի և յաղքատաց իրք չի քնքշայ և ողորմած սիրտ լինի և յաղքտաց տամահ չայնէ: Եւ զպէտն ըղորդ առնէ և թէ այսպէս չի լինիր, զոր ասցի, նայ լաւն այն է, որ զինքն ի հիւանդնի խէչ չի տանեն և նորայ դեղ չառնէ:

Մատ. ձեռ. ք. 887, էջ 3ա

Գլ. Ա. Առաջն ուսանիլ զբժշկութեան զչաքն եւ խափանել զմահացու դեղորցն զօրութիւնն:

Եւ գիտացիր, որ յառաջն այս ուսումն ի հեղինացոցն ելավ. և յետոյ ուսան ի նոցանէ հնդիկքն. և յետ այնոր ուսան հռոմաց իմաստասէրքն: Եւ ի հնդկաց մէջն այս ուսումն քիչ էր և նուազ և վատուծ: և շատ չարչարանօք կու ուսանէին, և բայց հռոմաց իմաստասէրքն հեշտ արարին և աղէկ ուսան և ուսուցին ամեն ազգին, և նոցա բնութիւնն աղէկ և նմանութիւն էր այս արուեստիս, և աղէկ կարողային և կատարէին:

Եւ թագաւորաց և մեծուանց պատեհ է, որ իմաստուն և ճարտար արուեստաւոր բժիշկ մ'ն ի մօտն պահէ, այնոր համար, որ յորժամ պիտենայ՝ տեղաց մ'ն այլ չի փնտռեն, կամ այլ յերկրէ բերեն, և հանապազ մարդն առողջ չի կենար:

Եւ դարձեալ ասացին իմաստասէրքն, թէ թագաւորաց սահմանքն է, որ զօրք կուվուն ժողվեն և տուն շինեն և ի մէջն դնեն զպլէնին և պահեն այն աւուրն համարն, որ թէ չարկամն յայտնի ի դիհաց մ'ն՝ նա բանան զայն տունն, որ սլէին կայ ի ներս, և հանեն զսլէին և բաժանեն զօրացն և հեծելին:

Թէ չարկամ չի կենայ՝ այն սլէին ի յայն տունն մնայ, և ի ժիր զայն սլէնինն աշել կու պիտի և պահել աւուր մ'ն պիտան:

Եւ հաքիմն այլ կու պիտի, որ ուսումն և իմաստութիւն ունենայ և ճարտար լինենայ ի յիր արուեստն, և յուլ և վատուծ է նենգաւոր և ռիսասիրտ չի լինայ. շատ գրեանք լինի տեսել և ի վարպետէ կարդացել, և իր մտացն շատ ստածուն լինի փորձել, և բարեմիտ և խրատատու լինայ. և կծնի և գողի և զանծասէր և տամահի չի լինի, և աղքատաց իրք չի քննէ և աստուծոյ սիրուն համար դեղ առնէ:

Եւ թէ այսպէս, որ գրեցի չի լինի և հակառակն լինի՝ լաւն այն է, որ զայնպիսի բժիշկն չի տանին առ հիւանդն և դեղ չառնէ հիւանդին:

Մատ. ձեռ. ք. 414, էջ 225բ-226ա:

Նկարագրութիւնը մեկն է՝ 1940 թ. Սյրեփանոս Մալխասյանցի աշխատասիրությամբ Ամիրդովլաթի «Օգուտ բժշկութեան» գրքի առաջին մասում մեջբերված բաժինը չի կարող համարվել Ամիրդովլաթի «Ուսումն բժշկութեան» ինքնագրի հեղինակային անաղարտ փառքերակ, հանգամանք, որն առավել եւս կարեւորում է «Ուսումն բժշկութեան» գործի քննական բնագրի հրապարակման և բժշկագիտական շրջանառության մեջ դնելու անհրաժեշտությունը: (Այդ աշխատանքը ձեռնարկվել և իրականացվել է փողերիս հեղինակի կողմից):

«Ուսումն բժշկութեան» գրքի բնական բնագիրը կազմելիս մեզ համար հիմք է հանդիսացել Մարենադարանի թ. 8871 թվահամարի մայր օրինակը, որի հետ համեմատել ենք տարբեր ժամանակներում ընդօրինակված մարենադարանյան հավաքածուի տասից ավելի ձեռագիր ընդօրինակություններ:

Ամիրդովլաթն իր այս աշխատությունը շարադրել է ժամանակի հայերեն խոսակցական լեզվով, ինչպես ինքն է ասում. «որպեսզի մարչելի լինի քերական չգիրացողների համար»: Այսպես կարելի է մի հանգամանք ես: Այս գործը, փաստորեն, սկզբնաղբյուրի իր լեզվապաշարով (քանզի դա ԺԵ դ. հայերեն խոսակցական աշխարհաբար լեզվի հեղինակային՝ հեղափոխական չափազանցված ինքնագիր բնագրային աղբյուր է) ուսումնասիրության նյութ է դարձել հայ աշխարհիկ լեզվի զարգացման պարմությունն ուսումնասիրողների համար: Մասնավորապես՝ հմուտ բանասեր Ղևոնդ Նովմանյանն իր «Ներագոյությունը նախնեաց ռամկօրենի վրայ» աշխատության մեջ, որպես ԺԵ դ. փայիկ խոսակցական աշխարհաբար լեզվի անաղարտ բնագրային աղբյուր, «ռամկօրեն լեզուի» կարարչալ օրինակներ ընտրել է հենց Ամիրդովլաթի խնդրո առարկա աշխատասիրությունը, նաև՝ «Օգուր բժշկութեան» երկը:

Գնահատելով Ամիրդովլաթի «Ուսումն բժշկութեան» աշխատասիրությունը, հարկ է ի սկզբանե քննել այն իր երկու, թերեւս իրար լրացնող կողմերից: Անշուշտ սա կարելի է ասել, որ հենց ինքն իր բժշկագիտական արժեքով, որի մասին կիսովի ստորել: Բայց այս գործը ոչ անակալի է նաև գուր կիրառական մեկ այլ նկարագրով: Սա, փաստորեն, ինչպես թելադրում է աշխատասիրության վերնագիրը՝ «Ուսումն բժշկութեան», ուսումնական ձեռնարկ է բժշկություն սովորողների և բժիշկ մասնագետների համար: Ինչո՞ւ ենք կարելի ասել այս հանգամանքը, որովհետև սրանով փաստվում է հայ բժշկագիտական մարի *շարունակականության* հասկանալի: Միջնադարյան հայ բժշկապետները, գերծ մնալով միջնադարին հարույ գիտական նեղ համբարային սահմանափակումից՝ իրենց գիտելիքները թաքցնելու սովորույթից, մարածոգ էին գիտության սերնդափոխ շարունակականության համար: Եւ շարունակելով մեծն Ներացոց եկող այս ավանդույթը, Ամիրդովլաթը ահա սրելով ու է իր ուսուցողական բժշկարանները: Ինչպես ինքն է գրում «Անգիպաց անպետ»-ում. «Եւ ես, անպիտան ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ, ի յայս արուեստս շար աշխարհացայ, մինչև գտա գրայ, եւ ստուգեցի կրկին կրկին, որ հեշտութեամբ յիմանան, եւ ուսնողացն հեշտ լինի, եւ դիպողութեամբ ուսանի եւ հասկանայ գծածուկ արուեստն, որ այս ամենայն բժշկապետքն գայս ծածկեալ էին, եւ չէին գրել ի բժշկարանին եւ ծառայիդ յայտնեցի»²⁶:

Այս հանգամանքը մեկից ավելի անգամ շեշտադրվում է «Ուսումն բժշկութեան» գործի մեջ. «Եւ այսպէս արար Տէր Աստուած զծնունդն մանկանն, եւ մենք զինքն՝ փոքր եւ քիչ շինեցաք, որ կարդացողն շուր հասկնայ»²⁷ կամ «... գիտացիր, որ հաքմնին ի վերայ պահրանին շար խաւսք են ասցել եւ շար գրեանք են շինել ի վերայ այստր, եւ թէ ես՝ գամեն կարգաւ յիշեմ, նայ խաւսքն շար կու լինի եւ ուսնաղն կու յաճիգի: Եւ այլ ես յիշեմ գամեն աղէկ խաւսք իր տնդն, հանց որ ամեն կարդացողի հեշտ լինի եւ ուսնողին դժար չի կենայ խկի»²⁸:

26 «Ամիրդովլաթի Ամասիացոյ Անգիպաց անպետ», ի լոյս եած Կ. Յ. Բասմաջեան, Վիեննա, 1926, էջ 11:

27 Մար. ձեռ. թ. 8871, էջ 10ա:

28 Տե՛ս անդ, էջ 39ա:

Խիստ են Ամիրդովլաթի պահանջները բժշկի մասնագիտությունը ընկրած անձանց նկարմամբ: Բժշկարանի առաջին իսկ գլուխը. «Յառաջին դուռն յիշենք զբժշկութեան գուսումն և զշնորքն և զարութիւնն, և թէ որպէս է բժշկն և որպէս է փառքն բժշկին»՝ նվիրված է բժշկի մասնագիտական և բարոյական չափանիշներին. «Եւ բժշկն այլ պիտի, որ իմաստուն լինի և գիտուն և յուլ չլինի և պարծենկոտ և սուր գրուց չի լինի և վարպետի աշակերպել լինի և շար գրեանք կարդացել և շար թաճրուպանի գրել: Եւ խելոք և խրապայտու լինի և փամսի չի լինի և յաղթարաց իր չի բնբշայ և ողորմած սիրտ լինի և յաղթարաց փամսի չայնէ: Եւ գպէրն ըզորդ առնէ և թէ այսպէս չի լինի, գոր ասցի, նայ լան այն է, որ զինքն ի հիւանդին իսէ չի փանէ և նորայ դեղ չառնէ»²⁹: Բժշկի բարոյական նկարագրի մասնագիտական կարարելության այս պահանջները, որոնք իրենց ստույգ ձևակերպումն են սրացել անսրիկ աշխարհի մեծագույն բժիշկ Նիպոկրատի «Երդման» մեջ, այսօր ևս չեն կորցրել իրենց արդիականությունը:

Ինչ վերաբերում է այս գործի բժշկագիտական արժեքին, ապա այն կարևորվում է առաջին հերթին այն հանգամանքով, որ սա, ինչպես նշեցինք, միջնադարյան հայ բժշկագիտության մեջ փեսական բժշկության վերաբերյալ ժամանակի ամենաընդգրկուն գործն է, քանզի մինչև Ամիրդովլաթը սրելով ևս հայերեն բժշկարանները հիմնականում քննարկել են դեղագիտական կամ կլինիկական բժշկությանը վերաբերող հարցեր: Նկարի ունենք «Գագիկ-Ներսիսյան» բժշկարանը, Մխիթար Ներսիսի «Ջերմանց մխիթարութիւն»-ը և Գրիգորիսի «Քննութիւն բնութեան մարդոյ և նորին ցառոց» բժշկարանը:

«Ուսումն բժշկութեան» աշխատասիրության մեջ Ամիրդովլաթը բնության է ենթարկել փեսական բժշկությանն առնչվող բնախոսության, կազմախոսության, առողջապահության բազմաթիվ խնդիրներ: Ամիրդովլաթի բնախոսական պարկերացումները հիմնված են ամբողջ միջնադարում գերիշխող հանրահայտ չորս փարքերի ուսմունքի վրա. «Բոլոր արարածներն հիմքը և «սերմը» չորս փարքերն են, ամեն ինչ սրանց խառնուրդից է գոյանում՝ «ուժովն և գործովն և զօրութեամբ»: Եւ այս չորս փարքերը՝ ունենալով որակական հակառակ հատկանիշներ, խառնվելով միմյանց, ներդաշնակություն են ստեղծում թե՛ բնության և թե՛ մարդու մարմնում:

Արևելյան բժշկության մեջ ծնունդ առած և հունական բնափիլիսոփայության մեջ փեսության վերածված հենց այս հիմնական դրույթներն են ընկած Ամիրդովլաթի բնախոսական պարկերացումների հիքում: Ըստ Ամիրդովլաթի՝ օրգանիզմի կենսաբանական հիմքը նույնպես չորս հեղուկներն են և . «... ամեն մէկին խառնելովն մէկ մէկի հակառակ է ստեղծել արարիչն Աստուած», իսկ սրանց խառնվելը երկու կերպ է լինում՝ «ըզորդ» և «հակառակ»: «Ըզորդը» (ճիշտը) օրգանիզմի չորս հեղուկների ներդաշնակ հավասարակշռված խառնվելն է, իսկ «հակառակը»՝ երբ այս հեղուկներից որեւէ մեկը գերակշռում է: Սա բժշկագիտության մեջ հայտնի հիպոկրատյան հեղա-հյութային ախտաբանության փեսությունն է, որը մոտ քսաներկու դար մնաց հիվանդությունների ախտաձագումը բացառող միակ գիտական փեսությունը:

Ամիրդովլաթի սաղմնաբանական պարկերացումները կրկին արձագանքում են անսրիկ և միջնադարյան բնափիլիսոփաների և բժիշկների ընկալումներին. «գավակը գոյանում

29 Տե՛ս անդ, էջ 3բ:

է փղամարդու և կնոջ սերմից մերձավորության ժամանակ», և եթե սերմն արգանդի աջ կողմն է ընկնում փղա է ծնվում, իսկ եթե ձախ կողմը՝ աղջիկ: Մաղմի կերպարանավորումը Ամիրդովլաթը պարկերացնում է հերեյալ կերպ. ամենից առաջ սրեղծվում է սիրտը, ուղեղը, լյարդը և 40 օր անցնելուց հետո «միս է կապում», ապա սրեղծվում են ոսկրերը, անոթները, ջղերը և այլ «գոգվածքները»³⁰:

Բժշկարանի մարդակազմության բաժինը եւս ընդհանուր առմամբ արտացոլում է միջնադարյան կազմախոսական պարկերացումները, որոնց հիմքը գալենյան անաբոմիան էր: Եւ սա բնական է, քանզի մարդակազմության բնագավառում Գալենի՝ կազմախոսությանը նվիրված դասական աշխատությունները³¹ մինչև ԺԶ դարը մարդակազմության անփոխարինելի ուղեցույցներ էին :

Ըստ Ամիրդովլաթի՝ փղամարդն ունի 248 ոսկոր, կանանց ոսկրերը չորսով ավելի են. «... և այս չորս ոսկրն, որ յաւելի է ի կնոջն ծննդոյ փեղ կայ, որպէս մարմնը յիրար ի կիպ է: Երբ փղան ծնանիլ գայ՝ այն չորս ոսկրն ի յեւր բաժանի և ելանէ փղան և այլի այն ոսկրքն յիրար գան և կպին»³²: Ջղերը 75-ն են, մկանները՝ 527, մեծ և փոքր հոդակապերը՝ 508, երակները 366 են, երեք մեծ երակ՝ իրենց 122 ճյուղով: Ամեն շարժման երակ սրտին է կցված, իսկ անշարժը՝ լյարդին:

Մարդն իր հինգ զգայարանների միջոցով ունի հինգ զգայություն. առաջինը՝ աչքի տեսողությունը, երկրորդը՝ լսելիքը «դրված է ականջում», երրորդը՝ հոտաբերելիքը «քթի մեջ է», չորրորդը՝ «համ առնող է, քաղվորված է լեզվի մեջ», հինգերորդը՝ «խմանում է խոշորը, կալուղը, ծանրը և թեթևը» հատուկ է ձեռքին:

«Ուսումն բժշկութեան»՝ «Վասն գաղաղօթիւն պահելոյն կամարն Աստուծոյ, թէ որպէս լինի և ինչ առնեն, որպէս է առողջութեան նշանն» վերնագիրը կրող գլուխը նվիրված է առողջապահության մի շարք խնդիրների. հանգամանորեն քննարկելով առանձին առողջապահական տարրեր հարցեր («Վասն թրպիլի կերակուր ուրելուն», «Վասն գրաժայ մրգեր ուրելուն», «Վասն ջուր խմելոյ», «Վասն գինի խմելոյ», «Վասն քուն և արթուն կենալոյ» և այլն) Ամիրդովլաթը համակարգված ձևով ներկայացնում է դրանցից յուրաքանչյուրի առողջապահական նշանակությունը՝ իր իսկ ձևակերպմամբ. «անձը ուժով և գորավոր պահելուն»:

Նկարաբերական են, օրինակ, գինու օգուրների և վնասների մասին նրա առողջապահական դատողությունները. «և թէ գինքն (գինի) հեւր անուշ կերակրով խմէ՝ նայ գանձն աղէկ պահէ և գիրցնէ, և թէ յինքն ջուր խառնէ և խմէս՝ զջրին գիճութիւնն յամեն անդամքն հասանի և աղէկ քուն բերէ և խնդումն և ուրախութիւն բերէ: Եւ այս ամեն այն ժամ լինի, որ գինքն չափաւոր խմէ և *գինքն չի փայ ի գինի*: Եւ թէ շատ խմէ և հարբենայ՝ նայ գինք, որ

30 Վերոհիշյալ բժշկարանի սաղմնաբանության, ինչպես նաև պրոլի ներարգանդային աճի և զարգացման խնդիրներին վերաբերող բաժինները գիպական վերլուծության է ենթարկել հայրնի մանկաբարձ-գինեկոլոգ Գ. Նարոթյունյանը իր «Գինեկոլոգիան և մանկաբարձությունը Նայաստանում հին և միջին դարերում» աշխատության մեջ (տե՛ս Գ. Գ. Արությունյան, Гинекология и акушерство в Армении в древние и средние века, Ереван, 1974, էջ 146-147, 157-160):

31 Գալլեն, О назначении частей человеческого тела, Москва, 1971.

32 Մալ. ձեռ. թ. 8871, էջ 19ա:

ի վերել յիշեցի, նայ չի լինի, բայց գէն առնէ և զանձն վարածցնէ և զխելքն քանի և գէշ հիւանդութիւն ածէ ևս հանց եղ, որ դեղ չի լինիր իր»³³:

Բժշկարանի՝ առողջապահական խնդիրներին նվիրված դիտարկումներից ոչ պակաս, թերևս առավել հետաքրքիր են Ամիրդովլաթի՝ հիվանդությունների ախտորոշման մեթոդները: Դրանք կրկին անգամ խոստում են Ամիրդովլաթի փեսական մեծ պարտապարտությունները՝ հանդերձ փորձնական, աշխարհային հմտությամբ ձեռք բերած նրբագույն դիտողականության մասին: Այս փեսականից ուշագրավ է բժշկարանի 50-րդ՝ «Վասն թըրպալի երակ ճանաչելուն» գլուխը, որտեղ հեղինակը հիվանդություններն ախտորոշելիս կարևորում է անոթագրվող քննության մեթոդը. «Եւ ով որ կուգէ, որ ճանաչէ՝ կու պիտի, որ բռնէ գերակն չորս մարտաքնի ի կից, որ չի գարէ գմարն ի մէկ մէկի... և լաւն այն է, որ զձախ թուն բռնէ և աղվոր աշէ, որ յիմանայ, թէ որպէս է և յիմանա զհիւանդ մարդուն երակն», ապա է՝ «... վկան երկին և զքնական փորձութիւնն այլ սիրտն ունի, և զկենդանութեան նշանն և զփորձութիւնն սիրտն ունի, և ի յերկէն կու ճանաչվի կենդանութիւն և հիւրնդութիւն մարդուն»³⁴:

Ինչպէս հայտնի է, հիվանդությունների ախտորոշման այս եղանակը՝ պոլստոյիագնոս-փիկան, կարարյալ զարգացման է հասել Տին Արեւելքում, չինական բժշկագիտության մեջ դեռ Քրիստոսի ծննդից չորս հազարամյակ առաջ: Այսուհանդերձ հայ միջնադարյան բժիշկը, անկախ իր փեսական իրազեկությունից, պետք է օժտված լիներ նուրբ մասնագիտական դիտողականությամբ, որպէսզի իր բժշկարան ներմուծեր հիվանդության ախտորոշման հետևյալ խորհուրդը. «և յորժամ երակն ազգի ազգի աղայ, նայ գուշակէ, որ ազգի ազգի վարժութիւն կայ ի յանձն: Եւ թէ երակն մանդր աղայ, նայ պեղծ խլր կայ ի սրամոք բերանն և բոլոր է առել զսրամոքն և կու խածնէ և այնոր համար երակն կու դողայ և կու փաքնայ: Եւ յորժամ երակն գեր մոջիմ ժաժի գուշակէ գմանն հիւրնդին մարտեցել է»³⁵:

Հիվանդություններն ախտորոշելիս Ամիրդովլաթը կարևորում է մարդու արտաթորանքների (մեզի, խորխի, կղանքի, քրտնի) մանրագին քննությունը, մեծ նշանակություն փառվ դրանց գույնին, հոտին, քանակությանը, կոստիսպենցիային: «Վասն զկարտրայ ճանաչելն և զարտաքս ճանաչելն», «Վասն այլ խաւսք պահրանին և քրտնացն հիւրնդին» գլուխներում վկայակոչելով անփիկ հունա-հռոմեական և արաբ մեծ գիտնականներին (Արիստոտել, Հիպոկրատ, Դիոսկորիդես, Գալեն, Օրբիգալես, Պոդոս Էզինացի, Ար. Ռազի, Իբն-Բայար, Իբն-Սինա) Ամիրդովլաթը ժամանակակից և ապագա բժիշկներին իբրև ուղեցույց և հանձնարարական փառվ է հիվանդության ախտորոշման, ինչպէս և բուժման՝ իր ժամանակի համար կարարյալ ու գործնական խորհուրդներ: Ի դեպ, երբ մենք նշում ենք, որ Ամիրդովլաթի բժշկագիտական հայացքները հիմնականում արտացոլում են անփիկ և արաբական բժշկագիտական պարկերացումներից եկող միջնադարյան ընկալումները, դրանով բոլորովին չի նվազում խնդրո առարկա բժշկարանի գիտական ինքնուրույն արժեքը, քանզի Ամիրդովլաթն այդ ամբողջը մեկտեղել է գիտական բժշկի իր բազմակողմանի դիտարկումների, քննադատարար ճշգրտումների, սեփական փորձնական աշխարհային վրա հիմնված արժեքավոր եզրահանգումների հետ:

33 Մար. ձեռ. թ. 8871, էջ 23բ:

34 Տե՛ս անդ, էջ 32բ:

35 Տե՛ս անդ, էջ 34ա:

Իրոք, շնորհիվ Ամիրդովլաթի գործերի՝ իր ժամանակի համար գիտական բարձր արժանիքներով օժտված այդ սպեղծագործությունները մի քանի հարյուր տարի ուղեցույց դարձան հայ բժիշկների հեղափոխական սերունդների համար, և իրավամբ հաջորդ բժշկական սերունդները նրան անվանեցին մեծ բժշկապետ, որին մինչ այդ արժանացել էր միայն մեծն Մխիթար Ներսիսյանը:

Նոդվածի ծավալը հնարավորություն չի ընձեռում ավելի մանրամասնել Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Ուսումն բժշկության» աշխատության բժշկագիտական բոլոր շերտերը: Դրանց հանգամանակի բժշկագիտական վերլուծությունը կիրականացվի այս բնագրի առաջիկայում հրատարակվելիք առաջաբանում:

Այսուհանդերձ ամփոփելով՝ շեշտենք, որ Ամիրդովլաթի այս գործն իր սեղմ ծավալով հանդերձ, դարձել է հայ միջնադարյան տեսական բժշկագիտության կարևոր ձեռքբերումներից մեկը՝ իր գիտական մնայուն արժեքով դիմանալով ժամանակի քննությանը:

ԽԱԶՈՒԿ ԲԱՂԻԿԱՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ՆԱՅ ԵՐԳԻ ՄԱՇՏՈՅՆ ՈՒ ՆՐԱ ՃԵՄԱՐԱՆԱԿԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

«Սողոմոն նախախնամության ընծան եղաւ Սուրբ Էջմիածինին:
Կոմիտաս վարդապետ Սուրբ Էջմիածնի ընծան հանդիսացաւ
հայ ժողովուրդին»:
/Ամենայն հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի կոնդակից/

Եւ իսկապէս, Էջմիածինը եղաւ այն սրբազան կրթօջախը, որը ոչ միայն կրթություն
տրուեց Անապոլի խորքերից եկած թրքախոս քրասներկուամյա հայ պապանյակին, այլեւ
ձեռավորեց նրա մարտիկ հոգին, կապարեկագործեց նրա աստվածատուր շնորհքը, բաղ-
քահնչյուն ձայնն ու նրբանուրբ լսողությունը, այսպէս ինչպէս առնչվեց հայոց հինավուրց պա-
մոթանն ու մշակույթին եւ իր ամբողջ կյանքը նվիրեց իր ժողովրդի երգարվեստին ու այն
աշխարհով մեկ տարածելու սրբազան գործին:

«Մայր աթոռայ հոգևոր դպրոցը ուսման փարիներու ընթացքին լոյս եւ ձեռք անուր
մտքին, հոգիին, եւ աճեցուց անոր շնորհները Փրկչի իջման սեղանի անկողնու գործունէմը»,-
գրում է Վեհափառ հայրապետը Կոմիտասի ծննդւան 100-ամյակին նվիրված իր կոնդա-
կում:

Եւ վաւերն ու ճեմարանը եղան հայ երգարվեստի անխնայ մշակի եւ ազգային երաժշ-
տության եռանդուն սերմնացանի սպեղծագործությունների դարբնոցը: Իր կյանքի լավա-
գույն քսան արգասավոր փարիները Կոմիտասն անցկացրեց իր սիրելի ու պաշտելի Արա-
րայան դաշտում, որպէս Մայր Աթոռն ու Գևորգյան ճեմարանը լիցք տրուեցին նրան. այս-
պէս ինչպէս դարձաւ հայ երգարվեստի Մեսրոպ Մաշտոցը:

Նորից կարդանք Վազգեն Վեհափառի խոսքը.

«Կոմիտաս վարդապետը բարենորոգիչ է հայ եկեղեցական եւ ժողովրդական երաժշ-
տութեան եւ գիտարարը, որուն գործը կարելի է արժեւորել միայն մեսրոպեան չափանիշով:
Հազար հինգ հարիւր փարիներ յետոյ Կոմիտաս վարդապետ եկաւ շարունակելու Օշականի
Մեծ Վարդապետին գործը՝ երգին անդաստանին մէջ՝ վասնզի երգը խօսքի շարունակու-
թիւնն է եւ պայծառակերպումը անոր»:

Կոմիտասին իր էութեամբ ու արարչագործութեամբ շարերն են համեմատել Մաշտոցի
ու Նարեկացու, Շնորհալոյ ու Աբովյանի հետ, որոնք լուսավոր հետք են թողել հայ ժողովրդի
կյանքի ու մշակույթի մէջ:

«Մեծն Կոմիտասը՝ հայ երաժշտության Նարեկացին ու Աբովյանը, այրվեց իր իսկ
արծարծած կրակի մէջ»,- գրում է Դ. Դեմիրճյանը:

Ամբողջ կյանքում «կոմիտասասիրահարվածությամբ տառապող» (իր բառերն են –
Խ.Բ.) Պարույր Սեւակի հետեւյալ խոսքերը ամենաբնութագրականն են «ամենաբախտա-
վոր ու ամենադժբախտ ասպրի փակ ծնված» այդ մարդակերպ ոգի-հանճարի էությունը
բնութագրելու համար.

Դու Ամենայն հայոց երգի վեհափառն ես...

Դու մեր երգի Մեսրոպ Մաշտոց,

Գիրն ու քառն ես հայոց երգի:

Մեծ բնապաշտ Հ. Շիրազը աստվածացնում է Կոմիտաս վարդապետին՝ նրան նմանեցնելով այն փութաջան ու աշխատասեր մեղվին, որը հագարերանգ ծաղիկներից երգեր քամեց. «Կոմիտասն ինքը հայ ժողովուրդն է: Մեղվի պես նա քուն էր բերում մեր գեղջուկ երգերի նեկկարն ու անշոշափելի մանախան: Կոմիտասն իր հանճարով ոսկե մեղվի նման հավաքեց հայ ժողովրդի բազմադարյան երգերի նեկկարը, եւ համաշխարհային երաժշտական աշխարհում աղոթքի արժանացավ Կոմիտասի անունով հայ ժողովրդի անունը»:

«Խնաղ կանչող» մեծ վարդապետը (այդպես էին նրան կոչում շինականները – Խ.Բ.) իր աստվածաշնորհի քաղաքով Արագածի ու Արարաթի բարձունքների վրա, Լոռու սարերի ու Սիփանի ձյունապար գագաթների վրա կյանք առած երգերը հավաքեց ու դաշնակելով նրանց քվեց դասական երաժշտության վայելչություն», - գրում է երաժշտագետ Թերլեմեզյանը:

Կոմիտասը եղավ հայ երգի հովիվն ու առաքյալը, շրջեց հայաբնակ գյուղերն ու ավանները (թե՛ հայաստանում եւ թե՛ հայաստանից դուրս), մերավ «մթնում կորած խրճիթները», քրեսավ անհրապույր սեւ, բայց հյուրընկալ պարերը, թափանցեց շինականի հոգու նվիրական խորքերը, լսեց ու գրի առավ հագարամյա գոհարները, խմաստավորեց դրանք ու մաքրեց օտարաբանություններից եւ որպես բյուրեղացած աղամանդներ, նորից ժողովրդին վերադարձրեց՝ «Զքոյս ի քոյոց քեզ մարտցանեն»:

Նա իր հավաքած ու դաշնակած երգերը սփռեց աշխարհի բազմաթիվ երկրներում՝ հային ցույց տալով իր իսկ սրբեղծած երգի նրբությունն ու քաղցրությունը, իսկ օտարին ապացուցելով հայ երգի՝ իր ժողովրդի նման բնիկ ու հինավուրց լինելը:

Նշենք այն քաղաքները, որտեղ Կոմիտասը ցուցադրել է հայ երգը. Բեռլին, Փարիզ, Յյուրիխ, Ժնև, Լոզան, Բեռն, Պոլիս, Վենետիկ, Կահիրե, Ալեքսանդրիա, Իզմիր, Արարագար, Էսկիշեհիր, Աֆիոն-Գարահիասար, Զմյուռնիա, Քոթահիա, Արմաշ, Թիֆլիս, Բաքու, Բաթում, Իզդիր, Ադանա, Տիգրանակերտ, հայաստանում՝ Էջմիածին, Երևան, Բյուրական, Ապարան, Շիրակ, Գավառ, Լոռի... Սա է Կոմիտաս վարդապետի համերգային շրջագայությունների, երգերի հավաքման ու փարածման աշխարհագրությունը՝ ոչ ամբողջությամբ:

Ահա թե՛ Աստված ինչու աշխարհ բերեց Կոմիտասին. նա ծնվեց, որպեսզի հայ հոգևոր ու ժողովրդական երգը հավերժ ապրի, Կոմիտասն ապրեց, որպեսզի հայ երգն ու երաժշտությունը գրվի օտարաճուր փայտերից, այն մաքրվի ու բյուրեղանա եւ փարածվի աշխարհի բոլոր ծայրերում, Կոմիտասն ապրեց, որ աշխարհի քաղաքակիրթ ժողովուրդներին ապացուցի, որ հայն ունի ինքնուրույն երաժշտություն, Կոմիտասն ապրեց, որպեսզի ապրեցնի ու հավերժացնի իր ժողովրդին ու նրա դարավոր մշակույթը: Ծիշք է նկատված՝ երաժշտությունը միջազգային լեզու է, փիեզերական լեզու, որն առանց լեզվական արգելքների կարող է ներթափանցել մարդու (եւ ոչ միայն մարդու) ներաշխարհը, ոգևորել ու ներշնչել նրան, ոգեշնչել ու մարտի կոչել, միաժամանակ հարսն ու փեսայի գովքն անել, ծանցարի ու եզնախաղը հեղ խոսել, պանդուխտի բերանով կռունկից «խապիկ մը» ուզել ու անպտուխներին քուն կանչել:

Վերջապես Կոմիտասն այն մեծապաղանդ արվեստագետն էր, որ լույս աշխարհի հանեց հայ գեղջուկի ու աշխարավոր ժողովրդի հոգևոր հարստության անսպառ գանձերը, նրա երաժշտական ճարտարապետությունը, նրա երաժշտական մանրանկարչությունը, նրա երաժշտական փառերգությունը, և ինքն էլ եղավ այդ երաժշտության մարմնացումը, հայկական երգերի անմահ կապարտողը և միաժամանակ այդ երգերի ուսուցանողը... Եւ ինչպես Մաշտոցը անճամուկի ու անդրանիկ դաստիարակը եղավ մի ողջ ժողովրդի համար, այնպես էլ Կոմիտասը եղավ մեր ազգային մեծագույն երգահանը, և մեր երգը մկրտվեց նրա վերածնունդի՝ մեծն Կոմիտասի անունով, ինչպես մեր այբուբենն է կոչվում նրա անմահ երկնողի, մեր առաջին ուսուցիչ ու գիտնական Մեսրոպ Մաշտոցի անունով:

Եւ այդ խոհուն ու պրպրող գիտնականը, այդ նրբագգաց բանահավաքն ու մեծապաղանդ կոմպոզիտորը լսեց ու նուրագրեց ավելի քան 4 հազար հոգևոր ու ժողովրդական երգեր, պարերգեր, մանիներ ու քառյակներ, գրեց նաև հրաշալի «Պատարագը», բայց դժբախտաբար կարողացավ իր հավաքածի 10 փոկոսից էլ քիչ մշակել ու հղկել՝ իր ժողովրդի Գողգոթան անցնելու և այդ կրած փառապանքներից խելակորույս լինելու պարճառով:

Ինքնակենսագրությունից արեղեկանում ենք, որ Սողոմոն Գևորգյանը ծնվել է 1869-ի սեպտեմբերի 26-ին Անարտյուի Կուրինա (Քոթահիա) քաղաքում կոշկակար ու Ս. Թեոդորոս եկեղեցու ձայնող դպիր Գևորգի ընտանիքում: Նա իր՝ հրաշալի ձայն ունեցող ու երգեր հորինող ծնողների միակ զավակն էր:

Ծնվելուց 3 օր հետո մանչուկին մկրտում են Կուրինայի Ս. Թեոդորոս եկեղեցում, անունը կնքում են Սողոմոն. կնքահայրը հորեղբայրն էր՝ Նարություն Սողոմոնյանը, իսկ մկրտող քահանան՝ Տեր Ղազարոսը:

Երջանկացած երիտասարդ ընտանիքի ուրախությունը երկար չի տևում. գուցե ի վերուստ փոքրիկին փրված չէր մայրական սերն ու գորովանքը երկար վայելելու, մայրական գորացնող կաթով ու երգով սնվելու՝ բնությունից շնորհված երջանկությունը, մանուկն այդ բոլորից զրկվում է վեց ամիսը չբոլորած: Երեխայի խնամքը մնում է հոր և հայրական փառքի՝ անհավի բարի ու հոգաբար Մարիամի վրա, ապա՝ հորաքրոջ:

Երբ լրանում է որդու 7 փարին, հայրը նրան ընդունել է փալիս իրենց քաղաքի չորսդասյան վարժարանը, այստեղ Սողոմոնը աչքի է ընկնում լավ սովորելով, գրնգուն ու քաղցր ձայնով, որը ժառանգել էր ծնողներից: Երբ փողոցի փղաները Սողոմոնին նեղացնում կամ ծեծում էին, նա ուներ ինքնապաշտպանության հրաշալի միջոց՝ երգում էր և դրանով ազատվում էր իր «թշնամիներից»:

Սողոմոնը երգում էր դպրոցում, փողոցում, փանը, ամենուրեք... Երգը նրա փարերքն էր:

Նորից ողբերգություն՝

Գեթ հայրը մնար... բայց հայրն էլ գնաց,
Երբ որդին չկար փասը փարեկան.
Իր ժողովրդի զավակն իսկական
Ժողովրդի պես նա էլ որբուկ մնաց

(Պ. Սևակ)

Անապաստան որբուն իր բախարը կապեց իր նման անսերտունջ փղաների հետ ու մի կերպ հանգրվանեց փղի Ս. Թեոդորոս եկեղեցում, հագավ ժամաշապիկ ու դարձավ դայիր, սիրեց հոգևոր երգերն ու շարականները: Եկեղեցում նա փոխարինեց իր հորը:

Գևորգ Դ Մեծագործ Կաթողիկոսը 1874-ին իր հիմնած հոգևոր ճեմարանում սովորելու համար հատուկ կոնդակով որբ ու կարիքավոր 30 ձայնեղ փղաներ է պահանջում: Բարեգույթ Աստուծո կամեցողությամբ բախարը ժպտում է նաև 12-ամյա Սողոմոնին:

Ութսունմեկ թիվ: Վաղարշապատ: Էջմիածին:
Միրզ ու փռշի: Անխիդ արև:
Շողարձակում Մասիսների, Արագածի:
Սրբագործված հին-հին քարեր,
Եւ Մայր Արաքս: Եւ Մայր Տաճար...
...Եւ ճեմարան՝ մորթի կաճառ:

Եւ ահա Գևորգ Դ Կաթողիկոսի առաջ կանգնած է փաստերկումյա գունաւոր պարանիւն՝ ծղոյրի պէս բարալիկ, թռչունի պէս երկչոր՝ փաճկական կարմիր հալավով, պոչավոր մաշված սովերով: Վեհափառի հարցերին մանչուկը չպարասխանեց, հայերեն չգիտեր: Իրենց քաղաքում հայերին խիստ արգելված էր մայրենի լեզվով խոսելը, թուրքերը հայերեն խոսողների լեզուն կտրում էին: Միայն եկեղեցում էին թույլատրում հայերեն երգել:

...Եւ փղան սկսեց... թուրքերեն երգել...
Բառերը հեղուկ... Ձայնը՝ գուլալ...

Իսկ երբ թուրքերենին հաջորդեց «Լոյս գուարթ» շարականը, վեհափառի աչքերից արցունքներ գլորվեցին, եւ նա կարգադրեց փղային ճեմարան ընդունել՝ իբրեւ եզակի մի բացառություն:

Գևորգյան ճեմարանի գիշերօթիկ սան Սողոմոնը դառնում է իր դասընկերների, ուսուցիչների եւ Վեհափառ Հայրապետի սիրելին: Վեհի հանձնարարությամբ պարարագների ու ժամերգությունների ժամանակ Սողոմոնը անպայման պետք է մոտիկ կանգներ հայրապետական աթոռին, որպեսզի Կաթողիկոսը մոտիկից լսեր նրա մաքուր ու քաղցր ձայնը, հարկապես «Լոյս գուարթը»:

ճեմարանը Հայաստանի միակ կրթօջախն էր, որպէս 9 փարվա համակարգված ուսուցմամբ փղաներ էին սովորում Վանից ու Տարսից, Պոլսից ու Սիրիայից, Սուրմալուից ու Կիլիկիայից, Գողթան գավառից ու հնդկահայ գաղութից, ինչպէս նաև ուրիշ շար երկրներից: Ավարտելով ուսումը՝ նրանք դառնում էին ոչ միայն հոգևորականներ, այլև բանասերներ, պարմաբաններ, փիլիսոփաներ, երաժիշտներ, նկարիչներ, ինչպէս նաև քաղաքական գործիչներ: Նրանցից շատերն իրենց կրթությունը շարունակում էին Սանկտ Պետերբուրգում ու Մոսկվայում, Բեռլինում, Փարիզում ու Շվեյցարիայում, երապական այլ երկրներում:

Տարբեր երկրներից ու գավառներից ճեմարանում սովորելու եկած փղաներն իրենց հետ բերում էին ճակարագրով աշխարհով մեկ ցիրուցան եղած իրենց ծնողների ավանդույթներն ու սովորույթները, երգերն ու պարերը: Եւ այդ բոլորը Կոմիտասի համար անգնահատելի գանձեր էին: Իր դասախոսությունների փարիներին էլ Կոմիտասը հանձնարարում էր իր սաներին ամառային արձակուրդներից վերադառնալ «հարուստ ավարով»:

Մ. Աբեղյանի վկայությամբ Սողոմոնը դեռ 3-րդ, 4-րդ դասարանի աշակերտ էր, երբ ճեմարանի երգեցողության ուսուցիչ Մինաս Ազնավուրյանը նրան էր հանձնարարում հավաքել փողաներին ու սկսել երգչախմբի փորձերը կամ դասերը: Այդ փորձերին էր, որ Սողոմոնը «Լ.ռ-լռ» մեղեդու և Աբեղյանի գրած փրկարար սրբեգրություն է «Սիվանա քաջեր» հրաշալի երգը, որը դառնում է ճեմարանի ուսանողության քայլերգը, փարածվում է նաև Շուշիում, անցնում Երուսալ:

1890 թ. հունիսին ուսանող Սողոմոնը ձեռնադրվում է սարկավագ և մտնում միաբանության շարքերը:

1892-ի մայիսի 5-ին Մայր Աթոռում մեծ եռուզեռ էր. կատարվում էր հայ եկեղեցու 125-րդ կաթողիկոսի ընտրությունը: Իր բացակայությամբ կաթողիկոս է ընտրվում հայ ժողովրդի մեծ երախտավոր, հասարակական, քաղաքական ու կրոնական խոշորագույն գործիչ, ներհուն մտավորական ու բնաշխարհիկ գրող 72-ամյա Մկրտիչ Խրիմյանը, որին ժողովուրդը մեծարել է ԽՐԻՄՅԱՆ ՆԱՅՐԻԿ պապականությամբ:

Ամենայն հայոց հայրիկը առաջին իսկ ծանոթությունից սիրեց Սողոմոն սարկավագին, գերվեց նրա ձայնով, փարվեց նրա կատարած երգերով՝ «Ձայն մը չէր, ան հոգի մըն էր»: Եւ այդ ժամանակավանից էլ Սողոմոնը դառնում է Խրիմյանների ընտանիքի ամենապատվավոր անդամը և երաժշտությամբ դասեր է փալիս հայրիկի եղբոր որդու՝ Խոսրենի աղջիկներին՝ Կարինեին ու Սերինեին, որոնք հետագայում հրաշալի հուշեր են պատմում իրենց ուսուցչի ու անգուցական մարդու մասին:

Խրիմյան հայրիկը որպես իր ճանապարհի ընկեր ու գավազանակիր միշտ իր հետ էր վերցնում «Հայոց տոխակին»: Նրանք միասին են եղել Թիֆլիսում, Շիրակում և այլուր:

1892-ի մայիսի վերջերին Սողոմոնը թույլտվություն է ստանում ծնողների շնորհիվ այցի գնալու և ծննդավայրից երգեր գրի առնելու: Հինգ ամիս նա իր ծննդավայրում այցելում է հարազատներին ու ընկերներին, մեծ թվով երգեր ու պարեղանակներ է գրի առնում. դրանց մի մասը իր ծնողների հորինած ու երգած երգերն էին: Նա երգեցողության դասեր է փալիս վարժարանի սաներին ու եկեղեցու երգչախմբին, միաժամանակ իր հարազատ եկեղեցում պատարագներ է մատուցում ու ժամերգություններ անում:

Վերադարձին նա Պոլսում հանդիպում է Ն. Ճանիկյանին, նրանից գրի է առնում Ազնավուրյանի բազմաթիվ երգեր ու «մեծ հարսությամբ» վերադառնում է Մայր Աթոռ ու նախապարտավորվում է ավարտական քննություններին:

1893 թ. մայիսին «Շնորհալիկ, նորա դարը և նորա ժամանակ հուզված կրոնական խնդիրները» ավարտաճառով և 15 առարկաների ավարտական քննությունների «հույժ գովելի» գնահատականներով ու վարքով ավարտում է ճեմարանը:

Նույն թվին էլ Խրիմյանի հրամանով ճեմարանի երգեցողության ուսուցիչ ու խմբավար Կարա Մուրզային փոխարինում է Սողոմոն սարկավագը: Ստանձնելով այդ պատվավոր ու պատասխանատու աշխատանքը՝ Սողոմոնը ջանք ու ջինք չի խնայում հիմնովին վերակառուցելու ճեմարանում դասավանդվող երգ-երաժշտության դրվածքը. նա գործնում է երգչախմբը՝ վարժեցնելով քառաձայն կատարողական արվեստին. մի բան, որին հոգևորական դասը դեռ էր՝ երգի բազմաձայն կատարումը անհարկ համարելով եկեղեցուն՝ պարճառաբանելով, թե միասրվածությունը պիտի փառաբանվի մեկ ձայնով՝ «Մեկ Աստու-

ված, մեկ ձայն»։ Սողոմոնը ոչ միայն հիմք դրեց բազմաձայնության (պոլիֆոնիա), այլև երգչախմբին կից սերեղծեց ժողովրդական գործիքների նվագախումբ, որը հեղափոխեց մեծապես նպաստեց ավելի լայն ծավալի և դասական սերեղծագործություններ կատարելուն։ Նմուր երաժիշտ-մանկավարժն առաջնորդվում էր նաև ժուսական ու երոսպական փեսական գրականությամբ դրանք Սանկար Պերերբուրգից և Մոսկվայից պատվիրում ու ստանում էր իր սիրելի ուսուցիչ Նովիանինա Նովիանինայանը։ Սողոմոնը շատ լավ գիտեր, որ երգչախմբում առանձնահատուկ և շատ կարևոր դեր ունեն նաև մեներգիչները, և նա իր երգչախմբի ձայնեղ պարանիներին պարտասպեց հրաշալի մենակատարներ, որոնք հեղափոխեցին փայլեցին նաև աշխարհի մեծ բեմերում։ Դրանցից շատերը դարձան սիրված ու ճանաչված մեներգիչներ, ինչպես օրինակ Արմենակ Շահմուրադյանը, Վահան Տեր-Առաքելյանը, Տիգրան Նալբանդյանը և շատ ուրիշներ։ Նրա սաներից մի քանիսն էլ դարձան Կոմիտասի գործի շարունակողները՝ կազմելով նոր երգչախմբեր, ինչպես Միքիան Թումանյանը, Բարսեղ Կանաչյանը, Վաղարշակ Սրվանձարյանը, Վարդան Սարգսյանը, Հայկ Սեմերջյանը և ուրիշներ։

1894 թ. սեպտեմբերի 11-ին ավագ սարկավագ Սողոմոն Սողոմոնյանը ձեռնադրվում է արեղա և անվանակոչվում 7-րդ դարի նշանավոր կաթողիկոս, անվանի գիտնական, երգահան ու հրաշալի երգիչ Կոմիտասի անունով։

1895 թ. փետրվարի 26-ին Մկրտիչ Խրիմյան Վեհափառի հայրուկ հրամանով Ս. Աստուածածին եկեղեցում Կոմիտասին շնորհվում է վարդապետական աստիճան և լսնջախաչ։

Նույն թվի հոկտեմբերին երաժշտական կրթության մեջ խորանալու նպատակով Խրիմյան Հայրիկի խորհրդով Կոմիտասը մեկնում է Թիֆլիս՝ Ս. Պերերբուրգի կոնսերվատորիան ավարտած Մակար Եկմալյանին աշակերտելու։ Եկմալյանը գարմանում է իր սանի արտասովոր ընդունակությունների և երաժշտական խորիմացության վրա։ Յոթ ամսից հետո ուսուցիչը զգում է, որ այլևս բան չունի իր սանին պալու և համոզվում է, որ Կոմիտասի նման երաժշտին պարբ է դասավանդել ավելի մեծ ու հմուտ երաժիշտներ, որ նրա փողը միայն Բեռլինն է՝ իր նշանավոր կոնսերվատորիայով ու հռչակավոր երաժիշտներով և Կոմիտասին խորհուրդ է պալիս մեկնել Բեռլին։

Վերադառնալով Էջմիածին՝ Կոմիտասը Վեհափառին հայտնում է Եկմալյանի կարծիքն ու իր բուռն ցանկությունը։ Վեհափառը, ընդառաջելով ապագա խոստումնալից երաժշտի ցանկությանը, դիմում է ազգային մեծ բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանին։ Վերջինս անում է իր հերթական բարեգործությունը և 3 փարով ֆինանսավորում է Կոմիտասի ուսման ծախսերը Բեռլինում։

1896 թ. հունիսին Կոմիտասը մեկնում է Բեռլին։ Տեղի հայ ուսանողների օգնությամբ մի էժանագին բնակարան է վարձում Կոլա փողոցում, վարձում է նաև մի դաշնամուր։

Իրեն փրկած հանձնարարականներով 27-ամյա Կոմիտասը ներկայանում է Արքայական կոնսերվատորիայի ռեկտոր, աշխարհահռչակ ջութակահար ու կոմպոզիտոր Յոզեֆ Ռոսինիին։ Անվանի երաժիշտը գերմանացու սառնությամբ քննում է պայծառ աչքերով իրեն նայող, պարասխաններով հավաք ներշնչող, ձայնային արտակարգ հնարավորություններ, լսողություն և երաժշտական փայլուն ընդունակություններ ունեցող ասիացի խոս-

փորձնալից երիտասարդին և նրան գրանցում կոնսերվատորիայի առաջին կուրսեցիների ցուցակում՝ 6 փարվա ուսումնառությամբ: Քանի որ Կոմիտասը միայն 3 փարվա հնարավորություն ուներ, ռեկտորը նրան խորհուրդ է փալիս միաժամանակ սովորելու պրոֆեսոր Ռ-իխարդ Շմիդտի մասնավոր երաժշտանոցում՝ խորացված ծրագրով՝ սովորելով նաև եկեղեցական երաժշտության ճանապարհում՝ իբրև ազատ ունկնդիր:

Սկսվում են խիստ ծանրաբեռնված, լարված ու փրկաչափ աշխատանքի փառիներ: Բեռլինի նման երաժշտական քաղաքը կլանում է Կոմիտասին ամբողջ էությամբ, նա բաց չի թողնում ոչ մի համերգ ու ներկայացում: Նա մոտիկից ծանոթանում է օպերային թատրոնի երաժշտական կոլեկտիվի ու արտիստական անձնակազմի հետ, հաճախ ներկայացումների ու համերգների ժամանակ երգում է կուլիսներում ու կապելլայում՝ մերթ որպես փրկուհի, մերթ որպես բարիք, երբեմն էլ նույնիսկ բաս՝ արագ յուրացնելով յուրաքանչյուր ձայնի պարփան:

Բեռլինի երաժշտական-գիտական կյանքում Կոմիտասի կենսագրության մեջ կարևոր իրադարձություն էր 1899-ի ապրիլին պրոֆ. Օսկար Ֆրայշերի նախաձեռնությամբ «Երաժշտական միջազգային ընկերության» Բեռլինի մասնաճյուղի սրերդումը, որի 40 անդամներից մեկն էլ Կոմիտասն էր՝ միակ ներկայացուցիչը Կովկասից: Կոմիտասին հանձնարարվում է առաջիկայում զեկուցում կարդալ հայ երաժշտության մասին: Պարասխանարվության բարձր զգացում ունեցող վարդապետ-ուսանողի համար սպասվում են անթույն գիշերներ, ազգի արժանապարվությունը իր առողջությունից բարձր գնահատող մեծ հայրենասերը պարբերաբար է մի հրաշալի զեկուցում և իր փրկական նյութը ավելի հասկանալի ու ներգործուն դարձնելու նպատակով նա հայ (և ոչ միայն հայ) ուսանողներից մեկ ամսվա ընթացքում կազմակերպում է մի քառաձայն երգչախումբ:

Նա իր երգչախմբով, բովանդակալից զեկուցումով, գերմաներենին փրկապետելու և իր հոգևորական արվեստով գիտաժողովի հարյուրավոր բարձրաստիճան երաժիշտներին համոզեց, որ «հայկական երաժշտությունն այնքան ինքնուրույն ու հարազատ է իր ժողովրդին, որչափ նրա՝ դարերի խորքից եկած լեզուն ու գրականությունը, որովհետև յուրաքանչյուր ազգի երաժշտություն փոխալ ազգի հնչյունական ելևէջները է սնվում»:

Կոմիտասն իր ելույթով ու երգչախմբով ոչ միայն համոզում, այլև հմայում է ներկաներին, մանավանդ, երբ իր զեկուցման ժամանակ դառնում է սիրուն երգչախումբը՝ թողացնելով

Արևն ելավ, գեյթունցիներ,
Դե ձի հեծնենք, դիմենք առաջ...

Դահլիճը շիկանում է ծափերից... Սկսվում են շնորհավորանքներ ու ձեռքսեղմումներ:

Նամերգ-դասախոսությունը կրկնվում է մեկ ամիս հետո: Նորից նույն հաջողությունները, այս դեպքում՝ Բեռլինի հսկայական դահլիճներից մեկում: Նայրենասեր երաժիշտը շնորհակալություն է հայտնում հրավերների համար և ասում, որ ինքը պարզապես ունի կարարելու ժողովրդի հանդեպ, պարզ է վերադառնա Նոգևոր ճանապարհ և իր նման երաժիշտներ պարբերաբար, որպեսզի նրանք էլ հայ երգն ու երաժշտությունը փրկածեն աշխարհում: Այս մասին Կոմիտասը պարզապես է իր մարերիմ ընկեր Նրաչյա Աճառյանին, որը նույն պարասխանան էր փոխ Սոբորունի համալսարանում որպես պրոֆեսոր աշխատելու առաջարկին:

Այս երկու համերգ-դասախոսությունների վերաբերյալ ժամանակի գերմանական ու ֆրանսիական մամուլը բազմաթիվ դրվապական ու հիացական հոդվածներ է տպագրում՝ այն համարելով տոնախմբություն, որի նմանը մինչ այդ չէր եղել ոչ Բեռլինում և ոչ Փարիզում:

1899 թ. օգոստոսի 20-ին Կոմիտասը «Քրդական երաժշտությունը» թեմայով դիպլոմային աշխատանքի պաշտպանությամբ ավարտում է կոնսերվատորարիան: Նույն օրը նա ստանում է նաև Ռիխարդ Շմիդտի մասնավոր երաժշտանոցի ավարտման վկայականը: Միաժամանակ Կոմիտասն ստանում է նաև Արթուրի համալսարանի փիլիսոփայության բաժնի ավարտական վկայականը, որի երաժշտափիլիսոփայության դասընթացներին հաճախել էր երկու տարի՝ որպես առկա ուսանող:

Մեկ ամիս հետո երաժշտական բարձրագույն կրթություն ստացած Կոմիտաս վարդապետը հայրենիքում էր՝ իր պաշտելի Մայր Աթոռում ու իր սիրասուն ուսանողների հետ: Նա Խրիմյան Հայրիկի թոռնիկների համար Բեռլինից դաշնամուր էր բերել: Ճեմարանում Կոմիտասն սկսում է աշխատել բոլորովին նոր ծրագրով, նա ոչ միայն Հ. Պարոնյանի կապակերպությունների համար երաժշտություն է գրում ու դրանք բեմադրում իր սաների ուժերով, այլև հաղթածներ է կատարում եվրոպական կոմպոզիտորների լայնակարավ ստեղծագործություններից: 1899 թ. հոկտեմբերի 26-ին ճեմարանի բացման 25-րդ տարեդարձի հանդիսավոր երեկոյին նա իր 60 հոգանոց արական քառաձայն երգչախմբով (սուպրանոյի և ալտի պարբիսները կատարում էին ցածր դասարանների տղաները) ճեմարանի դահլիճում հաղթածներ է ներկայացնում Վերդիի «Աիդա», Գունդի «Ֆաուստ» օպերաներից, ինչպես նաև Բախի ու Շոբերտի ստեղծագործություններից՝ արժանանալով Վեհափառի և բազմաթիվ ունկնդիրների հավանությանը: Երևանի քաղաքապետը, որը ներկա էր համերգին, խնդրում է նույնը կատարել Երևանում: Մեկ շաբաթ հետո համերգը կրկնվում է Երևանի Զանգուլատյանի թատրոնի լեւի-լեցում դահլիճում:

Էջմիածնում Կոմիտասի բնակարանը դարձել էր Վերնապուն. գիշեր ու ցերեկ այստեղ էին հավաքվում ոչ միայն տեղի, այլև դրսից եկած բազմաթիվ մտավորականներ՝ Հ. Թումանյան, աշուղ Զիվանի, Հ. Հովհաննիսյան, Վրթ. Փափագյան, Մ. Աբեղյան, Հրաչյա Աճառյան, հյուրեր նաև Երոպայից:

Այս շրջանում Կոմիտասը ձեռնամուխ է լինում «Անուշ» օպերայի ստեղծմանը, այդ նպատակով նա մեկնում է Թիֆլիս՝ Թումանյանի հետ խորհրդակցելու: Միաժամանակ նա սկսում է աշխատել «Մասնա ծուր» և «Կարմիր Վարդան» իր ծրագրային գործերի վրա:

1901 թ. ամռանը Կոմիտասը հրավիրվում է Փարիզ՝ երաժշտական նորագույն ուղղություններին ծանոթանալու: Նա ծանոթանում է Արշակ Չոպանյանի և Մարգարիտ Բաբայանի հետ, սրանց միջոցով էլ բարեկամություն է հաստատում Կոդ Դեբյուսիի, Մորիս Ռավելի, Սենսանսի, ինչպես նաև գեղանկարիչներ Մանեի, Մոնեի, Պիսսարոյի և ուրիշ շատ արվեստագետների հետ: Կոմիտասը չի մերժում թե՛ քաղաքի և թե՛ մտքակա բնակավայրերի հայերի խնդրանքը՝ Պարսպագ մարտից հայկական եկեղեցիներում և համերգներ տալ նրանց համար:

1905 թ. ապրիլի 1-ին Թիֆլիսի Արարիկական ընկերության դահլիճում ասեղ գցելու տեղ չկար. Թիֆլիսի ողջ մտավորականությունն ու բազմաթիվ հյուրեր եկել էին ունկնդրել:

լու Կոմիտասի 60 հոգանոց ճեմարանական քառաձայն երգչախմբի համերգը: Ունկնդիրների խնդրանքով համերգը կրկնվում է ապրիլի 3-ին: Անդրկովկասի թերթերն ու ամսագրերը բառեր չէին խնայել մեծարելու փառանդաշատ մանսպրոյին և զովասանելու նրա երգչախումբն ու բազմահարուստ ծրագիրը:

1906-ին Կոմիտասը նորից Փարիզում է՝ այս անգամ փարիզյան Նայկական երգ նվագահանդեսին մասնակցելու: Այսպես Կոմիտասը Ա. Չոպանյանի և Մ. Բաբայանի միջոցով հայ և օտարազգի ուսանողներից քառաձայն մի հրաշալի երգչախումբ է պարարաստում և «Ազգրիկուլյուր» մեծ սրահում փառահեղ շքեղությամբ մի համերգ է փայլա. որպես մեներգիչ փայլում է Արմենակ Շահմուրադյանը՝ իր արքայկարգ ձայնով: Նամերգի վերջում, երբ Կոմիտասը սրինգով նվագում է «Ոչխարի կանչը», Ֆրանսիայի երաժշտագետների կուռքը՝ Կլոդ Դեբյուսին, մոտենում է Կոմիտասին, ծունկի է գալիս, նրա փարաջայի փեշը հպում է շրթունքներին և բարձրաձայն ասում.

-Նա՛յր Կոմիտաս, խոնարհում եմ գլուխս Ձեր երաժշտական հանճարի առաջ:

Ապա դառնալով դահլիճում շունչները պահած ունկնդիրներին՝ հայտարարում է.

-Եթե Կոմիտասը գրեր միայն «Անպրոնին», այդ էլ բավական էր, որ նա համարվեր աշխարհիս մեծագույն երաժիշկներից մեկը:

Փարիզում Կոմիտասն իր համերգներն ու դասախոսությունները շարունակում է մինչև 1907թ. ձմեռը: Շքեղ համերգներ է փայլա նաև Սոբրոնի հոյակերպ դահլիճում: Նա իր համերգ-դասախոսությունները շարունակում է նաև Ժնևում, Յյուրիխում, Բեռնում, Լոզանում և սրացված ողջ հասությո՜ւն ուղարկում է Վանի սովյալներին:

Մինչ շվեյցարական մամուլը իր բարի գործն էր կատարում, Կոմիտասը Արշակ Չոպանյանի հետ անցնում է Իսթալիա՝ հայ երգն ու արվեստը ներկայացնելու և Միխայելյանների հարուստ ձեռագրադարանը հայկական խազերին և հայ երաժշտության պարմությամբ ավելի մոտիկից ծանոթանալու:

Երեք շաբաթ ըմբռնվելով Իսթալիան իր գեղեցկություններով, իր գանձերով, համերգ-դասախոսություններով հանդես է գալիս Միաբանության դահլիճում, Մուրադ Ռաֆայելյան վարժարանում և այլուր, ապա Փարիզով ու Շվեյցարիայով վերադառնում է հայրենիք՝ համաշխարհային երաժշտական խաչմերուկներում հաղթանակած:

1907 թ. հոկտեմբերի 25-ին իր մահկանացուն է կնքում 87 տարեկան Խրիմյան Նայրիկը՝ գահակալելով 15,5 տարի: Վեհափառից հետո Կոմիտասի շուրջ ծայր են առնում ամբաստանություններ ու բանասերություններ... Բանն այնպես է հասնում, որ Գեորգ արք. Սուրենյանցը փասն անգամ կրճատում է Կոմիտասի աշխատավարձը՝ պարճառաբանելով, որ երուպաներում շատ է լինում, ճեմարանում՝ քիչ:

1910 թ. մայիսին Կոմիտասը բուժվելու և նորանոր երգեր նուրագրելու նպատակով նորից ուղևորվում է բնօրրան: Ճանապարհին լինում է Բաթումում, Մախինջաուրիում, վրացահայ այլ բնակավայրում, հայկական ու վրացական երգեր է գրի առնում, համերգներ է կազմակերպում ու անցնում է Պոլիս: Այսպես հանդիպում է իր սիրելի դաստիարակ Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյանին և պարմում է Մայր Աթոռում իր նկատմամբ եղած վերաբերմունքի մասին: Բարեկամները խորհուրդ են փայլա գալ ու հասարակվել Պոլսում, որտեղ բնակվում են 100 հազարից ավելի հայեր և ունեն 28 հայկական դպրոց ու 32 եկեղեցի և մրավորականների մեծ փառանգ:

րից առաջին կարգի մրցանակ շահեց: «Կոմիտասը իր երգով նվաճեց Փարիզը»,- գրեցին աշխարհի թերթերն ու ամսագրերը: Կոմիտասը մի քանի դասախոսություններով ու համերգներով հանդես եկավ ոչ միայն Փարիզի, այլև արվարձանների հայկական եկեղեցիներում ու դահլիճներում: Նրա հետ էին Ա. Չոպանյանը, Մ. Բաբայանը եւ Գրանդ օպերայի մեներգիչ Արմենակ Շահմուրադյանը:

Վիեննայում եւ Ֆիլիպիններում համերգ-դասախոսություններից հետո Կոմիտասը հաղթանակած վերադարձավ Պոլիս: Փառահեղորեն դիմավորեցին Երոպան բազմիցս նվաճած, իր ժողովրդի վարկն ու հեղինակությունը աշխարհով մեկ փարածած աշխարհահամբավ ուսուցչապետի վերադարձը:

«Գարուն ա, ձուն ա արել»... Եւ 1915-ի ապրիլի 24-ին մղձավանջային գիշերը մեկուկես միլիոն հայերի համար չունեցավ լուսաբաց...

Գիշերվա ուշ ժամ էր, Կոմիտասն աշխարհում էր մոմի լույսի փակ: Ներս են խուժում երկու ոստիկան, փակնուվրա են անում սենյակը, պարառություն ու հարակին են շարժում սուրբ մատուները... Կենտրոնական բանրի բակում Կոմիտասը հանդիպում է գրեթե իր բոլոր ընկերներին՝

Եւ այսպեղ էին նրանք... Վարուժանը խոհուն,
Մխամանթոն՝ հայացքն ուղղած դեպի երկինք...

...Եւ փառապանքի քարքարոս ու փռշտ դանապարհը վախճան չունեւ... ամենուրեք ահասարսուռ ու հոգեցունց փրկարաններ, որոնք չէին կարող չազդել այնքան նուրբ սիրտ ու հոգի ունեցող Կոմիտասի վրա՝

Դե, եկ Վարդապետ ու մի՛ խեղճանա...

Ու ցնորվեց վարդապետը եւ այդպես «ապրեց» 20 փարի՝ նախ Պոլսի հոգեբուժարանում, ապա՝ Փարիզում: Նա խռոված էր աշխարհից ու մարդկանցից, չէր ընդունում նույնիսկ իր բարեկամներին ու սիրելի սաներին: Մեկ-մեկ էլ խոսելիս հարցուփորձ էր անում Նայաս-փանից, հայ ժողովրդից եւ իր սիրելի սաներից:

Նայ երգի վեհափառը, հայոց երգի սոխակը, հայ երգը աշխարհով փարածող, իր ազգին ու երկրին փառք ու պարիվ բերող վարդապետը իր մահկանացուն կնքեց 1935-ի հոկտեմբերի 21-ին, ժամը 6-ին՝ իր սիրելի հայրենիքի ու ազգի կարոտը սրբում: Նոգեհանգստի շքեղ արարողությունը կատարվում է Փարիզի Մ. Նովիաննես Մկրտիչ եկեղեցու մուտքի առաջ. իրար են հաջորդում դամբանականներ, հիշատակի ու հրաժեշտի խոսքեր, աղոթքներ ու երգեր... Եւ Կոմիտասի ապակեպար զմռված դագաղը իջեցվում է եկեղեցու նկուղ՝ հարմար առիթով Նայասփան փեղափոխելու սպասումով:

1936-ի մայիսին հավերժական ճամփորդը վերադառնում է իր վերջին հանգրվանը եւ հողարկավորվում իր սիրած Մասիսների ու Արագածի հովանու փակ:

Խոնարհվեց հայ երգի հսկա կադնին, բայց նա հավերժ կապրի իր ժողովրդի հետ եւ կհնչի հավերժ որպես ԱՆԼՈՒՆԷԻ ԶԱՆԳԱԿՏՈՒՆ:

ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՅՈՎՆԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Յովհաննէս Թումանեանը (1869-1923) գրական գործունէութեանը գուգահեռ զբաղուել է նաև հանրագոյր հասարակական գործունէութեամբ: Այս առումով առանձնանում է յայտնապէս Առաջին համաշխարհային պատերազմի և յաջորդող տարիներին Յ. Թումանեանի իրականացրած բոլոր գործունէութիւնը, որի առանցքում Նայոց ցեղասպանութեան յետևանքով թուրքական ետթաղանից մագապուրծ եղած և Անդրկովկասում հաստատուած հայ ինքնագարաւոր հայ գաղթականների բազմաթիւ կարիքները դարմանելն էր:

Ստորև առաջին անգամ հրապարակուող փաստաթղթերը ժամանակագրական տեսակէտից ընդգրկում են 1918-1923 թթ.: Առաջին 12 վաւերագրերը վերաբերում են Յ. Թումանեանի գործունէութեան տարբեր դրուագներին, իսկ վերջին 2 փաստաթղթերը բանաստեղծի որդու նամակներն են հօր մահուանն առնչուող հանգամանքների վերաբերեալ:

Տրապարակուող 1 փաստաթուղթում խօսուում է Նայոց ազգային խորհրդի՝ Լոռու, Փամբակի, Ղազախ-Շամշադինի և Բորչալուի ընդհանուր լիազօրի պաշտօնից բանաստեղծի հրաժարուելու մասին: Թ. 2-8 փաստաթղթերը Թիֆլիսում տեղակայուած Նայրեակցական միութիւնների կենտրոնական խորհրդի նախագահ Յ. Թումանեանի 1918թ. սեպտեմբերի 4-ի, 13-ի, հոկտեմբերի 2-ի, 11-ի, նոյեմբերի 1-ի, 3-ի, 1919թ. մարտի 24-ի գրութիւններն են Վրաստանի Նայոց ազգային խորհրդին: Այդտեղ խօսուում է հայ գաղթականութեան հարցի վերաբերեալ խորհրդակցութիւն հրաւիրելու, Ազգային խորհրդի աշխատանքներին հայրենակցական միութիւնների ներկայացուցիչների մասնակցութեան, Նամաշխարհային պատերազմին յաջորդող հաշտութեան համագումարին հայութեան կողմից յուշագիր կազմելու, Ղազախի հայ ազգաբնակչութեան և գաւառում ապաստանած գաղթականութեան տնտեսական ծանր կացութեան մասին: Փաստաթղթերը շարադրուած են Նայրեակցական միութիւնների կենտրոնական խորհրդի բլանկի վրայ, իսկ վերջում դրուած է նոյն խորհրդի կնիքը: Թ. 9 վաւերագիրը Նամաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ յանձնաժողովի նախագահ Յ. Թումանեանի 1919 թ. յունիսի 28-ի գրութիւնն է Վրաստանում ՆՂ դիւանագիտական առաքելութեանը, որում խօսուում է ՆՂ կառավարութիւնից յանձնաժողովի ունեցած դրամական ակնկալիքների մասին: Թ. 10 11 փաստաթղթերից առաջինը Արագածոժողկոմարի 1921թ. ապրիլի 16-ի գրութիւնն է ՆՄԽՆՂ անցագրերի բիւրոյին՝ Երևանում գրնուող Յ. Թումանեանին Թիֆլիս մեկնելու անցագիր տրամադրելու մասին: Միւս վաւերագիրը Արագածոժողկոմարի 1921թ. ապրիլի 18-ով թուագրուող համապատասխան անցագիրն է: Փաստաթղթերի ընթերցումից բացայայտուում է ժողովրդի առօրեայ հոգսերով և ուրախութիւններով ապրող մեծ անհայր:

Թ. 12 և 13 փաստաթղթերը մեծ բանաստեղծի՝ Եւրոպայում ուսանող որդու՝ Նանիկ Թումանեանի 1923 թ. մարտի 28-ի և 29-ի գրութիւններն են Ասքանազ Մոսաւանին և Բեդլիում Անդրկովկասեան Դաշնութեան ներկայացուցչին: Փաստաթղթերում խօսուում է 1923 թ. մարտի 23-ին Յ. Թումանեանի մահուան, նրա թողած անտիպ գրական ժառանգութեան պահպանման մասին: Բանաստեղծի որդին պարտաստականութիւն էր յայտնում

ուսումն աւարելուց յետոյ վերադառնալ Նայաստան՝ ստացած գիւրդիքները հայրենիքին ծառայեցնելու նպատակով:

Նրապարակուող փաստաթղթերն ընկրտուած են Նայաստանի ազգային արխիւի (ՆԱԱ) թիվ 37, 114, 122, 222, 245, 275, 441 ֆոնդերից: Պահպանել ենք վաւերագրերի լեզուաճական առանձնայարկութիւնները, վաւերագրերի վերնագրերը (բացի թ. 1, 11 փաստաթղթերից), ուղղագրութիւնը (բացառութեամբ թ. 1 փաստաթղթի, որ թարգմանութիւն է ռուսերէնից) Նրապարակուող փաստաթղթերում առկայ ընդգծումները նոյնպէս բնագրերինն են: Ընթերցողների համար աւելի դիւրընկալելի դարձնելու նպատակով կատարուել են որոշ ծանոթագրութիւններ: Տեքստերի կրճաւ բառերը լրացուած են ուղղանկիւն փակագծերում ([]), պակասող բառերն ու արայայայտութիւնները բերուած են սուրանկիւն փակագծերում (< >), իսկ հրապարակումներից բաց թողնուած հատումները ցոյց են տրուում սուրանկիւն փակագծերում՝ կախման կէտերով (<...>):

ՆԱՄՕ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ
ԼՈՒՄԻՆԷ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

1

Քաղուածք Նայոց ազգային խորհրդի Փոքր խորհրդի նիստի արձանագրութիւնից

30 յունիսի 1918 թ.

<...> <Լսեցին>. 3. Յ. Թումանեան. Նրաժարում է Ազգ[ային] խ[որհրդ]ի լիազօրութիւնից¹: Խնդրում է իր արած ծախսի պակաստորդը լրացնել, որտէ՛ւ ուրիշ ընկերութիւնների միջոցներից:

<Որոշեցին>. Նրաժարականն ընդունել, գործը լիկվիդացիայի ենթարկել եւ <այս>պէս ներկայացնելով:

<...>

ՆԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 11, թ. 3: Բնագիր: Չնշագիր:

2

Վրաստանի Նայոց ազգային խորհրդին

4 սեպտեմբերի 1918 թ.²
Թ. 40

Նայրենակցական միութիւնների միութիւնը իր սոյն թուի սեպտեմբերի 3-ի Ընդհանուր ժողովի նիստում, լսելով յայտարարութիւններ գաղթականական հարցի ներկայ դրութեան եւ նրա ցանկալի լուծման մասին, գտաւ, որ այդ խնդիրը իր վերջնական արժեքներով համար պահանջում է բազմակողմանի եւ մանրամասն քննութիւն, որպիսին անհրաժեշտ է կատարել ամենամօր ապագայում եւ որ այդ՝ մեր իրականութեան ամենահրապարակաւ ու ծանրակշիւ հարցի քննութեան ու լուծման նպատակով անհրաժեշտ է, Վրաստանի Նայոց ազգային խորհրդի, Փախարականական գլխաւոր խորհրդի ձեռնընկերութեամբ, Նայրենակցական միութիւնների միութեան մասնակցութեամբ գումարել մի ընդհանուր խորհրդակցու-

թին՝ բաղկացած նաև միս հայկական հասարակությունների ներկայացուցիչներից, համաբերելով, որ միայն այդպիսի խորհրդակցությունը կարող կը լինի իր կազմով ու հեղինակությունը բաւարար կերպով փնտրինել գաղթականության հարցը իր ամբողջ ծաւալով, ուստի Միությունների միությունը, դիմելով Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդին, խնդրում է միջոցներ ձեռք առնել ամենամօր ապագայում գումարելու վերոյիշեալ խորհրդակցությունը:

Նախագահ՝ Յ. Թումանեան
Քարտուղար՝ Ն. Համբարձումեան³

ՆԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 29, թ. 1 և 2րդ.: Բնագիր: Չեռագիր:

3

Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդին

13 սեպտեմբերի 1918 թ.⁴
N 41

Հայրենակցական միությունների միությունը իր սոյն թուի օգոստոսի 20-ի նիստում, քննության առնելով Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդին ներկայացուցիչների միջոցով մասնակցելու հարցը և նկատելով, որ Ազգային խորհուրդը, ըստ իր կազմի, հիմնականում լինելով կուսակցական սկզբունքի վրայ, միակողմանի է և, որպէս այդպիսին, չի համապատասխանում գաւառների ներկայացուցչության սկզբունքին, և որ այդ պակասը լրացնելու նպատակով Ազգային խորհրդի մէջ ներկայացուցիչներ պէտք է ունենայ Հայրենակցությունների միությունը, որը բաղկացած է գաւառների ներկայացուցիչներից, որոշեց. մասնակցել Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդին, ուղարկելով Միությունների միության կողմից ութ ներկայացուցիչներ:

Յայրնելով վերոյիշեալը Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդին՝ Հայրենակցությունների կենտրոնական խորհուրդը պատիւ ունի խնդրելու ընդունել միությունների միության ներկայացուցչությունը:

Այսուհանդերձ խորհուրդս յայրնում է, որ միության ներկայացուցչության անհրաժեշտութիւնը Ազգային խորհրդում պաշտպանելու և այդ մասին բացատրություններ փալու համար լիազօրած են խորհրդիս անդամներ Պ. Աբելեանը⁵ և Բ. Օհանջանեանը⁶:

Նախագահ՝ Յ. Թումանեան
Քարտուղար՝ Ն. Համբարձումեան

ՆԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 29, թ. 2 և 2րդ.: Բնագիր: Չեռագիր:

4

Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդին

2 հոկտեմբերի 1918 թ.⁷
N 42

Խորհուրդս սոյն թուի սեպտեմբերի 4-ի N 40 գրութեամբ դիմել էր Ազգային խորհրդին և խնդրել գումարել ամենամօր ապագայում գաղթականական խորհրդակցութիւն՝ կազմուած Հայոց գլխաւոր հասարակութիւնների ներկայացուցիչներից՝ քննելու համար գաղթա-

կանական խնդիրը իր ամբողջ ծառայով: Ի պարասխան այս գրության՝ Ազգային խորհրդի գործադիր մարմինը յայտնել էր խորհրդիս ներկայացուցիչներին, որ գաղթականական խորհրդակցությունը կը գումարուի շատ շուտով և որ այդ խորհրդակցությանը կը հրաւիրուին Միությունների միության ներկայացուցիչները: Սակայն մինչև այսօր այդ խորհրդակցությունը ո՛չ միայն Ազգային խորհրդի կողմից չի գումարուել, ո՛չ միմիայն այդ ուղղությամբ քայլեր չեն արուած, այլ նոյնիսկ Միությունների միության խորհրդիս վերոյիշեալ գրությունը ցայսօր մնում է առանց պարասխանի և առանց հետևանքի, ուստի խորհուրդս պարիս ունի խնդրելու՝ քննել այս դէպքը, պարզել նորա պարճառները և հետևանքի մասին արեւելակցունել Միությունների միությանը:

Նախագահ՝ Յ. Թումանեան
Քարտուղար՝ Ն. Նամբարձումեան

ՀԱՅ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 29, թ. 3 և 2րդ.: Բնագիր: Չեռագիր:

5

Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդին

11 հոկտեմբերի 1918 թ.
N 45

Քննելով Վրաստանի դիւանագիտական ներկայացուցչի⁸ կողմից գումարելիք փախստականական խորհրդակցության յեղաձգումը, որը, ինչպէս այդ յայտարարուեց խորհրդիս նիստում, պայմանաւորուած է Փախստականական գլխաւոր խորհրդի վարիչ Յովսէփ Արդուրեանի Թիֆլիսից Յակա⁹ մեկնելու հետևանքով: Խորհուրդս իր առյն թուի հոկտեմբերի 10-ի նիստում գրաւ, որ վերոյիշեալ խորհրդակցությունը, որը կոչուած է քննութեան առնելու գաղթականութեան վերաբերեալ յոյժ կարեւոր և միանգամայն անյեղաձգելի խնդիրներ, չպէտք է յեղաձգման ենթարկուի և ոչ մի օրով, մանաւանդ երբ յեղաձգման պարճառը արդայայտուում է, ինչպէս այս դէպքում, այս կամ այն անձի բացակայութեամբ:

Յայտնելով այս մասին՝ խորհուրդս խնդրում է անյապաղ գումարել վերոյիշեալ խորհրդակցությունը:

Նախագահ՝ Յ. Թումանեան
Քարտուղար՝ Ն. Նամբարձումեան

ՀԱՅ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 29, թ. 4 և 2րդ.: Բնագիր: Չեռագիր:

6

Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդի գործադիր մարմնի նախագահին

1 նոյեմբերի 1918 թ.¹⁰
N 47

Հայրենակցական միությունների կենտրոնական խորհրդին կից՝ Հաշտութեան համագումարին հայ ժողովրդի կողմից ներկայացուցելիք յուշագիրը (memorandum) կազմելու նպատակով գումարուած յանձնաժողովը պարիս ունի խնդրելու Ձեզ շնորհ բերել մասնակցելու

այդ յանձնաժողովի առաջիկայ նիստին, որը կ'կայանայ սոյն թուի նոյեմբերի 2-ին՝ շաբաթ օրը, երեկոյան ժամը 7-ին պ. Յովհաննէս Թումանեանի բնակարանում (ԹՏՎ պրպլրՍՈ՝ 18):

Նախագահ՝ Յ. Թումանեան
Քարտուղար՝ Ն. Համբարձումեան

ՆԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 29, թ. 5: Բնագիր: Ձեռագիր:

7

Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդի գործադիր մարմնի նախագահին

3 նոյեմբերի 1918 թ.¹¹
N 54

Հայրենակցական միութիւնների կենտրոնական խորհրդին կից՝ առաջիկայ հաշտարար վեհաժողովին հայ ժողովրդի անունից ներկայացուելիք յուշագիրը կազմելու նպատակով գումարած յանձնաժողովը, համաձայն իր սոյն թուի նոյեմբերի 2-ի որոշման, պարի ունի խնդրել Ձեզ ներկայ լինել և մասնակցել յանձնաժողովի նիստին, որը կ'կայանայ սոյն թուի նոյեմբերի 5-ին՝ երեքշաբթի, երեկոյան ժամը 7-ին Յովհաննէս Թումանեանի բնակարանում (ԹՏՎ պրպլրՍՈ՝ 18):

Նախագահ՝ Յ. Թումանեան
Քարտուղար՝ Ն. Համբարձումեան

ՆԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 29, թ. 6: Բնագիր: Ձեռագիր:

8

Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդի գաղթականական բաժնին

24 մարտի 1919 թ.
N 96

Համաձայն Ղազախ-Շամշադինի հայրենակցական միութեան վարչութեան՝ Ղազախի հայ ազգաբնակչութիւնը չափազանց մեծ կարիք ունի հաց և սերմացու սպանալու համար, ըստ որում՝ այդ գաւառին ուղարկուելիք պարէնը նպատակայարմար կը լինի անցկացնել Թովուզ, Աղստաֆա և Այրում կայարաններով: Վերոյիշեալից զատ, ինչպէս երեւում է նոյն հայրենակցութեան մարտի 20-ի N 34 յայտարարութիւնից, վերին աստիճանի տխուր և աննախանձելի դրութեան մէջ է գտնուում Ղազախում պարսպարտած գաղթականութիւնը, որի կեանքում սննդի պակասութեան պարճառով տեղի են ունենում սովամահութեան դէպքեր, իսկ մահացութեան դէպքերը և ընդհանուր տոկոսը հեղուկութեամբ աւելանում են, ուստի անհրաժեշտ է շուրափոյթ օգնութիւն և գաղթականների կազմակերպած վերադարձը դէպի հայրենիքը:

Յայտնելով վերոյիշեալը՝ հայրենակցութիւնների կենտրոնական խորհուրդը պարի ունի խնդրելու Գաղթականական բաժնիդ՝ ձեռք առնել համապատասխան միջոցներ Ղա-

գախի հայ ազգաբնակչությանը օգնելու և նոյն գաղափարով պարսպարած գաղթականության վիճակը թեթևացնելու համար:

Նախագահ՝ Յ. Թումանյան
Քարտուղար՝ Ն. Նամբարձումյան

ՆԱԿ, ֆ. 245, ց. 3, գ. 17, թ. 1 և շրջ.: Բնագիր: Չեռագիր:

9

Նայասրանի Նանրապետության դիւանագիտական միսիային Վրաստանում

28 յունիսի 1919 թ.
Թիֆլիս

Միսիայի՝ ամսիս 27-ի N 1829 գրութիւնը, որ վերաբերում է պ. Խաչիսեանի N 2153 ինձ ուղղած հեռագրին, պարիս ունեւ յայտնելու հետեւեալը:

Էդ հեռագիրը պարսախսան է Էն գեկուցագրի, որ ուղարկել եմ ես մեր կառավարութեանը՝ իրեն պ. նախարարապետի անունով՝ Նամաշխարհային պարերագմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ յանձնաժողովի մասին և խնդրել եմ. 1. մի հարիւր քաւար թուրի՝ քննիչ յանձնաժողովի ծառայողների չվճարած ժոճիկները վճարելու և արած պարքերը հարուցանելու առ 15 ապրիլի, 2. 50 հազար թուրի՝ կիսապ մնացած գործը վերջացնելու և 3. 50 հազար թուրի՝ յանձնաժողովի Ղարաբաղի ճիւղին ուղարկելու: Ընդամենը՝ երկու հարիւր քաւար հազար թուրի:

Քննիչ յանձնաժողովի Նախագահ՝ Յովհ. Թումանյան

ՆԱԿ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 202, թ. 33: Ինքնագիր:

10

Անցագրերի բյուրոյին

16 ապրիլի 1921 թ.
N 1017

Խնդրում եմ Ձեզ սոյնը հանձնողի հետ Արարքին գործերի կոմիտարիայի ուղարկել Թիֆլիս ուղևորուելու անցագիր Յովհաննէս Թումանյանի, դստեր՝ Աշխէն Խաչիսեանի և թոռան՝ Նովիկ Խաչիսեանի անունով:

Արագործողկոմ՝ [Ա.] Մուսեան
Քաղպուղարի փոխարեն՝ [Մ.] Խոջամիրեան¹²

ՆԱԿ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 18, թ. 195: Պարճեն: Մերենագիր: Թարգմանություն ռուսերենից:

11

Անցագիր

18 ապրիլի 1921թ.
N 1034

Սոյն անցագիրը տրվում է Յովհաննէս Թումանյանին առ այն, որ նրան դսերը՝ Ա. Խաչիսեանի և թոռան՝ Նովիկ Խաչիսեանի հետ թոյլատրվում է մեկնել Թիֆլիս:

Սոյնը վավերացվում է ստորագրությամբ և կնիքով:

Արագործող կոմ՝ [Ա. Մոսաևան]
Քարտուղարի փոխարեն՝ [Մ. Խոջամիրեան]

ՆԱԶ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 18, թ. 205: Պատճեն: Մերենագիր: Թարգմանություն ռուսերենից:

12

Յարգելի ընկեր Աս. Մոսաևան

28 մարտի 1923 թ.
Բեռլին

Տարաբախտ որս մահը Մոսկուայում ս. թ. մարտի 23-ին էնթան անապասելի էր ևս պարաժամ, որ ևս չհասայ նրան, գէթ մահից առաջ մի երկու խօսք ասելու և լսելու: Այժմ Բեռլին եմ ևս կշռելով հանգամանքները, որոնք շատ են ծանր ևս պարասխանաբար հանդէպ իմ ընտանիքի, ևս ստիպւած եմ վերադառնալ Փարիզ՝ աւարտելու Սորբոնը, որ դեռ մի քանի ամիս անհետն է: Եղ է եղած ևս հօրս վերջին ցանկություններից մէկը. դժար է շեղել սիրելի հայրիկիս պարտից, սակայն եթէ սովորական իշխանությունը ինձ կպահանջի ներկայանալ՝ ևս անմիջապէս կդառնամ Թիֆլիս, Երևան, մանաւանդ որ երբէք քաղաքականութեամբ չեմ զբաղւել, ո՛չ մի կուսակցութեան չեմ պատկանած ևս, փառք Աստուծոյ, Թիֆլիսից մեկնել եմ սովորական իշխանութեան գիտութեամբ և թոյլտրութեամբ: Սիրելի ընկ. Մոսաևան, ևս գիտեմ էն բոլոր յարգանքն ու սէրը, որ պածում էր սովորական իշխանությունը դէպի յանգուցեալ հայրիկս ևս էդ պարճառով վստահ եմ, որ աչքաթող չէք անի մեծ բանաստեղծի անօգնական ընտանիքը վշտի ևս դժբախտ օրերին: Բացի էդ, խնդրում եմ Ձեզ, յանուն հայ գրականութեան ևս պարմութեան, կարգադրէք, որ ո՛չ ոք իրեն իրաւունք չհամարի խառնել ևս քրքրել հօրս ձեռագրերն ու թղթերը: Ես գրում եմ յարմար, որ լաւ կ'լինէր կնքւելին նրա գրասեղանն ու բիրտ-պահարանը՝ մինչև նոր կարգադրություն, կամ իմ վերադարձը: Լինելով գրականութեան ուսանող՝ ևս մօտ եմ կանգնած հօրս գործերին (բայց ո՛չ պաղանդին) ևս կարող եմ մեծ խնամքով ու զգուշութեամբ կարգի բերել բոլոր գործերն ու թղթերը:

Եղբայրս՝ Արեգը, Էդրել է, նա երևի ձեզ հետ կ'ըստնի ևս կանէք յարմարագոյնը ձեռագիրներն ու գործերը անվնաս ևս խնամքով պահելու համար:

Նաճեցէք, սիրելի ընկեր, երկրորդով պարասխանել իմ ևս գրութեանն ու նախկին խնդրիս Բեռլին՝ ընկ. Սիմ. Փիքումեանի միջոցով:

Իմ հասցէս. H. Toumanian, 3, Rue Casimir Delavigne Paris, 6 (France).

Սրտագին բարեկեցությամբ՝ Ձեր
վշտահար Ն[ամիկ] Թումանյան

ՆԱԶ, ֆ. 122, ց. 2ա, գ. 1, թ. 30ա և 2բ.: Ինքնագիր:

13

Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնների ընկ. ներկայացուցչին29 մարտի 1923թ.
Բեռլին

Նորս՝ բանասերդ Յովի. Թումանեանի քարաքախտ մահից յետոյ մնում է մի մեծ ընտանիք, որը ո՛չ մի գումարի հատոյթ չունի: Ես շատ լա գիտեմ մեր սովորական իշխանութեան միանգամայն ազնիւ վերաբերմունքն ու յարգանքը դէպի իմ յանգուցեալ հայրը, եղ պարծառով էլ համոզուած եմ, որ Հայաստանի իշխանութիւնը աչքաթող չի անի հօրս որդացած ընտանիքը:

Միւս կողմից ես եմ էն առագ որդին, որ կարիք ունեմ օր առաջ աւարտելու կիսապ ուսումս եւ վերադառնալու՝ հայրիկիս օջախը կանգուն պահելու եւ ուժերս իմ ժողովրդին քրամադրելու համար: Յայտարարելով ինձ Հայաստանի սովորական իշխանութեան լիակատար քրամադրութեան փակ եւ նոյնիսկ Ձեր, պարբաստ լինելով մեկնելու Հայաստան համաձայն Ձեր առաջին հրահանգի՝ ես խնդրում եմ, յարգելի ընկեր, հայթայթել ինձ համար որեւէ օժանդակութիւն, թէկուզ եւ պէտքեան նպաստ՝ հնարաւորութիւն քալով ինձ 2 սեմնաքր անցնելու Սորբոնում եւ աւարտական քննութիւն քալու եկող փեւքրարին կամ թերեւս սոյն նոյեմբերին: Խոստանում եմ աւարտելուց անմիջապէս մեկնել Փարիզից Հայաստան՝ իմ համախոհ մի քանի ընկերների հետ միասին:

Անցեալ քարին քաժանելի պայմաններում անց կացրի. հայրս քառապսոն էր անկողնում, եւ՝ ես Փարիզում միանգամայն գուրկ որեւէ օժանդակութիւնից:

Այժմ, աւելի քան երբեւէ, իմ միակ յոյսն ու աղբիւրը, որին կարող եմ դիմել եւ արդիւնքի սպասել, դա մեր ներկայ իշխանութիւնն է, որի օժանդակութիւնն եմ խնդրում՝ մի քարով ինձ ապահովել Փարիզում ուսումն աւարտելու համար: Մասնագիտութիւնս է գրականութիւն-փիլիսոփայութիւն:

Հաճեցէք, յարգելի ընկեր, Ձեր արած կարգադրութեան եւ դիմումի մասին իրազեկ անել ինձ:

Նասցէ: H. Toumanean, 3, Rue Casimir Delavigne Paris, 6 (Frankreich).

Սորբոնի գրական բաժնի ուսանող՝ Համիկ Թումանեան

ՆԱԿ, ֆ. 122, ց. 2ա, գ. 1 թ. 30 եւ շրջ.: Բնօրնագիր:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1 1918 թ. փետրուարին Յ. Թումանեանը Հայոց ազգային խորհրդի կողմից նշանակուել էր Լոռու, Փամբակի, Ղազախ-Շամշադինի եւ Բորչալուի ընդհանուր լիազօր:

2 Փաստաթուղթը Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդում ստացուել է 1918 թ. սեպտեմբերի 5-ին:

3 Համազասպ Համբարձումեան (1880-1965 թթ.) - Նոր Բայազետի հայրենակցական միութեան ներկայացուցիչ: Բանաստեղծ, մասնագիտութեամբ՝ բանասէր: ՀԽՍՀ գիտութեան վաստակաւոր գործիչ: Հայ ականաւոր աստղաֆիզիկոս Վիկտոր Համբարձումեանի հայրը:

4 Փաստաթուղթը Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդում ստացուել է 1918 թ. սեպտեմբերի 13-ին:

5 Պօղոս Աբելեան (1877-1943 թթ.) - Ախալքալակի հայրենակցական միութեան ներկայացուցիչ: Հայ ազատագրական շարժման գործիչ, իրաւաբան, տնտեսագէտ, գրող:

6 Բ. Օհանջանեան - Ախալքալակի հայրենակցական միութեան ներկայացուցիչ:

7 Փաստաթուղթը Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդում ստացուել է 1918 թ. հոկտեմբերի 2-ին:

8 Վրաստանում ՀՀ գիւտնագիտական ներկայացուցիչը յայտնի դաշնակցական գործիչ Արշակ Զամալեանն էր:

9 Այսինքն՝ ծաւկա:

10 Փաստաթուղթը Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդում ստացուել է 1918 թ. նոյեմբերի 1-ին:

11 Փաստաթուղթը Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդում ստացուել է 1918 թ. նոյեմբերի 4-ին:

12 Միհրան Խոջամիրեան (1882-1938 թթ.) - 1920 թ. վերջին եւ 1921 թ. սկզբին կատարել է ՀԽՍՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի քարտուղարի պարտականութիւնները:

ՀԱՂԱՌԴԻՈՒՄՆԵՐ

Տ. ՍԱՀԱԿ ԱԲԵՂԱ ՇԱՔԱՐՅԱՆ

ԽՈՏԻՆ¹

Բևաարաբիայի նահանգի Խոտին քաղաքում հայերի մասին գրականության մեջ առաջին հիշարակությունները վերաբերում են XIV դարին, իսկ 1480 թվականին արդեն խոսվում է հայկական եկեղեցու գոյության մասին: Նայերը Նոթինում XVI - XVII դարերում ենթարկվել են հալածանքների՝ նրանց փորձել են կաթոլիկացնել: 1551 թ. մոլդավական իշխան Շարիֆան Ռարեշը քանդել է Կովե Նոթինի հայկական եկեղեցին, որը շուրջով վերակառուցվել է: Ըստ որոշ աղբյուրների՝ XVII դարի կեսերին Նոթինում կար գործող հայկական եկեղեցի²: Ըստ ակադեմիկոս Ա. Թորամանյանի ուսումնասիրության՝ թուրք սուլթան Սելիմը 1801 թ. կարգադրում է քաղաքի ռազմական պարերին հայերին թույլ տալ հրդեհից ոչնչացված հայկական եկեղեցու փոխարեն կառուցել նոր եկեղեցի³: Սակայն Նայասրանի ազգային արխիվում հայտնաբերվել է Նոր Նախիջևանի և Բևաարաբիայի թեմի վիճակավոր փոխանորդ Սարգիս վարդապետ Տեր - Գասպարյանի՝ 1872 թ. Ս. Էջմիածնի սինոդին հղած զեկուցագիրը, որի մեջ փոխանորդը, խոսելով Նոթինի հայկական եկեղեցու խաբխրված դրության մասին, նշում է, որ եկեղեցու շինությունը շարքի է, «քանզի ի նախկին ժամանակս եղևալ է մզկիթ քաճկաց և սպա 70 կամ 80 ամօք յառաջագոյն փոխարկեալ ի սուրբ եկեղեցի»⁴: Նամենայն դեպս ակնհայտ է, որ XIX դարի սկզբներից Նոթինում գործել է Նայ Առաքելական Եկեղեցի: Նոթինի հայոց եկեղեցու մասին հաջորդ հիշարակությանը հանդիպում ենք 1839 թ. կազմված Բևաարաբիայի թեմի հայ քահանաների ցուցակում, որտեղ նշված է, որ Մարտիրոս քահանա Հարությունյանը ծառայում է Նոթինի Ս. Նովհաննես եկեղեցում 1825 թվականից⁵:

Նոթինի հայկական համայնքը մեծ չի եղել, և նրա թիվը երբեք չի հասել 300-ի սահմանը: Այսպես՝ 1809 թ. այնտեղ բնակվել է 16 հայ ընտանիք: Մինաս վարդապետ Բժշկյանը, իր աշխատության մեջ խոսելով Նոթինի մասին, գրում է. «Յառաջագոյն անուանի էր և բազմամարդ, և կային 17 հազար բնակիչք, և ոչ սակաւ հայք. այլ այժմ՝ հազիւ մնացեալ են 20 քունք, որք ունին եկեղեցի յանուն սր. Աստուածածնին»⁶: 1840-ին նրանց թիվը հասել է

1 Այժմ՝ քաղաք Ուկրաինայում: Նայական աղբյուրներում՝ Նոթին -(այսուհետք՝ Նոթին):

2 Թորամանյան Ա., Մոլդավիայի հայկական պարամաճարարապետական հուշարձանները, Երևան, 1989, էջ 48:

3 Անդ:

4 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.6170, թթ.1-2:

5 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.509, թ.289:

6 Խոսքը վերաբերում է 1820-ական թթ.:

7 Բժշկյանը հավանաբար շփոթել է Նոթինի հայոց եկեղեցու անունը, քանի որ հեռագա բոլոր արխիվային վավերագրերում եկեղեցին հիշարակվում է իբրեւ Ս. Նովհաննես:

8 Մ. Բժշկյան, Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս բնակեալս ի հայկազանց սիրելոց ի

126 հոգու, 1855 թ.՝ 196⁹, 1872-ին՝ 277¹⁰, 1896-ին՝ 12 (5 արական, 7 իգական)¹¹, 1905-ին՝ 2, 1909 թվականին Նոթինում ոչ մի հայ չի բնակվել¹², մ 1920 թ.՝ 10 հայ¹³:

Հայրնի է, որ 1839 թ. մարտի 22-ի լույս 23-ի գիշերը Նոթինի հայոց եկեղեցին կողոպտվել է: Անհայտ հանցագործները գողացել են եկեղեցական անոթներ, սպասք և քահանայի անձնական իրերն ու զգեստները¹⁴:

Նոթինի հայոց եկեղեցու պատմության մեջ փաստաձևակներ շարունակ նշանակալից դեր են կարարել Լուսեղենյան ընտանիքի անդամները: Այսպես՝ 1830 թ. եկեղեցու երեցփոխան է ընտրվել 3-րդ կարգի վաճառական Նարություն Լուսեղենյանը, որն այդ պաշտոնում մնացել է մինչ իր մահը՝ 1841 թ.: Թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին, անձամբ ծանոթ լինելով Նարություն Լուսեղենյանի գործունեությանը, առաջարկում է նրա փոխարեն երեցփոխան ընտրել որդուն՝ Նովհաննես Լուսեղենյանին¹⁵: Երբ վերջինս ընդունում է երեցփոխանության պաշտոնը, եկեղեցու հասույթը կազմում էր ընդամենը 29 ռուբլի 38 կոպեկ: Նրա ջանքերի շնորհիվ շուրջով այդ գումարը հասնում է 300 ռուբլու: Նովհաննես Լուսեղենյանը երեք անգամ վերընտրվել¹⁶ է այդ պաշտոնում՝ վայելելով քրդի հայության վստահությունն ու համակրանքը: 1855 թ. Նոթինի Ս. Նովհաննես եկեղեցու ծխականները դիմում են Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի հայոց վիճակային կոնսիստորիային՝ խնդրելով միջնորդել բարձրագույն արքայաների առջև եկեղեցու երեցփոխան Նարություն Լուսեղենյանին պարգևատրելու համար: Թեմի առաջնորդ Մարթնոս արքեպիսկոպոսը, ընդառաջելով ծխականների խնդրանքին, գեկուցագիր է ներկայացնում Ս. Էջմիածնի սինոդին, որում մասնավորաբար ասվում էր. «Վերոյիշեալ երեցփոխան Յովհաննես Լուսեղենյան իրով յորդորանօք յաւելացուցեալ է զանազան զգեստս եկեղեցոյ յԱրդեանց ժողովրդոց, և եկեղեցական պանդոկն որ ցմայն նոյն Լուսեղենովի ի պաշտօն երեցփոխանութեան գրանելը ապարդիւն, նա շինեաց անարի գերիս քունս, և եր վարձու որք բերէն յայնմ ժամանակէ մինչ ցարդ յամին 45 մանէթ արդիւնս, եւս և զարեկան վարձս եկեղեցական կրպակաց յաւելացոյց, առ իւրաքանչիւր ամն 450 մանէթ, նաև շինեաց Արդեամբ ժողովրդականաց ըստ իւրոյ հետեւողութեան շուրջ գեկեղեցական զքարեայ պարիսպ, և ի սրահի այնորիկ քնկեաց զանազան մրգաւէր ծառս, և գեկեղեցին վերանորոգեաց, և երբորդ՝ բազմայիշապակեալ երեցփոխանն այն յեր ցուցանելոյն գեարկաւոր պէտս եկեղեցոյն յաւելացուցեալ է յԱրդեանց եկեղեցոյն այնորիկ մինչ ցայժմ 858 մանէթ 44 և 1/2 կոպեկ արծաթի»¹⁷: Սինոդն առաջնորդվելով Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու կառավարման կանոնադ-

նախնեաց Անի քաղաքին, Վենետիկ, 1830, էջ 188:

9 ՂԱԱ, ֆ.320, ց.1, գ.907, թ.90շրջ:

10 ՂԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.6258, թ.102:

11 ՂԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.9300, թ.3:

12 ՂԱԱ, ֆ.56, ց.18, գ.738, թ.1:

13 ՂԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.618, թ.8:

14 ՂԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.516, թ.1:

15 ՂԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.3358, թ.1շրջ:

16 1836 թ. մարտի 1-ին ընդունված Ռուսաստանի Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու կառավարման կանոնադրության 122 հոդվածի համաձայն՝ եկեղեցու երեսփոխանը ընտրվում էր երեք փարի ժամանակով. «Երեցփոխանն կամ եկեղեցապանն եկեղեցոյն ընտրի եռամեայ ժամանակաւ ի պատրաստագունիցն ի ժողովուրդս ի լրանալ երից ամացն կարէ նա ի նորոյ ընտրիլ յայս պաշտօն» (ՂԱԱ, ֆ.57, ց.1, գ.85, թ.11):

17 ՂԱԱ, ֆ.56, ց.1, 3358, թ.2:

րության 126-րդ հոդվածի պահանջով¹⁸, միջնորդում է ներքին գործերի նախարարությանը՝ Նովիաննես Լուսեղենյանին պարգևատրելու համար: 1858 թվականի փետրվարի 21-ին նա պարգևատրվել է արծաթե մեդալով՝ Ս. Սյունիսյալի ժապավենի վրա¹⁹:

1860 թ. օգոստոսի 5-ին Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի հայոց թեմական առաջնորդ Գաբրիել վարդապետ Այվազյանը դիմում է Ս. Էջմիածնի սինոդին, որում մի առ մի թվարկելով մինչ այդ Նոթինի Ս. Ասրվածածին եկեղեցու երեցվոխական պաշտոնը վարող Նովիաննես Լուսեղենյանի վաստակը՝ ի շահ եկեղեցու՝ խնդրում է միջնորդել նրան ոսկե մեդալով պարգևատրելու համար²⁰: 1864 թվականին Ն. Լուսեղենյանը պարգևատրվել է ոսկե մեդալով՝ Ս. Աննայի ժապավենի վրա²¹:

Նարկ է նշել, որ Նարություն Լուսեղենյանը «յաղագս բարերարության և գերազանց հաւարարմութեան վարուց և բարուց խոր» 1854 թ. ապրիլի 19-ին ընտրվել²², իսկ 1857 թ. հունիսի 11-ին վերընտրվել²³ է Նոթինի քաղաքագլուխ:

Նոթինի Ս. Նովիաննես եկեղեցու պարմության համար առավել նշանակալից եղանակով Նարությունի Լուսեղենյանի երեցվոխանության փարիները: Նա երեցվոխանական պաշտոնում հաստատվել է վիճակային կոնսիստորիայի 1863 թ. հունիսի 8-ի 308 հրամանով²⁴:

Լուսեղենյանի պաշտոնավարումը նշանավորվեց նրանով, որ նրա անմիջական ջանքերով ու նյութական օժանդակությամբ Նոթինում կառուցվեց նոր եկեղեցի: Սկսած 1869 թվականից նա բազմիցս դիմել է թեմի հոգեւոր իշխանություններին՝ խնդրելով թույլ տալ բանդելու հին եկեղեցին և փոխարենը կառուցելու նորը: Թեմական առաջնորդ Գեորգ արքեպիսկոպոսը Նոթին է գործուղում Նակոր ավագ քահանա Սուրենյանցին, որպեսզի վերջինս փնտրում պարզի, թե արդյոք հնարավոր չէ՞ եկեղեցին վերանորոգել: Վերադառնալով Նոթինից՝ Նակոր ավագ քահանան գեկուցում է Սրբազան առաջնորդին, որ «վերանորոգութիւն եկեղեցոյն այնորիկ անհնարին է և հարկ է անշուշտ բանդել, շինելով ի փողոց սեղանի եկեղեցոյն զբարեայ փոքրիկ յիշարակ ինչ»²⁵: Մակայն նկարագրվող դեպքերից յոթ օր անց Գեորգ արքեպիսկոպոսը վախճանվում²⁶ է, և եկեղեցու «գործը» մնում է անկարար:

1872 թ. հունիսի 28-ին Նակոր Լուսեղենյանը կրկին գեկուցագիր է ներկայացնում թեմի վիճակավոր փոխանորդին, որում մասնավորաբար գրում է. «Նասարակութիւն փողոցս ի նկարի ունելով թէ եկեղեցին այն չկարէ մնալ այլ ևս կանգուն և վերանորոգութիւն նորին անհնարին ի պարճառս սաստիկ հնութեանն և զի վերջապէս մնալն այնպէս կիսա-

18 «Եկեղեցական կամ երիցվոխանն որ առաւելութեամբ աճեցուցեալ է զմայր գումար եկեղեցոյն» յորում է ինքն, և կամ կարարեալէ գայս պաշտօն զամս ինն անմիջապէս, առ կարարեալ բաւականութիւն խորումն կառավարութեան սրանայ այնու զիրաւունս, զի եղիցի առաջարկութիւն ի վարձարութիւն նորին ըստ հասարակեալ կարգին»:

19 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.3358, թ.7:

20 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.3358, թ.5:

21 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.3358, թ.21-22:

22 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.3358, թ.1:

23 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.3358, թ.7:

24 ՆԱԱ, ֆ.54, ց.1, գ.401, թ.57:

25 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.6170, թ.12րջ.:

26 Գեորգ արքեպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանը վախճանվել է 1871 թ.:

կործան ի միայն կողմանէ անպարտութիւն բերէ ժողովրդոց Կեղտոյն առաջի օրաբաց եւ ի միտոյ սպառնայ զվրանգաւոր կործանումն, առաջադրեցին ինձ անգամ մի եւս մարտցանել առ Ձերդ Բարձրապարտութիւն զխնդիր եւ աղերսել դարձուցանել զմարտը Ձեր առ խղճալի դրութիւն եկեղեցւոյն մերոյ եւ ըստ այնմ առնել զպարշաճականն Կնօրինութիւն յաղագս ի սպառ քանդելոյ զայն, քանզի ի կարճ միջոցի ինքնին ունի կործանել յորմէ կարէ հեղինակ վնաս մեծ ի պարճառս զԿնօրինոյ նորին մերձ բնակարանաց»:²⁷

Նայրնի է, որ Նոթինի Ս. Նովիաննէս եկեղեցին քանդվել է եւ նրա փոխարեն կառուցվել է նորը: Մեր ձեռքի տակ եղած արխիվային փաստաթղթերի վկայությամբ 1880 թվականի գարնանը նոր եկեղեցու շինարարությունը գրեթե ավարտված էր²⁸: Եկեղեցու շինարարության համար Նակոր Լուսեղենյանը ծախսել է իր սեփական դրամից 600 ռուբլի արծաթ:

Լուսեղենյանի երեցփոխանության ընթացքում նրա ջանքերով վերանորոգվեցին եկեղեցապարկան կրպակները, որոնցից սրացվող Կարեկան եկամուտը հասավ մինչև 400 ռուբլի արծաթի:

Նոթինի հայոց եկեղեցուն մարտցած ջերմեանդ ու հավաքարիմ ծառայության համար 1884 թ. Նակոր Լուսեղենյանը պարգևատրվել է արծաթե մեդալով՝ Ս. Սրանիսլավի ժապավենի վրա²⁹:

1855 թվականին Ս. Էջմիածնի սինոդին ներկայացված Կեղեկագրի համաձայն Նոթինի Ս. Նովաննէս եկեղեցին իբրև անշարժ կալվածք ուներ 1 րտուն եւ 13 կրպակ՝ 950 ռուբլի արժողությամբ եւ 773 ռուբլի 94 կոպեկ դրամագրով³⁰: Եկեղեցու կալվածքները գրեթե նույնն են մնացել հետագա տարիների ընթացքում, փոփոխվել է միայն դրանցից սրացվող եկամտի չափը: XX դարի սկզբներին արտագաղթի հեղեւանքով Նոթինի հայ համայնքը վերացավ: Այսպէս՝ ըստ Նոր Նախիջևանի եւ Բեսարաբիայի հայոց թեմի եկեղեցիների վերաբերյալ կազմված Կեղեկագրի՝ 1902 թ. Նոթինում կար մեկ եկեղեցի եւ մեկ հայ:³¹ Քաղաքում մնացած միակ հայը եկեղեցու երեցփոխան Լուսախանովն էր³²: Փաստորեն, XX դարի սկզբներից Նոթինի Ս. Նովաննէս եկեղեցին դադարեց գործելուց, եւ եկեղեցապարկան կալվածքների շահագործման ու Կնօրինման խնդիր առաջացավ: 1909 թ. հունվարի 12-ին թեմի վիճակային կոնսիստորիան նույն կոնսիստորիայի անդամ Արքայկ վարդապետին գործուղում է Նոթին՝ Կեղեցում կալվածքների դրությունը ստուգելու³³: Ստուգումներից պարզվում է, որ երեցփոխան Լուսախանովը, չարաշահելով իր իրավունքները,³⁴ առանց կոնսիստորիայի գիտության ու համաձայնության եկեղեցապարկան տները վարձով է տվել մասնավոր

27 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.6170, թ.1:

28 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.7736, թ.12րջ:

29 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.7736, թ.3:

30 ՆԱԱ, ֆ.320, ց.1, գ.907, թ.902րջ:

31 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.10044, թ.202:

32 Փաստաթղթում երեցփոխանի ազգանունը գրված է Լուսախանով, սակայն կասկածից վեր է, որ նա նույն Լուսեղենյանների տոհմից է:

33 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.738, թ.1:

34 1895 թ. օգոստոսի 10-ին կոնսիստորիան հավաքարմաթոյթ էր տվել Լուսախանովի անունով, որով վերջինիս լիազորում էր եկեղեցապարկան տներն ու խանութները վարձով տալ՝ նախապես սրանալով կոնսիստորիայի համաձայնությունը (ՆԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.738, թ.62րջ.):

անձանց և յուրացրել ստացված եկամուտները³⁵: 1909 թ. օգոստոսի 24-ին Արարկ վարդապետը կոնսիստորիային է ներկայացնում ընդարձակ զեկուցագիր իր կարարած ստուգումների մասին: Սեպտեմբերի 24-ին կոնսիստորիան նամակ է առաքում Ս. Էջմիածնի սինոդին, որով, ներկայացնելով իրերի դրությունը, գրում է. «Յայտպիսի յաւեր կացութեան անհնարին է թողուլ զկալուածս, յընթացս նոյն իսկ մերձաւոր ժամանակի օտարագինք յափշտակեցին զնոսա և սեպեականեցին, ի խոյս այսպիսի հետեւանաց կոնսիստորիայս բարոք համարէրալ զամենայն կալուածս աճրդախօսութեամբ ումեր ի շինութիւն և ի շահեցողութիւն որոշեալ ժամանակաւ ըստ օրինակի կալուածոցն Քիշնուի»³⁶: 1913 թ. օգոստոսի 12-ին կոնսիստորիան նույն խնդրով կրկին դիմում է Ս. Էջմիածնի սինոդին՝ վերջինից խնդրելով Նոթինի եկեղեցապարկան կալվածքների վերաբերյալ վերջնական կարգադրությունը փութացնել «ի նկարի ունենալով, որ կապալառուներից շատերը Ամերիկա են գաղթել ու գաղթում և կալուածքները այս կամ այն հրէային չնչին գներով վաճառում»³⁷: Ստանալով սինոդի կարգադրությունը՝ 1913 թ. դեկտեմբերի 16-ին կոնսիստորիան Նոթին է գործադրում Մարտիրոս քահանա Զարիկյանին, որը, պեղում չեղյալ հայտարարելով նախկին կապալառուների հետ Լուսախանովի կնքած պայմանագրերը, նոր կապալառուների հետ կնքում է նոր պայմանագրեր հետևյալ պայմաններով.

«NN 681, 706, 707 և 772 կիսաբանդ դրութեան հասած քնները քասն քուք. քրքում է Խայիմ Ներշ Ֆիխմանին,

N 700 քարեկան 15 ք. Զանվիլ Վայնշտեյնին

N 701 ” 15 ք. Մէլք Լեքնէրին

N 702 ” 15 ք. Իցեկ Ներշ Ակկերմանին

N 703 ” 15 ք. Խայիմ Ներշ Ֆիխմանին

N 704 ” 15 ք. Պէսիա Նիխմանին

N 708 ” 15 ք. Խայիմ Ներշ Ֆիխմանին

N 709 ” 20 ք. Եանկէլ Մարմօրին

N 680 –Ո ” 25 ք. Օվրիշ Շարաւսկիին

N 689 ” 25 ք. Եանկէլ Զուկկէքմանին

N 705 ” 20 ք. Խայիմ Ներշ Ֆիխմանին

N 769 ” 2 ք. Խողի վարձ Մօշկօ Խօյրիշին

N 770 ” 2ք. ” ” Կիթլեա Ռօյշէնրիթ

N Ը ” 2ք. ” ” Ֆէլքման Լիպվակ

Nը ” 2 ք. ” ” Նուրելման Զքրիժէր

N Թ ” 2 ք. ” ” Խայիմ Ներշ Ֆիխմանին

N 775 Ո+n ” 2ք. ” ” Կիսիլուիչ Ալքման

N 680 Չ երեցփոխը ծախել է ոմն Վաիլիյ Կրաւցովի, որի ժառանգներից գնել է Դիմիպրի Կալէսնիկով

35 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.18, գ.738, ք.5:

36 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.18, գ.738, ք.1:

37 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.18, գ.738, ք.23 և շրջ.:

№ 771 փարեկան 2 ը. ” ” Սիմիտ Իօյզէնշթրաիին»³⁸:

Վարձակալության պայմանագրերը կնքվում են 3 փարի ժամանակով՝ 1914 թ. ապրիլի 1-ից 1917 թ. ապրիլի 1-ը, եւ հանձնարարվում է Մարտիրոս քահանային վերահսկել, որպէսզի կապալառուները ճշրությամբ կատարեն իրենց պարտականությունները (ժամանակին վճարեն կապալավարձերը, կատարեն պայմանագրով նախատեսված վերանորոգումներ): Ներագա քաղաքական հայրնի անցողարձերի հերեւանքով Նոթինի վերոհիշյալ կալվածքներն օրարվեցին հայոց եկեղեցուց: 1919 թ. Բնարարիայի հայերի պարզամալոր Նարություն Թումանյանը Նայասրանի Նանրապեւության Արարքին գործերի նախարարություն առաքած գեկուցագրում այդ մասին է գրում³⁹:

Նոթինի Ս. Նովհաննես եկեղեցուն կից երբեւէ ծխական-եկեղեցական դպրոց չի գործել:

38 ՆԱԱ, ֆ.56, ց.18, գ.738, թ.27 եւ շրջ.:

39 ՆԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.618, թ.8:

ՓԻՐՈՒԶ ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ

ՎԱՐՇԱՎԱՅՈՒՄ ՊԱՏՎՈՂ ՆԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻ ՁԵՌԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

2008-2009 թ., կրթությունն շարունակելով Վարշավայի պերական համալսարանում, պարիվ ունեցա աշխատելու *Լեհաստյոց մշակույթի և ժառանգության հիմնարկությունում*¹: Աշխատանքը հիմնականում կապված էր կազմակերպության ֆոնդերում պահվող հայկական ձեռագրերի մասին փյալների փրամադրման և դրանք լեհերեն թարգմանելու հետ: Այդ ընթացքում գրած մի ձեռագրի մասին է փյալ հաղորդումը:

Ձեռագիրը Սրանիսլավի (ներկայիս Իվանո-Ֆրանկովսկ) հայ կաթոլիկ եկեղեցու Մեռելոց գիրքն է („Liber Defunctorum Parochianorum Stanislavoviensium Armenorum“, *Գիրք մեռելոց Միանիսլավսկու ժողովրդեան. Գրեցա 1715 և Նայոց ՌՃԿԴ*), որի հայերեն հափվածները գրել է լեհահայ ակադավոր մփավորական Սրեփանոս Ռոշքան: Ռոշքայի Մեռելոց գիրքը զեկույցի փեսքով նախապես ներկայացրել ենք 2008թ. ապրիլի 8-ին Կրակովի Լեհական գիտությունների ակադեմիայում փեղի ունեցած *Armenica Cracoviensia* գիտաժողովում:

Լեհահայ փիլիսոփա, բառարանագետ, ժամանակագիր և կրոնական գործիչ Սրեփանոս Ռոշքան (1670-1739) ծնվել է Կամենեց Պոդոլսկում: Նախնական կրթությունը սրացել է ծնողավայրում, ապա շարունակել Նոմում, որփեղից Լեհաստան է վերադարձել որպես փիլիսոփայության և աստվածաբանության դոկտոր²: Միևնույն ժամանակ Ռոշքան լայն գործունեություն է ծավալել գիտության ոլորտում՝ հեղինակելով բառարան, ժամանակագրություն, «*Լեհաստյոց եպիսկոպոսների կենսագրություն*»³ և քերականական աշխատություններ⁴: Միևնույն ժամանակ հանդիսացել է ինչպես Լեհաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս գործող հասարակական մի շարք կազմակերպությունների ու “եղբայրությունների” կանոնադրության հեղինակ⁵: Վերը ասվածից կարելի է պարկերացում կազմել, թե որքան լայն է եղել Ռոշքայի հեղափոխությունների շրջանակը:

Մեռելոց գիրքը ունի 164 էջ, որից 2-ից 4 և 6 էջերը դափարկ են: Ձեռագրին են կցված

1 Լեհաստյոց մշակույթի և ժառանգության հիմնարկությունը սփեղծվել է 2006թ. ապրիլի 7-ին Վարշավայում: Նրա ֆոնդերում պահվում են երկրորդ աշխարհամարփից հետո լեհական արեւելյան փարածքներից ներկայիս Լեհաստանի փարածք քերված մի շարք ձեռագրեր ու փյալգիր նյութեր:

2 Sadok Barącz. Żywoty sławnych ormian w Polsce, Lwów, 1856, s. 281-282.

3 Տե՛ս Վ. Գրիգորյան, Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դափարանի արձանագրությունները, Երեւան, 1963, էջ. 22-24:

4 Ձեռագրի մասին փես՝ Վ. Գրիգորյան, Նայկական ձեռագրերի հերքերով, Գալուն, 1971, թ. 1, էջ. 29-36:

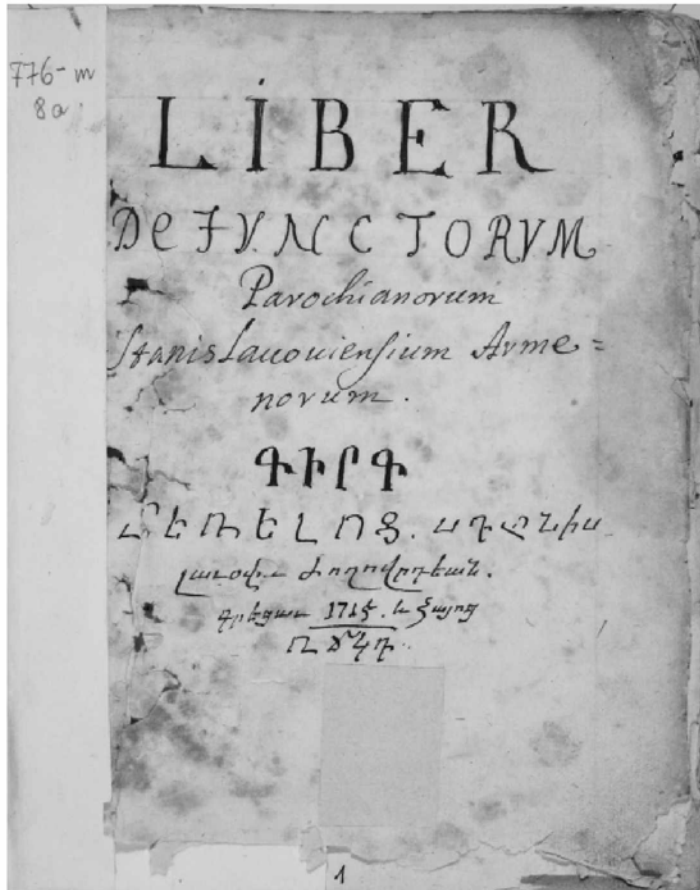
5 Տե՛ս Ս. Քոլանժյան, Գերլա հայաքաղաքը և նրա հայերեն ձեռագրերի ժողովածուն, Բաներ Մարենադարանի, թ. 6, 1962, Երեւան, էջ. 504-518 /Գ. Գովրիկեան, Դանսիլուանիոյ հայոց մեղրափոխը կամ նկարագիր Կերլա հայաքաղաքի ի գիր ի պարկերս, Վիեննա, 1896, էջ 76 /Գ. Գովրիկեան, Նայք Յեղիսաքեթուպիոյ Դանսիլուանիոյ, 1893, Վիեննա, էջ. 55:

3 անգամ թերթիկներ: Այն ընդգրկում է 1715-1829 թթ.: Առաջին գրությունը գրված է լատիներեն, հաջորդ երեքը՝ հայերեն: Նաջորդող գրառումները կրկին լատիներեն են: Նեղինակը վերադառնում է հայերեն գրագրությանը 1719 թ. սեպտեմբերին արված գրությամբ, որը կապահպանվի մինչև Ռոշթայի մահվան պարթիվը՝ 1739 - ի հոկտեմբերի 30-ը, ինչպես նաև մեկ գրառում՝ արված 1739 թ. նոյեմբերի 15-ին: Այնուհետև մաքյանն ամբողջությամբ մինչև 1829 թ. շարունակված է լատիներենով:

1715-1716 թթ. հայերեն առաջին երեք գրառումների քակ սպորագրել է ոմն Գեորգ Զրիստիսիսը:

Նավանական է, որ 1716-

1732 թթ. գրառումները՝ թե՛ հայերեն և թե՛ լատիներեն արված են անձամբ Ստեփանոս Ռոշթայի ձեռքով, քանի որ դրանցից յուրաքանչյուրի քակ երևում է նրա հայերեն կամ լեհերեն սպորագրությունը, երբեմն էլ անվան և զբաղեցրած պաշտոնի առաջին պատերը: Երբեմն Ռոշթան հանդես է գալիս առաջին դեմքով, երբ խոսքը վերաբերում է իր ազգականներին՝ կիրառելով «*իմ մորքոյս*» Կեղբույրա [Գերբույրա] Աքսենությունից կամ «... *իմ սրբալիս սիրելի եղբորդիս*» Ծառուկն Ավարտունց Ռոշթայի դեպքում: Սակայն 1732 թ. հոկտեմբերի 20-ի գրառմամբ Յակոբ Վարդերեշիվիցի մահման ամսաթվի, անգամ օրվա ժամի մանրամասն տեղեկության հետ ներկայացվող կենսագրական մի ընդարձակ գրառումից⁶ հետո ձեռագիրը կտրուկ փոխվում է: Նավանաբար Ռոշթան այդ գրառումից հետո թելադրել է այլ անձի, մյուս կողմից ամբողջ ընթացքում գրառում կատարողը հանդես է գալիս առաջին դեմքով, որին կարելի է նույնացնել Ռոշթայի հետ: 1732-1739 թթ.

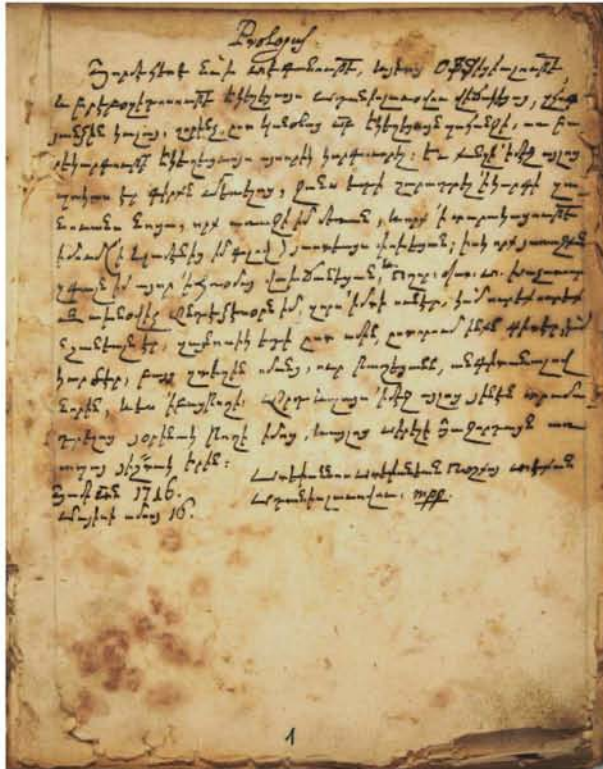


«Մեռելոց Գրքի» փառաբանություն

6 Նավանաբար Սաղոկ Բարունցը, Լեհաստանի նշանավոր հայերի կենսագրությունների՝ Յակոբ Վարդերեշիվիցի կենսագրությունը շարադրելիս օգտվել է Ռոշթայի Մեռելոց գրքից, քանի որ երկու տեքստերի շարադրման հերթականությունը գրեթե նույնն է, այն պարբերությամբ, որ Ռոշթայի մոտ տեղեկությունը շարադրելի ընդարձակ է:

նշումներում այլևս չի երևում Ռոշթայի ստորագրությունը: Նրա մահվանից հետո մապրյանի գրառումները արված են լաթիներեմով:

Մեռելոց գրքի նախաբանում՝ թվագրված 1716 թ. մայիսի 16-ով, Ռոշթան գրում է, որ նախ



Մի էջ ձեռագրից

իր ղեկանության՝ զահերեցության, ապա օֆիցիալության և Սյրանիսլավում պրեսպոլիտության՝ քահանայագործության փարիներին ըստ եկեղեցական կանոնների հոգ փարավ բարեկարգումներ անցկացնել:

„Եւ քանզի ի մէջ այլոց պակաս էր գիրքն մեռելոց, ջանս եղի շարադրել ի կարգի գանութնս ևոցս, որք առաջի իմ մեռան...“, ապա նշում է որ իր նախորդից՝ Խաչատուր Զախնովիցից փեղեկություններ է բաղել մինչ իր Սյրանիսլավ ժամանելը մահացածների մասին, ...գորս ի մի րոնէր կամ ուրէք ուրէք նշանեալն էր, և գայնոսիկ եղի ըստ սմին“:

Ռոշթայի այդ նախաձեռնությունը թերևս անկարար է մնացել, քանի որ նախաբանին հաջորդող էջերը դարարկ են, իսկ առաջին

գրությունը սկսվում է 1715 թ.՝ Ռոշթայի պրոբոշ՝ ծխական քահանա դառնալուց հետո:

Սակայն ձեռագրին կցված 3 անջար թերթիկներից մեկում պահպանված են 1680-1714 թթ. մահացածների անվան ցանկ: Նավահաբար սա պիտի հանդիսանար նախաբանում ասվածի փրամաբանական շարունակությունը:

Սյրանիսլավի Մեռելոց գիրքը չի կարելի դիտարկել որպես ծխական շաքբային մապրյան: Բացի պարպադիր համարվող նշումներից, այսփեղ փեղ են գրել շարավելի լայն ընդգրկում ունեցող փեղեկություններ: Թեև հեշտ է նշմարել բոլոր գրառումների համար մի ընդհանուր փրամաբանություն, այնուհանդերձ հեղինակը հաճախ շեղվում է դրանից՝ հաղորդելով նման կարգի մապրյանների համար ոչ այնքան փրկական փրկյալներ: Գրառումների ընդհանուր կարգը ներկայանում է հետևյալ կերպ՝ մահվան փարեթիվը, մահացածի անունը, նրա հոր անունը, փարիքը, մահվան պարճառը, գերեզմանի փեղադրությունը, մեղքերի խոստովանություն, վերջին հաղորդություն և օծում իրականացնող հոգևորականի անունը: Բացի վերոհիշյալ պարպադիր փրկյալներից, երբեմն հեղինակը փայլա է այլ կարգի փեղեկություններ, ինչպես օրինակ՝ մահացածի

ընտանիքի անդամների, նրա՝ հասարակության մեջ զբաղեցրած դիրքի, բարեգործական գործունեության, մինչև Սպանիալավ փողափռվելը նրա բնական վայրի, երբեմն էլ մականվան մասին:

Գրառումների մեծ մասը վերաբերում է Սպանիալավի հայ կաթոլիկ ծխական համայնքի անդամներին, թեև հանդիպում ենք նաև Յազովեցից, Լվովից, Կամենեց Պոդոլսկից, իսկ երբեմն էլ Լեհաստանի հարևան պետություններից Սպանիալավ փողափռվածների մասին փոխադրվող, ինչպես օրինակ Մոլդովայից սերող Ուրմանցի ընտանիքի դեպքում⁷: Մահացածները ընդգրկում էին Սպանիալավի հասարակության քաղաքի խավերից են՝ արհեստավորից մինչ քանությանը: Ռոշթան նշում է նաև մի շարք խառնամուսնությունների մասին, որտեղ գերակշռում էր որպես կանոն հայ կին և լեհ կամ ռուս ամուսին կարգը:

Գրառումներում մեծ փոքր է հարկացված ժամանակի հայտնի անձանց, իսկ որոշ գրառումներ կենսագրական հարուստ աղբյուր են ծառայում: Մեռելոց գրքում փոքր զգալի անձանցից կարելի է առանձնացնել Պետրոս Ֆորպուրմարի օրինակը՝ ծնված թուրք հորից և քրիստոնյա մորից Դիարբեքիում, մկրտությունը ստացել է Նոյմում 1729թ. մայիսի 5-ին: Մահացել է 1737թ. Սպանիալավում 60 տարեկան հասակում: Նմանապես աչքի է ընկնում Խափանստանի (Կասպան) մոտ գտնվող Տուգալի (Դիգակ) երկրից Բադդասար Խարիալին վերաբերող գրառումը՝ ամուսնացած Մորեայում, ուր նրա կնոջը և որդիներին գերի էին վերցրել թուրքերը: Այս փաստը վկայված էր իտալական կոնդակներով, որից օգտվել էր նաև Ռոշթան՝ թվագրված 1721 թ.: Մինչ թուրքերը պայքարում էին վենետիկցիների դեմ, նա երկրից երկիր էր թափառում ու գումար հավաքում ընտանիքը գերությունից ազատելու համար: Արդեն հյուծված՝ հանգրվանում է Սպանիալավում, ուր մի քանի օր հետո՝ 1724 թ. մարտի 27-ին մահանում է: Ռոշթան նշում է, որ Բադդասարը իր մոտ ունենում է ընդամենը կես գլուխ, քանի որ հավաքած գումարով ազատել էր որդուն, իսկ այն, ինչ կուտակել էր հետագայում, ուղարկել էր հայոց Արեշեան քաղաքը՝ ազատելու ընտանիքի մյուս անդամներին: Միգրացիայից հետո վերաբերում է Աղվանքի Արեշ քաղաքին:

Տեղեկությունների հարստության առումով աչքի են ընկնում Ռոշթայի ազգականներին՝ մասնավորապես մորաքրոջը՝ Կեդրուրա Աքսենյովիչին (մահացած 1726 թ.), եղբորորդուն՝ Ծառուկ Ասվապուրենց Ռոշթային (մահացած 1728թ.) և եղբորը՝ Ասվապուր Սյուրխանենց Ռոշթային վերաբերող գրառումները՝ մահացած 1729 թ....”*իմ Մաճառստան [Տրանսիլվանիա] գոյով*” ինչպես նշում է Ռոշթան:

Մեռելոց գիրքը փողեկություն է հաղորդում Սպանիալավում փողի ունեցած համաճարակների մասին: Մասնավորապես փողեկանում ենք 1719 թ. Սպանիալավում բռնկված ժանտամախի համաճարակի և նրա զարգացման փուլերի մասին: Համաճարակի առաջին գոնի մասին փողեկությունը թվագրված է 1719թ. սեպտեմբերի 7-ին, երբ 34 տարեկան հասակում մահանում է Յան Թումանովիչի այրին՝ Ռոզալիան իր երեք դստեր հետ, որոնց հուղարկավորությունը, ելնելով անվտանգության նկատառումներից, կատարվում է քաղաքի պարիսպներից դուրս: Համաճարակի հաջորդ գոնը աղա Ասվապուր Սյուրխանենցի կին պանի [փրկին] Էփրին էր, որը վերոհիշյալ Ռոզալիային այցելությունից հետո ևս վարակվեց և 10 օր անց մահացավ: Մինչ այդ պանի Էփրը եկեղեցական

7 Տե՛ս Ս. Քոլանջյան, Գեղա հայաքաղաքը և նրա հայերեն ձեռագրերի ժողովածուն, էջ 502:

կարիքների համար Սպանիալվի Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի “եղբայրությանը” նվիրաբերեց 1000 գլուխ: Նույն “եղբայրությանը” նույնքան գումար է նվիրաբերում նաև պանի Չիչակը, որը մահացավ 32 տարեկան հասակում՝ 1719թ. հոկտեմբերի 10-ին: Ժանտամահի գոհերի թիվը ավելին էր, միայն Ռոշթային նախորդած Սիմոն Խաչատուր Զախնովիչի մահվան փվյալով՝ 1719 թ. դեկտեմբերի 16-ին “...դադարեցաւ ժանտն ի քաղաքիս ի մէջ ազգիս մերոյ”:

Շնորհիվ Մեռելոց գրքում գերեզմաններից յուրաքանչյուրի՝ եկեղեցու կամ հարևան այլ շինության նկարագրման ունեցած դիրքի կարող ենք վերականգնել 18-րդ դարի սկզբին Սպանիալվում հայկական եկեղեցու և նրա շրջակայքի պարկերը: Ռոշթան իր Մեռելոց գրքի հայերեն հարվածներում կիրառում է հայերենով գրված օտար բառեր, հավանաբար այն ձևով, ինչպես դա ընդունված է եղել լեհահայերի շրջանում, մասնավորապես սկեքի-świecki (աշխարհիկ), սուխոտա-suchoty (թոքախտ), վալ-wal (գաղիթափ), գրավեց-krawiec (դերձակ), շփարալ-szpital (հիվանդանոց), շկեք-sklep (խանութ), օսոպա-osoba (անձնավորություն), բիսար-pisarz (գրող), բարգան-parkan (պարիսպ), սաքիսիա-zakrystia (գանձարան), մոնստրանցիա-monstrancja (սկիհ): Նկարագրվող են ներկայացնում նաև մարդանուն հիշարակված անունները, քանի որ հանդիպում են դեպքեր, երբ իրական անվան փոխարեն կիրառվում է փաղաքշական տարբերակը: Քանզի Մեռելոց գիրքը պաշտոնական փաստաթուղթ է, ուստի ենթադրում ենք, որ իրականում անունները կիրառվել են այդ կերպ, օրինակ՝ Նասդուշա (Անաստասյա), Կեդրուպա (Գերտրուդա), Գաշու (միգուցե Կաշիա, Կարաժինա), Կերուշա (Գերտիսինա), Ֆրուզինա (Եֆրուզինա), Զապու-Զարեկ (?), Ենդրեկի (Յենդրեկ, այսինքն Անդժեյ): Մարդանուն հանդիպում ենք նաև որոշ անձանց մականուններ, ինչպես օրինակ չոպան (չոբան), շլեխտա (լեհ. szlachta – շլախտա-ազնվական), զագուլկա (ռուս. козубка? - սառցակտոր), շմուքի (լեհ. szmugiel – մաքսանենգ):

Սպանիալվի Մեռելոց գիրքը լեհական արխիվներում պահվող բազմաթիվ աղբյուրներից միայն մեկն է, որը պարունակում է լեհահայերի պատմությանը վերաբերող փոքրիկ տեղեկություններ: Նայ իրականությանը դրանք գրեթե անհայտ են, քանի որ Լեհաստանում հայ եկեղեցու՝ կաթոլիկ եկեղեցու հետ բռնի դաշինքից հետո, բացառությամբ մի քանի հեղինակների, փոքրիկ հայ համայնքը պարակավորվել է որպես հայության համար անդամալիտեն կորած: Նման կարգի ձեռագրերը գալիս են հերքելու փրապետող այդ կարծիքը և անհրաժեշտություն են առաջացնում վերանայելու Լեհաստանում հայ համայնքի պատմությունը կաթոլիկություն ընդունելուց հետո: Մինչ օրս էլ Լեհաստանի տարբեր քաղաքներում ապրում են լեհահայեր, որոնք հպարտությամբ են նշում քենց հայկական ծագման մասին և տարբեր միջոցառումների շնորհիվ նպաստում են Լեհաստանում հայ մշակույթի տարածմանը:

Տ. ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՂԱ ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ

**ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԸ՝
ՆԻՄՆԱՍՅՈՒՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ¹**

Խոսքիս սկզբում քրիստոնեական ամենաջերմ սիրով կամենում եմ ողջունել բոլոր ներկաներիդ և առավել ջերմությամբ գնահատել այսօրինակ ձեռնարկները, որոնք միաված են սպեղծելու առողջ և գիտակից հասարակություն և այն օժտելու արեւստալարժ ու քաղանդավոր մասնագետներով:

Վարահ եմ, որ այս հավաքի հաջողությունը ոչ միայն իր իմաստով մտահոգություններ արտահայտող միջոցառում պետք է դիտարկվի, այլ առավել շինիչ, նորոգիչ իր ուժով պիտի գա նորանոր ծրագրեր ձեռնարկելու, որոնք համարել ջանքերով և անձնվեր մարդկանց նվիրումով կվերածվեն աշխատանքի, իսկ ուր աշխատանք կա, այնուհետև չեն կարող բացակայել առաքարդյունքները՝ մեկի դիմաց 10, 40, 60 կամ 100:

Մտածումներս ցանկանում եմ սկսել Աստվածաշնչյան մի մեջբերումով, որտեղ մեր հայրերի Տեր Աստված քառասուրբանյա պարվիրանները քաղուց հետո շեշտում է. «Այս պարգաճմները, որ այսօր հաղորդում եմ քեզ, կպահես մարմնիդ ու հոգուդ մեջ: Դրանք կհաղորդես քո որդիներին և դրանց մասին կխոսես, երբ տանը նստած ես, ճանապարհ գնալիս, պառկելիս ու վեր կենալիս: Դրանք որպես նշան կկապես քո ձեռքին, որ մնան անշարժ քո աջքերի առջև, դրանք կգրես քո քրտերի մուտքին ու դուրսի վրա:» /Երկրորդ Օրենք.6.6/: Մարդկային չափանիշները հասարակության չեն, վկան՝ օրեցօր փոփոխվող օրենքները, հարաբերությունները, բանգի մարդկային գիտելիքներն ու փորձառության հարստացումը տանում է այդ փոփոխության: Իսկ այն պարգաճմները կամ պարվիրանները, որոնք Աստվածաշիր են, կարող են չփոփոխվող արժեհամակարգի հիմք դառնալ, ինչի վկան են ամբողջությամբ քրիստոնեական արժեքների վրա հիմնված մեր այսօրվա քաղաքակրթության նվաճումները: Աշխարհի սպեղծագործության սկզբից մեզ է հայտնվում ընդանիքի սրբության ու մարդկային իրավական կերպարի բարոյական նկարագիրը, թե ինչպես Արարիչն Աստված հողեղեն մարդուն Իր բանական հոգին է փոխանցում՝ անմահ լինելու պարիվը պարզելով: Սակայն շար կարեւոր մի դիտարկում. Աստված այդ անմահությունը դրեց ազատ ընտրության հնարավորության վրա, որը խափանվեց նախահայր Ադամի կողմից:

Աստված և մարդ փոխհարաբերությունը մեզ հայտնվում ու զարգանում է Նին Կրաւարանի առաջին էջերից, որտեղ Աստված խոսում է Ադամին, Նոյին, Աբրահամին, Իսահակին ու Նակորին, Մովսեսին և մյուս մեծ ու փոքր բոլոր մարգարեներին, ովքեր առաքելություն ունենին երկրի վրա իրականացնելու: Ճիշտ այդ փոխհարաբերությունն է հաճախ սխալի

¹ Հոգևոր առաջնության թվականի հոկտեմբերի 28-ին «Տաղանդների կառավարման լավագույն փորձը, մարտահրավերները և Նախապահի կազմակերպությունները» թեմայով ՄԱԿԿ առաջին ազգային խորհրդաժողովում ընթերցված բանախոսության ընդարձակ տարբերակն է:

ու սայթաքումի պարճառով շեղում մարդկային կարգավորված կյանքի ընթացքը, հենց այդ ազապ ընտրելու հնարավորությունը եղծեց աստվածաբնիկ պարկերը, երբ արեւունավանդ կյանքի ճանապարհը շեղվեց մարդու մեղքի պարճառով:

Եթե Աստված-մարդ փոխհարաբերությունը դիտարկենք աշխարհի սրեղծագործության հառաջգնացության ընթացքի մեջ, ապա կրեանենք, որ Աստված մարդուն հայտնվում էր ոչ մարդկային նյութական արտահայտությամբ, այլ օրինակներով՝ այբով մոբեմու, ամպեղեն սյունի կամ ձայնի ներթափանցման ճանապարհով մարդկային հոգու մեջ: Այնուհետև Աստված խոսեց վերջին մարգարենների հայտնությամբ, սակայն այս անգամ՝ ներշնչման ճանապարհով, թե գալու է ժամանակն աներևակայելի աստվածային հրաշագործությունների. անգամ Կոյսը պիտի հղանա և Որդի պիտի ծնի՝ անաղարտ պահելով իր կուսությունը, և այդ Որդին Փրկիչն է աշխարհի: Ըստ այսմ, Մեսիայի հայտնվելու կանխագուշակությունն անելով՝ մարգարենները հայտնեցին Աստծո Որդու՝ Նիսուս Քրիստոսի գալուստը, Ով Նոր Կտակարանի մեջ Փրկության ճանապարհն իմաստավորեց սիրո հասկացությամբ:

Գալով մեր օրերին՝ պետք է նշել, որ նկատելի են Աստված և Մարդ փոխհարաբերության արհեստական արտահայտումներ, այդ կապը կարծես խզվել է ու խաթարվում է հերգ-հերե: Ազապ ընտրության հնարավորության ծայրահեղ գործածումը փրանում է քառասյին վիճակի, մարդ արարածը ժամանակի հեր նյութական ապահովությամբ հասկանում է, թե այդ նույն կյանքը, որն ապրում էին մարդիկ Սողոմոն Իմաստունի ժամանակ, նույն ունայնության սահմանի մեջ է այսօր: Ուստի մարդկային կյանքը չի փոխվել, այլ աշխարհընկալումը և մարդու՝ կյանքին նայելու կերպն է, որ նյութի առաքության ճանապարհով փրանում է դեպի հոգևոր աղքատություն՝ մոռանալով Տիրոջ խոսքը՝ «գանձեր դիզեցեք երկնքում», այսինքն՝ հոգևոր արժեքները գերադասեք ժամանակավորներից: Ներուարար մարդ արարածը շեղվել է իր Աստվածային կերպավորումից այն ժամանակ, երբ սկսել է հարց փալ իր կյանքում առկա թերությունների ու պակասների մասին և խուսափել պարասխանից: Այսինքն՝ մարդն իր Աստվածային կերպը ջնջում և վերացնում է՝ հագուրդ փալով իր գոհացումներին և կենցաղային զգացական ձգտումների հագեցմանը՝ ազահ, անկուշտ, հարսության փրեկող փառապանքի կեցվածքով: Ամբողջ աշխարհն այսօր ասես փառապում է ինքնասիրության ծայրահեղ ու հիվանդագին զգացումից: Միով բանիվ, հավաքական ու ընկերային մեր կյանքում, համայնքային արդի խնդիրները, որ ծառացել են մեր առօրյայի մեջ անձնականացել են և պարճառը հաշվելու չլինելն է՝ նախ ամեն անձ իր ԵՄԻ՝ ներքին խղճի առաջ, և ապա՝ իր նմանի, ով նույնքան իրավասու է՝ իբրև կարարվածի հերեւանքը կրող, և վերջապես՝ Աստծո հայացքի առջև, ինչպես Ինքը՝ Քրիստոս է առակով փալխ օրինակը (հմմտ. Դուկ. ԺԸ 1-8): Մեր խոսքի միտք բանին ավելի պարզեցնելու դիտավորությամբ փորձենք հասկանալ «արժեք» հասկացության իմաստը:

«Ժամանակակից հայոց լեզվի բացառական բառարանում» այն բացառվում է իբրև «հասարակության համար կարևոր նշանակություն ունեցող արժեքավոր առարկա, երևույթ, գործ, օր.՝ նյութական արժեքներ, հոգևոր արժեքներ, ազգային արժեքներ»²: Մտ. Մալխասյանցի «Նայերեն բացառական բառարանում» «արժեք» ներկայացվում է իբրև

2 «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացառական բառարան», հր. Ա (Ա-Ե), Երևան, 1969, «արժեք» բառահոլվածի փալ :

»այն հատկությունը, որ սպանում է առարկան, նկարի առնելով նրա հասարակական օգտակարությունը կամ աշխարհանքը, որ գործ է դրում նրան ձեռք բերելու կամ արտադրելու համար«, կամ՝ »իր, որ հասարակական օգտակարություն ունի և ձեռք է բերում աշխարհանքով«, կամ՝ առավել ուշադրության արժանի վերջին բացառությունը՝ »նշանակություն, ուշադրության արժանի հատկություն«³։ Ինչպես հստակորեն նկարելի է վերանշարժել, »արժեք« կամ »փառանդը« հայտնաբերվում ու հռչակվում է, երբ այդ երևույթին հավաքականությունը հավանություն է տալիս կամ հասարակության մեջ գնահատվում է այդ երևույթի օգտակարությունը։ Քրիստոնեական բարոյականության պրիսմակով դիտարկված՝ արժեքը կամ արժեհամակարգը կերպվում է ճշմարտության՝ Տիրոջ Խոսքի հենքի վրա և միս ու արյուն է սպանում մարդկային կենսափորձով։ Բարոյական արժեքներն օգնում են մարդուն իր կարողությունների ազատության մեջ դրանք օգտագործել ի նպաստ հանրության, որով էլ դրանք արտացոլվում են մարդկային անհատական կյանքի ճշմարիտ կենսակերպի մեջ, և նպաստում մարդու առավել երջանիկ դառնալուն։

Նայելի խոսք կա. »Նայելիքը սիրելու համար այն պեպք է ճանաչել«։ Ազգային մեր կյանքում, պատմության ընթացքում մենք հավաքաբար արժեքային մի քանի արտահայտությունների ձեռքբերումներ ունենք՝ լեզու, որին մայրենի ծնողական մակդիրն ենք տվել, գիր-գրականություն, ազգային արվեստ և մշակույթ, պատմության լույսով արդարացված և սերնդեսերունդ անխախտ կերպով փոխանցված, սրբազան դարձած ավանդույթներ։ Վերանշարժ ավանդույթները, եթե որևէ ժամանակ թյուրվել են, եսակենտրոն մրաժեղակերպի և ես-ի սխալ ընկալման ու գործածության արդյունք են եղել։ Անձնական ես-ի ձեռավորումն աստիճանաբար անհատական գիտակցությունից վերաճում է հասարակության մեջ որպես անհատ և մեկն այդ հասարակության ընկալման, ապա ի վերջո, երբ անհատն իրեն տեսնում է իբրև համամարդկային մի մասնիկ և արժեքում ու գնահատում է իր դերն ու մասնակցությունն ամբողջականության մեջ։ Մարդու գիտակցության այս աստիճանական զարգացումն անձնականից ազգային, որից էլ՝ համամարդկային միջավայր, մեր չափանիշներով առողջ և բնականոն ընթացք է։ Իսկ այս աստիճանական, աճողական ընթացքի մեջ որևէ հանգրվանում, երբ ունենում ենք շեղում կամ խաթարում, այդ նույն արժեքը, իբրև ուշադրության արժանի հատկություն, դադարում է գնահատվել իր ամբողջական ընկալունակության մեջ և ենթարկվում խմաստային խեղաթյուրման։ Դրանով է հրամայական դառնում սեփական արժեքների ճանաչողությունը՝ կիրառելով այն աճական և հասարակական մեր կյանքի բոլոր ոլորտներում, ինչի արդյունքում կունենանք առողջ միջավայր կամ բարոյական արժեհամակարգի կրող հասարակություն։

Առողջ հասարակության հիմնասյունն առողջ ընդանիքն է։ IV դարի եկեղեցական հայրերից մեկը հասարակության առողջացման դեղամիջոց է սահմանում շիտակ ավանդույթներով ապրող ընդանիքը. »Լավ ընդանիքը բարեգործություն է հասարակությանը«։ Ընդանիք, որպես ամուսինները »ծնողանում« են՝ կերպելով իրենց դրախտի մոդելի սրբազանական մշակույթը։ Մեր միջավայրի ժամանակակից ընդանիքի արժեքային թյուր ընկալումը, ցավոք, հաճախ հանգեցնում է ներքնաբանական ոչ ճիշտ հարաբերակցության։

3 Սրբ. Մախարանց, Նայելն բացառական բառարան, հյր. Ա (Ա-Ե), Բեյրութ, 1955, նշյալ բառահոդվածի տակ :

Միևնույն վրանգն առկա է նաև կրթահամակարգում՝ իբրև *դասցևապետ*: Երբեմն քաղաքակիրթ աշխարհի «նվաճումների» ներմուծումը մեր կենցաղ և բախումն ավանդականի հետ հանգեցնում է կորույթ փոփոխության և ավանդողի ու ընկալողի միջև հակասության: Վերոնշյալ *դասցևապետ* առկա է նաև քրիստոնյաների հավաքականության մեջ՝ եկեղեցում, բանգի նոր սերնդի հայացքն ու ուշադրությունը գրավված է այլ արժեքներով: Շարժառիթները դրանք պարզապես անկախ են կյանքի պայմաններով և աշխարհաբաղադրական վիճակների կորույթ փոփոխությամբ: Իսկ եկեղեցին *եկեղեցականում* է իր գիտակցի, հավատալի, ժողովրդով և արդարանում իր գոյության մեջ, երբ այդ ժողովուրդը ճանաչում և արտացոլում է եկեղեցու խորհուրդն իր գոյութենական կենսակերպի մեջ:

Մեր ընկալմամբ, այսօրինակ հավաքները և ընդհանրապես քաղաքացիների՝ իբրև առաջնորդների պատրաստության գործընթացը կենսական նշանակություն կարող է ունենալ պետականության պահպանման և ազգի գոյության համար: Պարզությունն օրինակներ շարքում: Բերենք մեզ համար ամենացայտուն օրինակը: Սահակ Պարթև հայրապետը և Մաշտոց վարդապետը գրերի գյուրից հետո *ընկերացին* աշակերտներ, որոնցով հիմնվեց այն դպրոցը, որ պիտի պատրաստեր ու որից պիտի դուրս գային ոչ միայն հոգևոր, այլև ազգային ու հասարակական քաղաքական դաշտեր ձևավորող առաջնորդներ՝ օժտված բարոյական արժեհամարակցային գիտակցությամբ և հոգևոր շնչով: Դրանով է կարևորվում քաղաքացիների՝ իբրև առաջնորդի պատրաստությունը և կայացումը: Պարթև է խոստովանել, որ համաշխարհային ողբերգությունների հեղինակները, լինեն գերմանացի, չինացի թե թուրք, մեծ մասամբ իսկացի և քաղաքավոր մարդիկ էին: Նրանց արժեհամարակցի ընկալումները և ըստ այդմ՝ շահագրգռություններն արմատապես քաղաքակրթական էին հասարակության մեծ մասի պարկերացումներից:

Ավերարանական դավաճանների համաձայն արժեքային փոփոխությունը և հոգևորի սինթեզը կարող է ձկնորսին դարձնել առաքյալ՝ «լիդեր», ով «Քրիստոսի օրինակով անհատական խոսքի ուժի միջոցով կարող է ներագրել և վերափոխել մի ողջ հասարակություն՝ որդեգրել վաղվ նոր՝ ավելի կենսունակ, վսեմ ու երջանկացնող արժեհամակարգ:

Նորը կերպերով լավագույն ճանապարհը հին ճանաչումը, յուրացումն ու գնահատումն է և այս ամբողջի՝ հին և նորի, ազգայինի ու համամարդկայինի, աշխարհայինի և հոգևորի ճիշտ համադրումը հասարակություն, եկեղեցի, դպրոց, ընտանիք դաշտերում: Միջավայրի առողջացումը ձեռքբերվածի վերաբերմամբ և համաշխարհային փորձի՝ ազգայինի մեջ ներդրման արդյունքն է: Եթե ոսկեդարյան թարգմանիչ վարդապետները համաշխարհային գլոխգործոցները ճանաչեցին մեզ, այդ արեցին ազգային յուրացման ճանապարհով, որով թարգմանությունը դարձավ այս համադրության արվեստը: Ոչ թե մեկն արժեքներ է մյուսը կորցնելու պայմանով, այլ սեփական մատուցելով անցկացնել և դրա համաձայնությամբ կառուցել ինքնության գիտակցության հենքի վրա: Մենք պարթև է կարևորեն քաղաքացիների՝ իբրև առաջնորդների՝ որպես բարոյական անհատներ պատրաստությունը՝ նրանց համար մշակվող կրթական ծրագրերում առանցքային նշանակություն փոխելով ազգային կրթությանն ու դաստիարակությանը, բանգի յուրաքանչյուր քաղաքավոր երիտասարդի արժեհամակարգի հիմքում պարթև է ընկած լինեն ազգային գաղափարախոսությունը, մշակութային և հոգևոր արժեքները: Այսու՝ քաղաքավոր անձինք սեփական խղճի առաջ պարտավոր-

ված կլինեն իրենց գիտելիքներն ու հմտությունները ծառայեցնել ի շահ հայրենիքի: Ըստ այսմ՝ մենք կբացատրենք անտարբերության բանդիչ գիտակցությունը, բանգի, համաձայն առածի. «Չեմ վախենում ընկերներից, որովհետև ամենաշարը նրանք կարող են դավաճանել, չեմ վախենում թշնամիներից, որովհետև ամենաշարը նրանք կարող են սպանել, այլ վախենում եմ անտարբեր մարդկանցից, ովքեր թույլ են տալիս դավաճանություններն ու սպանությունները»:

Եկեք, ուրեմն, քայլենք այնպես, որ մեր սրելծագործ ընթացքով հետք թողնենք պատմության մեջ: «Քայլենք աշխարհի հետ՝ առանց սուզվելու աշխարհայինի մեջ և հստակ պահելով մեր ազգային դիմագիծը, ապրելով այս անցողիկ աշխարհում, բայց թողնելով անանց արժեքներ դարերի համար: Արդ, «Ջոր ինչ առնիցէք, սրտի մարօք գործեսցիք, իբրև Տեառն և ոչ իբրև մարդկան» (Կող. Գ. 24):

ԳՐԱԴԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԷՈՐԳ ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՅ ՏԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՏՊԱԳԻՐՆԵՐԸ ԵՒ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

Վերնագրիս «ձեռագրեր» յոգնակի ձևը, անկասկած, կգարմացնի այս աղբյուրի խնդիրներին տեղեակ մասնագետներին, որովհետև 1852 թ. մինչև օրս համարուել է, որ թոմաս եւ Անանուն Արծրունիների այս երկը պահպանուել է Դանիէլ կրօնաւոր գրչի ձեռքով 1303 թ. Աղթամարում գրուած եզակի ձեռագրով: Այս բնագրին առնչուելու առաջին իսկ պահին նկատեցինք աղբյւրագիրտօրէն անտրամաբանական եւ հակասական իրողութիւններ, ապա սրանց հիման վրայ, միայն առկայ ձեռագրացուցակները թերթելով, պարզեցինք որ գյուլթիւն ունի բնագրի եւս եօթ ձեռագիր: Սրանից յետոյ, թէեւ աղբյւրիս ձեռագրական վերջին հրատարակութիւնը տպագրուել է 2006 թ., սակայն, բնականաբար, առաջացաւ նոր բնագիր պատրաստելու անհրաժեշտութիւնը, որ եւ արդէն արել ենք՝ տպագիրների եւ երեք ձեռագրի բաղդատութեամբ:

Յօդուածիս բուն նպատակը նորայայտ այս ձեռագրերը եւ նորակազմ բնագիրն ընդհանուր գծերով ներկայացնելն է, բայց մինչ այդ պարտաւոր ենք ժամանակագրական կարգով թուարկել եւ գնահատել երկիս ձեռագրական հիմք ունեցած տպագիրները եւ բնագրի ինչ - որ տեսակի մշակում ունեցող թարգմանութիւնները:

Ա. ՏՊԱԳԻՐՆԵՐԸ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ 1. (S)¹ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց ի թովմայ վարդապետէ Արծրունւոյ, Տպեալ ի հայրապետութեան Սրբոյ Էջմիածնի Տ. Տ. Ներսէսի վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ ի պատրիարկութեան Սրբոյ Երուսաղէմի Տ. Յովհաննու սրբազան արքեպիսկոպոսի, Հրամանաւ Տ. Յակոբայ սրբազան պատրիարգի Կոստանդինուպօլսոյ, ի Կոստանդինուպօլիս, յՕրթագիւղ, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուլէիսցւոյ, 1852 - ՌՅԱ., Պատմութիւն թովմայի Արծրունւոյ, Արդեամբ Թանգարանի Վերծանութեան որ ի Միջագիւղ, ի թուին ՌՅԱ. - 1852. 4, չհ. [է.], 2., 399 էջ (էջ 369-98 «Յանկ յատուկ անուանց»)²:

Տպագրութեան հիմքի եւ հանգամանքների մասին առաջաբանի մէջ առկայ կարեւորագոյնն այս է. «Օրինակ մատենիս ընտիր ձեռագիր, գրեալ ի վանս Աղթամարայ ի թուին ՉԾԲ. եւ ի բարերար յազնուականէ ումեմնէ շնորհեալ Թանգարանին Վերծանութեան³, բաւական էր ի տպագրութիւն գրոցս, սակայն ցանկալի եղեւ եւ այլ գաղափար գտանել ի

1 Այսպէս նշում ենք մեր համեմատութեան պայմանանիշերը:

2 Այստեւերէս յիշապակելու ենք «Արծրունի, 1852» ձեռով:

3 Այսպէս իսկ ծանօթագրուած է. «Ձայս մատեան պարզեալաց մեզ՝ Մ. Խնդիր Աղայն Փափագեան»:

Համեմատություն, եւ առաւելապէս ի լրումն պակասորդաց ինչ հնագիր օրինակին: Գտան երկու յետնագիր օրինակք ձեռագրեալք յայսմ դարու, ի նօտր ասացեալ պարզ գրոյ⁴, սակայն որ ինչ ի հին օրինակին՝ նոյն եւ յերկոսին ի սոսա պակասէր, զորս բանիւ հնոյ օրինակին նշանակեցաք ի տեղիս իւրաքանչիւր: Աւելի քան զայլ թերիսն է՝ որ ի վախճանի բուն պատմագրութեան Թովմայի, որպէս համարիմք, եւ ի սկիզբն շարունակութեանն է, զոր եւ է տեսանել յայսմ տպագրութեանս, երես 343, ուր եւ հին օրինակն աւագեալ ողբայ զանկումն թղթոյ յիւրմէ օրինակէն⁵:

Շարագրանքի մէջ առկայ խորագրերը «Յանկ գլխոց» անունով խմբուած են սկզբի համարակալուած հինգ՝ [Բ-Զ.] էջում, բնագրի տողատակերում «այլ օրինակ», «այլքն», «մի օրինակ» բնորոշումներով տրուած են «յետնագիր» ձեռագրերի ընթերցումները, իսկ «Հնագոյն օրինակին», «յօրինակն» եւ «յօրինակսն» (բոլոր ձեռագրերում) ծանուցումներով տողատակ են իջեցուած հիմք եւ միւս ձեռագրերի ձեւերը, շարագրանքի մէջ զննելով մի գէպքում «նորագիր»ների, միւսում՝ հրատարակչի նախընտրած ձեւերը: Այս հրատարակութիւնը «Վերծանութեան Թանգարանի» անունով է, այսինքն՝ անանուն է, սակայն ակնյայտ է, որ բնագիրը պէտք է պատրաստած լինի որոշակի մի անհատ, որին պարտաւոր ենք համարելու իր ապրած ժամանակի համար լաւ բնագրագէտ, որովհետեւ սա հիմանկանում յաջող հրատարակութիւն է:

Անանունի մասը սխալ է սահմանադատուած⁶. նրա վերջի «Հանգարտութիւն» բառից յետոյ գրէթէ մի տող կէտեր է դրուած, ապա աստղանշային ծանօթութեամբ բերուած է հիմք ձեռագրի գրչի ծանուցումը՝ իր գաղափար օրինակի թերի լինելու մասին (յիշ. 23 265ա)⁷, իսկ յաջորդ տողն սկսւում է Անանունի թերի սկզբով՝ «Տուեալ եղեւ նմա..» (էջ 293, տ. 2ն), ճակատագրաւ եւ ցանկում զատիչ գծագրով կայ Անանունի Բ. գլխից առաջ (էջ 302 եւ [Ե.]):

Այս տպագրից բնագրի առաջին Ֆրանսերէն թարգմանութիւնն արել է Մարի Բրոսէն.

2. Collection d'Historiens Armeniens. Th. Ardzrouni, X^e s., Histoire des Ardzrouni; Arakel de Tauriz, XVII^e s., Libre d'histoires; Iohannes de Dzar, XVII^e s., Histoire de l'Aghovanie.- Traduit par M. Brosset, membre de l'Academie Impériale des sciences, t. I, S.-Petersbourg, 1874, p. I-XIX, 1-266. Առաջաբանը՝ I-XIX. ,Notice sur l'historien Thoma Ardzrouni, բնագրի թարգմանութիւնը՝ p. 1-266. Histoire des Ardzrouni par le vartabied Thoma Ardzrouni. Թարգմանութիւնն օժտուած է տողատակի պատմագիտական, աղբիւրագիտական, տեղագրական բնոյթի ծաւալուն ծանօթագրութիւններով. բացատրել է պարզաբանելի համարած

4 Այս ձեռագրերը, ըստ ամենայնի, մեր յայտնաբերած նոր օրինակներից փարբեր են, սրանց ուր լինելու առայժմ չգիտենք:

5 Արծրունի, 1852, էջ 2. յաջորդ էջում կայ այս յտեղումը. «Ի վերջին յիշարակարանի գրոցս՝ շարունակող պարմութեանս ասէ շարադրեալ զայս ի թովն Նայոց ՉԾԲ, հրամանաւ եւ ծախիւք րեառն Զաքարիայի հայրապետին Նայոց, զոր համարիմք կաթողիկոս Աղթամարայ, եւ խնդրով րեառն Սարգիսնոսի արքի եպիսկոպոսին Սիւնեաց» (էջ 3):

6 Ընչոր սահմանազատումը 1978 թ. արել է Վրէժ Վարդանեանը (յրեն ստորել):

7 Այս ձեռագիրն Արծրունեաց պարմութեան կարեւորագոյն օրինակն է, այսուհանդերձ՝ գիտութեան ներկայիս պահանջները բաւարարող նրա որեւէ նկարագրութիւն առայժմ չկայ, ուստի մեր համոզմամբ պարզաճ նկարագրութիւնից յետոյ, որպէս յօդուածիս Ա. յտեղում, 1-48 համարակալումով կցել ենք ձեռագրիս գրչութեան ժամանակի (1-32) եւ հետագայ (33-48) բոլոր յիշարակագրութիւնները, եւ գրչափորձ-ուսանցագրութիւնների ամփոփոյքը՝ ըստ դարերի (49-52). վերն այդ յտեղում մէջ յիշարակարանի կարգային համարը եւ ձեռագրի էջահամարն է:

ամէն ինչ, առաջին անգամ ճշգրտուած են հեղինակի սուրբգրական քաղումները եւ արձանագրուած են նրանց հասցէները:

3. (Տ²) Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. ի լոյս էած Ք[երովբէ] Պ[ատկանեան], Ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Մակարայ վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, ի Ս. Պետերբուրգ, ի տպարանի Ի. Ն. Սկորոխոզովի, 1887, ԺԱ., 343 էջ (էջ 327-43 «Ցանկ յատուկ անուանց»)⁸:

Առաջաբանն ընդամէնը մի էջ է, որից նոյնպէս քաղում ենք կարեւորագոյնը. «Քանզի սպառեալ էին առ մեզ օրինակք» նախորդ տպագրութեան՝ «վասն բազում ժամանակի ընդ մէջ անցանելոյ, որպէս եւ վասն դժուարութեանց ճանապարհի՝ ձեռն արկաք յայս նոր տպագրութիւն, զոր արարաք բաղդատութեամբ նախկին տպագրին ընդ Հնագոյն ձեռագիր օրինակին Թովմայի Արծրունւոյ, գրելոյ ի վասն Աղթամարայ ի թուականութեանս մերում ՉԾԲ, զոր յատկապէս խնդրեցաք եւ ընկալաք ի Կոստանդնուպոլսոյ: Ոչ մեծ են խտրքն ընդ Հրատարակութեանս այս մեր եւ ընդ առաջինն, զորոյ եւ զընթերցուածսն Համեմատութեամբ Հնագոյն օրինակին ընդ երկուս այլ նորագոյն օրինակս պատմագրիս՝ եղաք աստ, զաննշանիւք ոմամբք զանց արարեալ: Յաւելաք միայն ի տեղիս տեղիս զհատուածսն, զորս ի բաց արկեալ էր Հրատարակչացն առաջնոց առ Հանգամանաց տեղւոյն եւ ժամանակին⁹, այլ եւ ուղղագրութիւնս քանի մի մուծաք ի ներքս, որք վրիպեալ էին յաջաց նախկին Հրատարակչացն, եւ էր զոր ի ստորեւս իջից, որպէս մեզ թուեցան ընթեռնելք: Սոյնպէս եւ առ ի զիւրել զցուցմունսն ի մատենան այս՝ յաւելաք ի գլխակարգութիւնս բնագրին՝ եւ զթիւս գլխոց ըստ իւրաքանչիւր դպրութիւնս¹⁰, որպէս եւ նշանակեցաք գլխորագիր Դպրութեանն Չորրորդի, որ ի ձեռագրին պակասէր, թուի թէ վրիպակաւ իւրք»: Թովմայի եւ Անանուհի մասերի սահմանադատման հարցում հետեւել է նախորդ տպագրին, միայն Անանուհի խորագրեալ առաջին (իրականում՝ երկրորդ) գլխից առաջ աւելացրել է. «Դպրութիւն չորրորդ» բառերը (էջ 269), իսկ ճիշտ՝ Թովմայի աւարտի տեղում (տե՛ս էջ 261-2), կրկին բազմակէտից յետոյ բերել է հին օրինակի գրչի ծանուցումը՝ իր գաղափարի թերի լինելու մասին (կրկին տե՛ս յիշ. 23 265ա):

Ինչպէս տեսնում ենք, ինքը՝ Պատկանեանն իսկ յայտնել է, որ նախորդի եւ իրենի միջեւ «ոչ մեծ են խտրքն». տողատակում գրել է նախորդ տպագրի ընթերցումները, նրա «խտնագիր» օրինակները չի ունեցել¹¹: Յստակ գրել է, որ Պոլսից խնդրել, ստացել ու ի նորոյ Համեմատել է միայն «Հնագոյն» օրինակը. հակուած ենք մտածելու, որ ձեռքի տակ իսկապէս ունեցել է բուն ձեռագիրը¹²:

8 Յիշարկելու ենք «Արծրունի, 1887» ձեռն. էջ Ե.՝ «Զցանկն յարուկ անուանց պարմագրիս արար Մր. Մալխասեանց»:

9 Նկարի ունի Մահմեդին ու մահմեդականութեանը վերաբերող բացասական որակումները, որ թուրքական գրաքննութան հարկադրանքով առաջին հրապարակիչը փոխարինել էր բազմակէտերով:

10 Ըստ դպրութիւնների՝ նշանակել է գլխիների կարգային համարներ. Ա. ա-ժա., Բ. ա-Է., Գ. ա-իթ., Անանունի՝ Դ. ա-ժբ.:

11 Մեր համեմատութիւնը ցոյց տուեց, որ Պարկանեանը ձեռքի փակ իրօք ունեցել է հնագոյն օրինակը, իսկ փո-ղարկային ընթերցումների մէջ նախորդի ունեցածից աւելի որեւէ բան չունի:

12 Այդ ժամանակներում, երբ պարճէնման մեթոդային հնարատրութիւնները չկային, նման դէպքերում բուն ձեռագրերը չէին փեղաշարժում, այլ նրանցից արքագրում եւ խնդրոյին «նորագիր» օրինակ էին ուղարկում, սակայն Մաշտոցեան Մարենադարանի «Պարկանեանների արխիւ»-ում պահպանուող Արծրունեաց պարմութեան որեւէ նոր ընդօրինակութիւն կամ նրա հետք չենք գտել:

3ա. Թովմայի վարդապետի Արծրունեայ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917. ԺԶ., 529 էջ: Նախորդի՝ Պատկանեանի տպագրի սոսկական վերարտադրութիւնն է, սրա նորութիւնը միայն տպագրական վրիպակներն են, որոնցից կարեւորների մի ցանկ գրուած է գրքի սկզբում՝ էջ ԺԵ.¹³:

Այդուհետեւ Վրէժ Վարդանեանը երիցս հրատարակել է Թովմայի եւ Անանունի երկի բնագրի աշխարհաբար թարգմանութիւնը.

4/1. Ա. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Ներածութիւնը, թարգմանութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Վրէժ Վարդանեանի, «Սովետական գրող» հրատարակչութիւն, Երեւան, 1978, 406 էջ («Հայ մատենագիրներ» մատենաշար).

5/2. (ՏՅ) Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն Արծրունեաց տան, Բնագիրը հրատարակութեան պատրաստեց, աշխարհաբար թարգմ. եւ ծանօթագր. Վ. Մ. Վարդանեան, Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1985, 557 էջ («Ուսանողի գրադարան» մատենաշար):

6/3. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն Արծրունեաց տան, Աշխարհաբար թարգմանութիւն, Ներածութիւն եւ ծանօթագրութիւնները Վրէժ Վարդանեանի, Երեւան, «Հայաստան», 1999, 325 էջ («Հայոց մատենագիրներ» մատենաշար)¹⁴:

Առաջինն ունի մանրագիր ընդարձակ պատմագիտական առաջաբան (էջ 3-22), բնագրի թարգմանութեան (էջ 25-328) տողատակերում աստղանիշերով, չհամարակալուած ծանօթութիւններ (հիմնականում՝ աստուածաշնչական քաղուածքների յղումներն են), իսկ գրքի վերջում (էջ 329-80) կան համարակալուած ծանօթագրութիւններ. 1-522՝ Թովմայի մասի, 1-33՝ Անանունի, 1-20՝ Յաւելուածի, եւ 1-5՝ գրչի յիշատակարանի. «Գրականութեան համառօտ ցանկ» (էջ 380-2), «Յանկ անձնանունների եւ տեղանունների» (էջ 383-401) եւ «Բովանդակութիւն» (էջ 403-6)

Երկրորդում ձախ (զոյգ) էջերին Թիֆլիսի 1917 թ. վերահրատարակութիւնից առնուած գրաբար բնագիրն է, աջ (կէստ) էջերին՝ աշխարհաբար թարգմանութիւնը: Գրաբար մասի անհրաժեշտ էջերում գրուած են 1ից մինչեւ 7 աստղանիշեր, իսկ վերջում (էջ 531-3) նոյն էջահամարներով «Մէջբերումներ» խորագրի ներքոյ թուարկուած են սուրբգրական քաղուածքների եւ յիշատակութիւնների հասցէները, ապա 1-5 համարներով թուարկուած են բնագրի արողջական տպագիրները եւ ֆրանսերէն ու աշխարհաբար թարգմանութիւնները (էջ 534), «Անձնանունների ցանկ» (էջ 535-42), «Տոհմանուններ, ցեղանուններ» (էջ 543), «Տեղանունների ցանկ» (էջ 544-51), եւ վերջում (էջ 552-7) հանգիպագիր «Յանկ» (գրաբար) ու «Բովանդակութիւն» (աշխարհաբար): Այստեղ առաջաբան չկայ, նրան փոխարինում է աղբիւրի ընդհանուր գնահատութիւնը, որ գրուած է ծանօթագրութիւնների սկզբում (էջ 506-9):

Երրորդի «Ներածութիւն»ից (էջ 3-20) յետոյ աշխարհաբար փոխադրութիւնն է (էջ 21-289), ապա՝ ծանօթագրութիւնները (էջ 291-311), վերջում՝ «Անձնանունների» (էջ 312-

13 Սա յիշարկում ենք սոսկ մեր թուարկման լրութեան համար:

14 Երեւում է՝ հրապարակչական անմիջապէս տվորութեամբ, աշխարհափրոդի անունը փոխադրութիւնն է, իսկ վերջինի նոյն դարձերեսին կայ ակելին. այսպէս հրապարակչական խորագրի մէջ կարդում ենք. «Աշխարհ. թարգմ., կազմ. Էդ. Վ. Գեորգեանը» անհասկանալի անհեթեթութիւնը, որովհետեւ պարզ չէ, թէ այս մարդն ինչ է արել այս փապգրի մէջ:

7), «Տեղանունների» (էջ 318-22) եւ «Բովանդակութիւն» (էջ 323-5) ցանկերը: Այստեղ սուրբգրական տեղիների յղումները կրկին տողատակերում են: Երկրորդում (էջ 506-30) եւ երրորդում (էջ 291-311) ծանօթագրութիւնների քանակը նոյնն է. 268⁸ Թովմայի մասի, 22 Անանունի, 13 Յաւելուածի:

Վրէժ Վարդանեանի վաստակն ընդհանրապէս մեծ է այս բնագրի պատմագիտական քննութեան, յիշատակուած դէպքերի թուականների, անձնանունների եւ տեղանունների ճշգրտման, եւ բնագիրը մերօրեայ ընթերցողին հասու դարձնելու առումով: Արժրուենուն վերաբերող գրականութեան հետեւողութեամբ՝ իր ծանօթագրութիւնների մէջ նա արել է նաեւ գրաբար բնագրի ընկալմանը վերաբերող գիտարկումներ, որոնք երբեմն սրբագրութեան առաջարկներ են: Սակայն պէտք է կրկնելով նկատենք, որ նրա երկրորդ տպագրի մէջ առկայ գրաբար բնագիրը նոյնութեամբ առնուած է 1917ի Թիֆլիսի հրատարակութիւնից, որ իր կարգին Պատկանեանի հրատարակութեան վերարտադրութիւնն է, այսինքն՝ սրա մէջ եւս բնագրական նորութիւն չկայ:

Աշխարհաբարի երկրորդ տպագրի (8⁹) հետ միաժամանակ, նոյն տարում հրատարակուել է նաեւ աղբիւրիս անգլերէն թարգմանութիւնը.

7. **Thomas Artsruni**, *History of the House of the Artsrunik*. Translation and Commentary by Robert W. Thomson. Wayne State University Press, Detroit, 1985, 413 p. եւ քարտէջ՝ «Soutern Armenia circa A. D. 900» (Հարաւային Հայաստանը շուրջ 900 թ.):

Սա ունի Նախարան (էջ 9-11), Հայերէն այբուրենի տառագարծութեան աղիւսակ, Ընթերցողին (Note to the reader) եւ Համառոտագրութիւններ (էջ 13-15), «Ներածութիւն» (էջ 15-58). վերջինս Հայ պատմագրութեան Հէնքի վրայ Թովմայի եւ Անանունի երկի ընդհանուր տեսութիւն-գնահատութիւն է, ուր բաւական բան առնուած է Վ. Վարդանեանի աշխարհաբարի առաջին (1978 թ.) տպագրից: Թարգմանութիւնն արուած է կրկին Պատկանեանի հրատարակութիւնից, որի էջահամարները շարագրանքի մէջ նշուած են [1]-[326] ձեւով, ըստ այս էջահամարների էլ տողատակում գրուած են ամէն անգամ 1ով սկսուող ծանօթագրութիւնները, որոնք հիմնականում աղբիւրագիտական բնոյթ ունեն, սրանց շարքում են նաեւ սուրբգրական յղումները, որոնք կրկին առնուած են նախորդներից (Մ. Բրոսէ, Վ. Վարդանեան): Ապա յաջորդում են՝ Մատենագիտութիւն (էջ 388-394), Սուրբգրական յիշատակումների ցանկ ըստ գրքերի (Ծնունդ-Յայտնութիւն, էջ 395-8)՝ Աստուածաշնչի Հայերէն բնագրի հիման վրայ, եւ Անուանացանկ (Անձնանուններ եւ Տեղանուններ միասին՝ խառն, էջ 399-413). տեղանունների դէպքում յիշատակում են ո՛չ միայն բնագրի էջահամարները (կրկին՝ ըստ Պատկանեանի հրատարակութեան) այլեւ կից քարտէզի վանդակահմարները:

8. **Товма Арцруни и Аноним**, История дома Арцруни, Перевод с древнеармянского, вступительная статья и комментарий М. О. Дарбинян-Меликян (Ответственный редактор С. С. Аревшатян), Издательство “Наири”, Ереван, 2001, 523 с:

Այստեղ եւս կայ բաւական ընդարձակ «Ներածական յղում» (Вводная статья. էջ 5-67), բնագրի թարգմանութիւնը (էջ 7-330), ծանօթագրութիւններ՝ համարակալուած ըստ բնագրի գլուխների (էջ 331-479), վարչական եւ ընկերային-տնտեսական եզրերի բառացանկ (էջ 480-6), «Օգտագործուած ձեռագրեր, աղբիւրներ եւ գրականութիւն» (էջ 487-500), Անձնանունների (էջ 501-12) եւ Տեղանունների (էջ 512-9) ցանկեր, ի վերջոյ՝ «Հա-

մառառագրություններ» (էջ 520) եւ «Բովանդակություն» (էջ 521-3): Թարգմանություններն արուած է 1985ի բնագրից (S³), միաժամանակ համեմատելով հնագոյն «միակ» ձեռագրի հետ (էջ 8-9): Առաջաբանը Պատմութեան կառուցուածքի եւ աղբիւրների բաւական հմուտ քննություն է, թարգմանությունները՝ շատ յաջող, ծանօթագրությունները՝ այսպիսի հրատարակություններ լիովին պատշաճող. միով բանիւ՝ արուած է միայն շնորհակալութեան արժանի բժանդիր աշխատանք, որին յաջորդել է միւսը:

9. (S⁴) - Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը եւ ծանօթագրությունները Մ. Յ. Դարբինեան-Մելիքեանի, Երեւան, «Մագաղաթ», 2006, ԺԼ., 504 էջ¹⁵:

Ակնյայտ է, որ «քննական» անունով գրաբար բնագրի այս տպագիրը, որ պատրաստուել է Պատկանեանի տպագրի հիման վրայ, բխում է նախորդից՝ ուսերէն թարգմանությունից, սակայն սրա առաջաբանը (էջ Ե-ԺԼ.) անհամեմատ համառօտ է¹⁶, ծանօթագրությունները (էջ 357-470) համարակալուած են կրկին ըստ գլուխների եւ, բնականաբար, մասամբ առնուած են ուսերէն թարգմանությունից (տե՛ս էջ Լ.)¹⁷: «Օգտագործուած աղբիւրների եւ գրականութեան» ընդարձակ ցանկը (էջ 471-83) վկայում է, որ ծանօթագրելու համար օգտագործուել է առկայ հիմնական գրականություններ: Ի տարբերություն ուսերէնի, այստեղ «Յատուկ անուանց»՝ անձնանունների եւ տեղանունների միասնական ցանկ է (էջ 484-503), որ «1887 թ. տպագրի համար Ստ. Մալխասեանցի կազմած յատուկ անունների ցանկի արտատպությունն է որոշ ուղղումներով» (էջ 484): Բնագիրն (էջ 3-356) օժտուած է նաեւ տողատակային ընթերցումներով, ուր տեսնում ենք Ա, I, II, III պայմանանիշերը (նշանակում են. միակ՝ Հ^ա 10451 ձեռագիրը, 1852, 1887ի եւ Վ. Վարդանեանի 1985ի տպագիրները), առաջին տպագրի ունեցած «երկու յետագիր օրինակ»ի մասին ասուած է. «մենք հնարաւորությունն չունէինք օգտուելու ԺԹ. դ. կատարուած՝ Հ^ա 10451 ձեռագրի ընդօրինակություններից¹⁸, որ ձեռքի տակ ունէին առաջին երկու տպագիրների հրատարակիչները»¹⁹, ուստի եւ 1852ի տպագրի «Այլ օր.» բնորոշումով այստեղ տողատակերին արձանագրուել են «յետագիր» այդ ձեռագրերի բառաձեւերը:

15 Շրադրանքի մէջ (ըստ հարկի նաեւ փողարակում) այս հրապարակութիւնն այսուհետեւ յիշարակելու ենք «Քննական» ձեւով:

16 Կարծում ենք՝ ռուսերէն թարգմանութեան հմրալից առաջաբանի վերաբարադրութիւնն աւելի ճիշդ կլինէր, որ, գուցէ, ինչ - որ չափով արդարացին էր փափոսաթերթի անճիշտ «քննական» բնորոշումը:

17 Առաջաբանի եւ ծանօթագրությունների շարադասութիւնը ռուսաբան է. անգամ երկիցս (էջ 283, 285) գրուած «Կ. Պ.» համառօտումը նշանակում է ոչ թէ ենթադրելի «Կ. Պոլիս», այլ՝ Բերովթէ Պարկանեան: Նայկական պարմական սկզբնաղբիւրների ռուսերէն հիանալի թարգմանություններ անող Մ. Յ. Դարբինեան-Մելիքեանից լաւ հայերէն գրելու հմտութիւն պահանջներ երեւի թէ արդար չի լինի, սակայն գիրքը փպոյել է որպէս «Մարենադարան. Մաշտոցի անուան հին ձեռագրերի ինստիտուտ»ի (էջ Գ.) հրապարակութիւն, ստորագրութեամբ՝ նոյն հաստատութեան այդժամի փնօրէն, «Պարասխանապոյ խմբագիր Ս. Ս. Արեւշարեան»ի (էջ Դ.), որ լաւ շարադրում է թէ՛ ռուսերէն, թէ՛ հայերէն, ուստի մնում է միւսձեղ, որ խմբագիրը գիրքը կարդալու պարասխանապոյութիւն չի ունեցել, թէկուզ գիրքներ նաեւ դասագրքային ճշմարտութիւնը. «խմբագիրը պարասխանապոյ է նաեւ հեղինակի ամէն ստորակէրի համար»:

18 Միայն է հասկացել. հրապարակիչների վերաբերեալ խօսքից հնարաւոր չէ ենթադրել, թէ «յետագիր» այդ ձեռագրերն օրինակուած են եղել հէնց մեր Հ^ա 10451ից:

19 Քննական, էջ Թ: Այսպէղ կայ նաեւ հետեւեալը. «Թովմա Արծրունի Պարմութիւնը պահպանուել է միայն մի ձեռագրով, որը այժմ պահուում է Մաշտոցի անուան Մարենադարանի ձեռագրերի ֆոնդում 10451 համարի փակ» (էջ ԺԿ.), հմմտ. նոյն գրքի՝ Վրէժ Վարդանեանի հեղինակած գրախօսութիւնը՝ «Պարմա-բանասիրական հանդէս», 2007/Ա., էջ 303-6. «միակ ամբողջական ձեռագիր օրինակը պահպանում է Մաշտոցի անուան Մարենադարանում, 10451 թուահամարի փակ» (էջ 303):

Քննականի առաջաբանի առաջին խսկ էջում կարգում ենք. «Թովմա Արծրունու Պատմության ձեռագրի գոյությունը մասին յայտնի է դարձել նախքան դրա հրատարակությունը՝ չնորհիւ 1818 թ. Վենետիկում լոյս ընծայուած Եւս. Կեսարացու Քրոնիկոնի գրաբար բնագրի, որի տողատակ ծանօթագրություններում հրատարակիչ եւ լատիներէնի թարգմանիչ Մ. Աւգերեանցը նշում է Թով. Արծ. Պատմության բնագրում տեղ գտած բազմաթիւ փոխառություններ Քրոնիկոնից» (Քննական, էջ Ե.): Առաւել քան յստակ է, որ 1303 թ. գրուած ձեռագիրը 1852 թ. եղել է Պոլսում, ո՛չ Վենետիկում²⁰. վստահ ենք, որ այս թուականից մինչեւ 1969 թ. հոկտեմբերի 13ին Մաշտոցեան Մատենադարան բերուելը ձեռագիրը մնացել է նոյն Պոլսում²¹. ուրեմն՝ կարեւոր հարց է, թէ 1818 թ. առաջ Մ. վ. Աւգերեանը որտեղի՞ց գիտէր Արծրունու «ձեռագրի գոյությունը մասին»:

Գիտենք նաեւ, որ Միքայէլ վ. Չամչեանը 1780 թ. շուրջ՝ իր Պատմութիւն Հայոցը գրելիս, ձեռքի տակ Արծրունեաց պատմութիւնը չի ունեցել. եռահատոր ամբողջ շարագրանքի մէջ այս աղբիւրի մի հատիկ յղում չկայ, ծանօթ է եղել միայն Հետեւեալին. «Թովմա վարդապետ Արծրունի, ի գասակարգութենէ աշակերտաց սրբոյն Եղիշէի՝ ի վախճան Հինգերորդ դարուն եւ կամ ի սկզբան վեցերորդին: Զսորա սակաւ գրուածս ունիմք առ մեզ ի վերայ սրբոյն Վարդանայ եւ Վահանայ Արծրունու, եւ ի վերայ գործոց Բարձումայի նեստորականի, ցամ Տեառն իբր 500»²²: Իսկ սա «Ի Պատմութենէ Թովմայի վարդապետի» խորագրով ճառընտրային այն քաղուածքն է, որ կայ նաեւ Մաշտոցեան Մատենադարանի Հինգ ձեռագրում²³:

Համոզուած ենք որ այս ձեռագիրը Վենետիկում չի եղել նաեւ 1840ական թթ., այսուհանդերձ, պէտք է առնուազն զարմանալ, որ 1837ից ի վեր մեր արծրունիագիտութիւնը վրիպել ու չի նկատել, որ «երից վարդապետաց» երկհատոր բառարանի կազմողներն իրենց ձեռքի տակ Արծրունեաց պատմութեան ձեռագիր են ունեցել: Այսպէս, առաջին հատորի առաջաբան-աղբիւրների տեսութեան մէջ կարգում ենք. «Արծր. Ա., Բ. եււն. Թովմայի վարդապետի Արծրունու ի Ժ. Դարու Պատմութիւն ի Հինգ գիրս, միջակ եւ վայելչական ոճով, հանդերձ պատուաստութեամբ խրթին բառից ձեւոց բանից (թո՛ղ զսխալագրութիւնս գրչաց): Վերջին գլուխ չորրորդ գրոցն, եւ հինգերորդ գիրքն ողջոյն, է երկրորդումն նախագրեալ անցից՝ այլով ոճով, իսկ վերջին գլուխ հինգերորդին է յաւելուած այլոյ ուրուք»²⁴: Մի քանի տողում Արծրունեաց պատմութիւնը բնորոշուած է գերճշգրիտ, անգամ

20 ԺԹ. դ. ընթացքում Մխիթարեանց Վենետիկի միաբանութեան անդամների զգալի մասը ծագումով պոլսեցի էր, իրենց մարենադարանի ձեռագրերը նրանք սրանում էին զգալի չափով Պոլսից կամ նրա վրայով. Արեւմտեան Նայաստանի «գաւառներից», բայց թէ՛ այսպէսից եւ թէ՛ այլ վայրերից Վենետիկ փարուած ձեռագրերը, չնչին բացառութիւններով, այլեւս չէին վերադարձում, մնում էին միաբանութեան Վենետիկի մարենադարանում: Այսուհանդերձ վստահ ենք, որ 1818 թ. առաջ եւ յետոյ եւս 1303 թ. ձեռագիրը Վենետիկում չի եղել:

21 1887ի շուրջ Պապկանեանին ուղարկուած եւ ետ ստացուած լինելով հանդերձ:

22 Միքայէլ վ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց. ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տեառն. 1784, հր. Ա., Վենետիկ, 1784, էջ 14:

23 Նման. Քննական, էջ Ժ., ձեռագրերը՝ ՎՊ 1890 (1172 թ., 206բ-9բ), ՎՊ 1882 (1619 թ., 353աբ), ՎՊ 1889 (1675 թ., 67բ-8ա), ՎՊ 2550 (ԺԶ. դ., 303ա-4բ), ՎՊ 1404 (1664 թ., 603ա-4բ):

24 «Նոր բազմիք հայկազեան լեզուի». Երկասիրութիւն երից վարդապետաց, յաշակերտութենէ մեծին Մխիթարայ արքայի Վ. Գաբրիէլի Աւետիքեան, Ն. Խաչատրոյ Սիրմէլեան, Ն. Մկրտչի Ազգերեան, Տպագրեալ յառաջնորդութեան Կեանքի արքայիսկոպոսի Սոմալեան ընդհանրական արքայի Մխիթարեան ոխարին, Հարար առաջին. Ա-Կ, ի Վենետիկ, ի փարսանի Սրբոյն Ղազարու, յամին 1836 ՌՄՁԵ, առաջաբան, էջ 10 (այսուհետեւ շարադրանքի մէջ՝ ՆՀԲ, Ա. եւ Բ. 1837)

նկատուած է նրա՝ երկու ձեռքի գործ, եւ վերջին գլխի՝ երրորդ ձեռքով յաւելուած լինելը, ի վերջոյ, մեծագիրը, երկսիւն երկհատորեակի 2207 (1140+1067) մանրագիր էջերում «Արծր» համառոտումով այս պատմութիւնը բառաքաղուած է առատօրէն եւ ծայրէծայր:

Սրա շնորհիւ է, որ Քննականի բնագրային առաջին իսկ էջում կարգում ենք. «I (էջ Ա), II (1), III (6)՝ ճոխագայութեան. Ա ($\frac{1}{6}$)՝ ճախագայութեան. ուղղ.՝ ճախագայութեան (ՆԲՀԼ, հ. Բ, էջ 165, հդ.՝ ճախագայութիւն, էջ 1022, հդ. Օգակառոյց)»²⁵: Այս նշումի անտարամբանականութիւնն առաւել քան տարօրինակ է. ինչպէ՞ս պէտք է 1837ին հրատարակուած բառարանում «ուղղ[ուէր]» միայն 1852ին տպուելիքի սխալը. աւելի հաւանական չէ՞ր լինի մտածելը, որ բառարանի կազմողները գրել են իրենց ձեռքի տակ եղած ձեռագրի ուղղի ձեւը՝ մտքներով իսկ չանցկացնելով, որ իրենց գրքից տասնհինգ տարի յետոյ աղբիւրի ամբողջութիւնը տպուելու է հրատարակչական «ճոխագայութեան» վրիպակով, իսկ շուրջ 170 տարի անց էլ պարզուելու է նոյն բառի գրչական վրէպը՝ «ճախագայութեան»: Զարմանալի է, որ Քննականը պատրաստող Մատենադարանի մեր աւագ գործընկերը բառարանում Արծրուծու այս եւ այլ բառեր տեսած եւ արձանագրած լինելով հանգերձ, նրա բառագանձի իւրաքանչիւր մասի կատարեալ բառաքաղումի փաստը չի զգացել եւ սրա հիման վրայ չի յանգել այլ ձեռագրերի գոյութեան ենթադրութեանը:

Աւելին, հետեւողական ուշագուծեան գէպքում կարելի էր նկատել, որ բառարանա-

25 Քննական, էջ 7, ծ.: Քաղուածքս բացաբերելիքներ շարք ունի. նախ վերն արդէն ասել ենք, որ ո՛չ հայերէն I, II, III նշանները նախորդ պայագիրներն են (օտար այս ցցերի կողքի փակագծերում պայագիրների՝ լիովին աւելորդ էջահամարներն են), Նոր հայկագեան բառարանի՝ գիտութեան մէջ ընդունուած ՆՄԲ համառօտման փոխարէն այսպէղ նրա խորագրի բառերի սկզբնապատերի պատճէնումն է՝ «ՆԲՀԼ», իսկ «հդ.» նշանակում է «բառայօդուած»: Լիովին հասկանալի դարձնելու համար նոր քաղուածքի կարիք կայ՝ Քննական, էջ Ժ-ԺԱ. «Բնագրի այն բառերը, որոնք ունեն փարթեթերցումներ, նշուած են ասորականիչներով ըստ ձեռագրի էջերի, ([I]) Ա ($\frac{1}{6}$), իսկ բնագրին կից ծանօթագրութիւնները՝ թուով: Քառանկիւն փակագծերում պրտուած են N 10451 ձեռագրի էջերը [] . կլոր փակագծերում՝ այն բառերը, որոնք աւելացուած են հրապարակիչների կողմից: Այն բացթողումները, որոնք Դանիէլ գրիչը նշանակել է բազմակէտով եւ որոնք լրացրել ենք Եւս. Կես. Քրոնիկոնի օգնութեամբ պրտուած են եռանկիւն փակագծերում, < >»: Այս եղանակը եւ նշանների այսպիսի կիրառութիւնը մեր բնագրագիտութեանը խորթ է եւ գիրքը դժուարեւեղելի է դարձրել. ընթերցումները նշուել են իմք ձեռագրի ամէն էջի համար առանձին՝ առաջինը՝ երկրորդը՝ եւ այլն. «Ա ($\frac{1}{6}$)» նշանակում է իմք ձեռագրի էջի (այս դէպքում՝ 2րդ, աւելի ճիշդ՝ 1ր) առաջին սիւնակի 6րդ տող. միակ ձեռագրի էջի սիւնակի ու տողի այսպիսի՝ «($\frac{1}{6}$), երբեմն էլ՝ ($\frac{1}{8,90}$)» նշումները լիովին աւելորդ են. եթէ սա ապագայ ստուգումների դիւրացման համար է, ապա մեծադիր եւ խոշորագիր այս ձեռագրի մի էջում կայ միջին հաշուով 1100 փառ, որ նշանակում է՝ այսպէղ բառ գրնելը վայրկեանների հարց է: Մինչեւ վերջերս մի օրինակով արուող հրապարակութիւնների (յապկապէս՝ յիշարակարանների հատորներ եւ ձեռագրացուցակներ) մէջ ձեռագրի էջահամարը նշում էին այսպէս՝ «|| (19p)» (մենք նախընտրում ենք՝ «|19p|»), իսկ Քննականի մէջ սրա համար օգտագործուել է՝ [], որոնց մէջ սովորաբար առնում են ջնջուած եւ անթթեանելի բառերը, իսկ այսպիսիների՝ < > մէջ առնում են վրիպմամբ կրկնուած աւելորդաբանութիւնները: «Բացթողումները» ո՛չ միայն Դանիէլը, այլեւ միջնադարի մեր բոլոր գրիչները «բազմակէտով» չեն նշել (սա նոր ժամանակների հրապարակչական եղանակ է), այլ սոսկ պակասի փոքր բաց են թողել: Կրկին քաղենք Քննականից. «Ձեռագիրը ունի երկու համարակալութիւն. մէկը (վերին դաշտի մէջտեղում), հաւանօրէն նախնականը, արուած է ըստ թերթերի (1, 1ա, 2, 2ա, 3, 3ա, եւ այլն), երկրորդը՝ ըստ էջերի (1, 2, 3 եւ այլն): Սոյն հրապարակութիւնում մենք գերադասեցինք երկրորդը, քանի որ այն պահպանուել է աւելի լաւ» (էջ ԺԱ.): Նախ ճշտենք, որ այսպէղ եւ գրքում ամէնուր առկայ «դաշտ»ը ռուսերէն փՏալ բառն է, որը պէտք է հասկանանք հայերէնի «գոտանգ(ք)» ձեւով, ապա պարզաբանենք, որ ձեռագիրն ունի մանուշակագոյն թանաքով արուած իին էջակալում (1-651), բայց քանի որ բոլոր ձեռագրական հաստատարութիւններում նոր ստացուած ձեռագրերը թերթակալում են, ուստի մնացեալ բոլոր ձեռագրերի նման ունի նաեւ Մարենադարանում ստացած մարփիքով արուած նոր եւ ճշգրիտ թերթակալում 1-325, որ պէտք է կիրառուէր 1ա, 5բ... 325բ ձեւով, մինչդեռ, ընդունուածին հակառակ, քննականի մէջ գործածուել է իին եւ սխալով (647րդ համարը չկայ) էջակալումը: Այս ամէնը «արեքնիկական մանրութիւն» է, բայց մեծապէս կարեւոր է բնագրական որեւէ, առաւել եւս՝ «քննական» հրապարակութեան դիւրեւեղելիութեան համար:

գիրներն ունեցել են առնուազն երկու ձեռագիր. բերում ենք նախ գլխաբառերը, ապա՝ Արծրունուց առած վկայությունները, վերջում՝ հատորահամարը եւ էջահամարը.

ԱՊԻՀԱՐԿԵՄ * Վատությունք քաջաց ապիհարկեալք ոչ գրեցաւ ի մատենագրաց անտի: Եւ պահարակելով (ա՛յլ ձ. պախարակելով) զմոլար աւրէնսգիրն, եւ առ ոտն հարկանելով զխոստացեալ պարգեւան. Արծր. Ա. 3: Գ. 5 (Ա. էջ 276*).

ԶԱՆԳԱԿԵՄ * Բարձրավիզ խրոխտանացն զրահս, եւ ոտնատորոփ փռնկալոյն մանակս զանգակեալս. Արծր. Գ. 2. այլ ձ. զանգեալս (Ա. էջ 712*).

ԶԵՐԻԿՈՒԹԻԻՆ * Խոտորել ի գաղտնիս զոգի սրբոյն զգրահեալն հոգւոյն սրբոյ գերիկութեամբ. Արծր. Գ. 2. այլ ձ. վերիկութեամբ (Ա. էջ 732*).

ԶԻՆԶՊԻՏԿԷՆ * Մերժեալք ի տէրութենէն իւրեանց... կէին անկարգաբար զինչպիտէն. Արծր. Ա. 8. (այլ ձ. զինչպիտակեն) (Ա. էջ 736*).

ՈՐՄԱՓԱԿ * Զքաղաքն որմափակաւք պարսպեն. Արծր. Բ. 1. (ա՛յլ ձ. որմափակեն պարսպաւք) (Բ. էջ 532*).

ՎԱՆԳԻԻՆ * Հնչմունք եղջերաց, վանգիւնք սրնգաց եւ հեշտուր քնարաց. Արծր. Ե. 13. (ա՛յլ ձ. վանգիւք) (Բ. էջ 782*).

«ԱՌՀԵԹԵԼ. – այսպէս գրի ի կրկին օրինակս Արծր. Գ. 2. Տե՛ս ԱՌԽԵԹԵԼ» (ՆՀԲ, Բ., էջ 1045*).

«ԹԱՆԶՐԱՀՈՄ. ա. Հոծեալ թանձրութեամբ, խիտ. * Ամպ թանձրահոծ իբրեւ զթաղւմեալ՝ բալածեւ սպիտակափայ յոյժ. Արծր. Ա. 3. (գրի թանձրախոծ ի կրկին ձձ.)» (Բ, էջ 1055*):

Նշանաւոր «Նախնիք» գործից²⁶ քաղուած եւ Քննականում արձանագրուած են Նորայր Բիւզանդացու սրբագրութեան առաջարկներ. մի փոքր աւելի ուշագիր լինելու գէպքում անհնար էր չնկատելը, որ Նորայրը սրբագրել է ո՛չ թէ միայն առկայ երկու տպագիրները, այլեւ՝ Նոր հայկազեանի սխալ ձեւերը. այսպէս՝ «ոգեգուարճ իմաստութեամբ». Թ. Արծր. Ա. տպ. 248, Բ. տպ. 221. օրինակն Նոր հայկգ. ունի առողիավարճ, զոր ուղղէ Առողավարճ եւ ասէ. «գրածն՝ առողիավարճ. որ լինի եւ առողգազուարճ». «Գրիգոր որդի Վասակայ առողավարճ իմաստութեամբ առլցեալ», իսկ տպ. «Գրիգոր որդի Վասակայ, եւ սա նմանապէս ոգեգուարճ իմաստութեամբ առլցեալ»²⁷:

26 Նորայր Ն. *Քիզանդացի*, Նախնիք, Հրապարակութեան պարասպրեց Մարտիրոս Միմասեանը. ի յիշարակ Տիկին Սեդմա Յակոբսոն Նորայրի, Ժնև, 1996 (574 էջ): Բազմավաստակ բանասէր Մ. Միմասեանի կազմած «Սրբագրուած կամ վկայակոչուած գրական երկերի ցանկ»ում (էջ 477-501) առանձին վրիպումներ կան, ուստի ճշգրիտ լինելու համար հարկ է ամեն առանձին բնագրի համար փառ առ փառ կարդալ գրքի 476 մեծադիր մանրագիր էջը, որ փաժանելի եւ անհնար է: Այդու այսպէս դնում ենք Արծրունու յիշարակումների էջահամարները, մեր ճշգրտումներով. 6, 9, 11, 12 13, 15, 16, 29, 30, 35, 37, 38, 44, 45, 47-49, 59, 61, 68, 70-72, 75-77, 78, 81, 85, 86, 89, 91, 92, 122, 124, 127, 133, 139, 147, 150, 151, 154-156, 161, 164, 166, 168, 170-173, 175, 176, 182-185, 190-193, 195, 197, 198, 210, 217, 221, 223, 230, 231, 237, 243, 244, 247, 249-250, 259, 261-263, 267, 268, 269, 270-272, 277, 283, 284, 287, 292, 309, 317, 318, 326, 328, 329, 332, 333, 334, 336-338, 340, 342-344, 346, 348, 354, 357, 360, 362, 363, 365, 366, 368, 369, 370, 372, 381, 385, 388, 391, 394, 396-402, 406-408, 413, 418, 422, 426, 429, 434, 436, 437, 438, 441, 450, 452, 459, 462, 469-472, 475:

27 Նախնիք, էջ 71. փոխ նաեւ էջ 30՝ «սխալ գրէ Նոր հայկգ. հեպագոյիցս (ուղիղ է՝ հեպագայիցս), էջ 164՝ «Անկարգաբար փ. անարգաբար. «Կէին անարգաբար զինչպիտէն». Թ. Արծր. Ա. փպ. 45, Բ. փպ. 43, իսկ հայկգ. անկարգաբար ի ձինչպիտէն»: ՆՀԲի ձեւերի սրբագրումներ են նաեւ էջ 369. ծաղակ] ծաղուկ, էջ 11 պարսպաուրս:

* * *

Այս իրողությունները նկատելուց յետոյ պարզեցինք, որ, հնագույնից բացի, գոյություն ունի Արծրունեաց տան պատմության ամբողջական եւս 7 օրինակ. հինգը՝ Վենետիկում²⁸, մէկը՝ Երուսաղէմում, մէկը՝ Արմաշում (այժմ՝ Կորսուած), ընդամենը՝ ութ ձեռագիր: Նկարագրությունները քննելով պարզեցինք, որ սրանցից գոնէ երկուսը ծագման կամ ձեռագրական աւանդոյթի տեսանկիւնից յայտնի հնագույն օրինակից չեն բխում, այսինքն՝ օրինակում են այլ գաղափարներից: Այսուհանդերձ, նորայայտ ձեռագրերով աղբիւրիս բնագրական պակասների (չգրուած տողեր՝ Արծր. Ա. դ.) եւ անկումների (թերիներ՝ Արծր. Ա. է., Գ. բ., ե. եւ իթ., Անանունի Պատմութեան սկիզբ եւ վերջ, դ. գլխի պակաս) խնդիրները չեն լուծւում, նրանց բերած նորոյթը բառային ընթերցումները եւ բնագրական նոյնպիսի ճշգրտումներն են:

Յայտնի է, որ միջնադարեան որեւէ երկի պահպանուած ձեռագիր օրինակների քանակը նրա գործածականութեան (ընթերցումութեան, պահանջարկի) յայտարար կամ նշանակ է²⁹: Ըստ այսմ՝ Աղթամարում գրուած եղակի ձեռագրով պահպանուած լինելու անհիմն գիտելիքն առաջացրել էր այն թիւը տպաւորութիւնը, թէ այս Պատմութիւնը Վասպուրականի, անգամ՝ Աղթամար կղզու սահմաններից դուրս չի եկել³⁰, այսինքն՝ լայն հրապարակում եւ ընթերցողական նոյնպիսի շրջանակներ չի ունեցել: Ուստի եօթ նոր օրինակի յայտնաբերումը ցոյց է տալիս, որ միջնադարում այն շատ աւելի գործածական է եղել, քան կարծւում էր մինչեւ այժմ. սրանց հետ պարտաւոր ենք յիշել նաեւ առաջին տպագրում գործածուած «երկու յետնագիր օրինակը»³¹, որոնցով հանդերձ Արծրունեաց պատմութեան յայտնի ձեռագրերի քանակը հասնում է տասի, որ արդէն փոքր թիւ է: Այս փաստը պակաս կարաւոր չենք համարում, քան՝ բնագրի բառական ճշգրտումների եւ ոճական պատկերի վերականգնման հնարաւորութիւնն է, որ ստանում ենք նոյն նորայայտ ձեռագրերի շնորհիւ:

Այժմ ժամանակագրական կարգով ներկայացնենք եւ բնորոշենք աղբիւրիս ձեռագրերը³¹.

Բ. ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ^{32*} - 1. (Ա) - Երեւանի Հ^ր 10451. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, 1303 թ., Աղթամարի Ս. Խաչ, գրիչ՝ Դանիէլ կրօնաւոր, մեկենաս՝ Զաքարիա Ա. կթղ. Աղթամարցի, ստացող՝ Ստեփանոս Օրբէլեան, արքեպիսկոպոս

28 Շուրով կրեւները, որ բառարանագիտերի ձեռքին եղել են սրանցից երկուսը, անելին՝ այդ երկուսից մէկի պատճենը Մարտինադարանում ունեին դեռեւս 1988 թ.:

29 Սա, անշուշտ, յարաբերական է, որովհետեւ, ինչպէս գիտենք, աննպաստ պայմանների պայմանում ձեռագրերի փչացման եւ ոչնչացման դէպքերը բաական շատ են եղել:

30 Թէւ գիտենք, որ ԺԳ-ԺԴ. դդ. սահմանագծում Սյունիքում յայտնի էր նրա գոյութիւն ունենալը, որովհետեւ այս ձեռագիրը գրուել էր Սյուփանոս Օրբէլեանին ուղարկելու համար (յայտնի է նաեւ, որ նրա ձեռքը չի հասել):

31 Տարբեր ձեռագրեցուցակներից քաղել ենք Արծրունուն եւ նրա երկին վերաբերող վաւերական կամ երկրայելի յիշարարկութիւններ, որոնց քննութիւնն անելու ենք այլ աղբիւրով:

32 *Յօդուածիս այս մասի համառոտութիւնը որպէս գնկուցում ներկայացրել ենք Մաշտոցեան Մարտինադարանի հետազոտական հաստատութիւն դառնալու յիսնամեակին նուիրուած միջազգային գիտաժողովում (20 Հոկտ. 2009 թ.):

Սիւնեաց³³: Կաշեկազմ, 325 թերթ³⁴, պրակ՝ Ա-ԻԼx12 (Ա՝ 9¹⁻⁹, ԻԷ՝ 10³¹⁰⁻³¹⁹, ԻԸ՝ 6³²⁰⁻³²⁵)³⁵, թուղթ, 33x24,7. երկսիւն (24x16,5), բոլորգիր (5ա՝ խոշոր երկաթագիր 5 տող, մէջընդմէջ՝ 3 տողը կարմիր, 2բ՝ սև), տող՝ 21 (թ. 324-5՝ 28 տող)³⁶: Յարգարանք. կիսախորան՝ 5ա, ճակատագարգ՝ 1ա, վերջագարգ՝ 309ա, լուսանցագարգ՝ 5ա, խորագրերը՝ կարմիր³⁷:

Սա առկայ բոլոր տպագիրների հիմքն է, ուստի պարտաւոր ենք մանրամասնել: Ձեռագրի ամբողջականութեան խնդիրը պարզելի է նրա պրակահաշուով, ուստի եւ նախ՝ ենթադրելի է, որ առաջին պրակը եւս, ներկայիս 9ի փոխարէն, սկզբնապէս 12 թերթ է ունեցել, այսինքն՝ այժմ պակասող առաջին 3 թերթը հետագայ հնարաւոր լրացումների համար գրիչը թողել է չգրուած (պարապ), հետագայում ինչ - որ մէկը հանել եւ օգտագործել է դրանք, ԻԷ. պրակը սկզբից իսկ 10 թերթ (310-319) է ունեցել, որովհետեւ 308-9 եւ 319-20 թերթերի միջեւ բնագրական պակաս չկայ, վերջին՝ ԻԸ. պրակը, ներկայիս 6ի փոխարէն, սկզբում կարող է ունեցած լինել 10 կամ 12 թերթ (վերջին 2ը կամ 4ը չգրուած), իսկ 1852ին անպայման ունեցել է գոնէ 8 թերթ. այսինքն՝ դրանից յետոյ ձեռագրիս վերջից ընկել է առնուազն 2 թերթ³⁸, որոնց բովանդակութիւնը՝ վերջի յիշատակարանի երկրորդ կէտը, պահպանուած է միայն առաջին երկու տպագրով:

Արձանագրելի է նաեւ, որ ձեռագրի գաղափար օրինակի պրակները խառնուած են եղել, Դանիէլ գրիչը չնկատելով՝ նոյն խառն կարգով օրինակել է, յետոյ զգացել է եւ իր ընթերցողին չորիցս (յիշ. 4, 6-7) զգուշացրել դրա մասին, մի անգամ էլ զգուշացրել է սրբագ-

33 Նոյն 1303 թ մահացել է, այդ պատճառով ձեռագիրը մնացել է Աղթամարում:

34 Նույն, երեւի առաջին պապգիրը պատրաստելիս, էջակալուել է 1-651. այժմ ձեռագրի մէջ 647րդ էջ չկայ, որովհետեւ այն մասն է եղել այլ ձեռագրի՝ նոյն ԺԴ. դ. գրուած վասպուրականեան Անարարանի մի թերթ (26x19 սմ)՝ վրան կարկապուած երկրորդ թերթի մի կտոր, ուստի Մարենադարանում այդ էջ-թերթն առանձնացուել է եւ գրանցուել որպէս Պապարտիկ Ն⁶⁶ 1931, որ երկթերթ է (կարկապուած մասն-թերթն անջատուել է) եւ ունի հետեւեալ մանրանկարները. 1ա -Քրիստոսի ծնունդը, 1բ -Երկրպագութիւն մոգուց, 2ա -Ընծայումն (Քառասնօրեայ զարուարն ի փաճար), 2բ -Մկրտութիւն:

35 Ա՝¹⁻⁹, Բ՝¹⁰⁻²¹, Գ՝²²⁻³³, Դ՝³⁴⁻⁴⁵, Ե՝⁴⁶⁻⁵⁷, Զ՝⁵⁸⁻⁶⁹, Է՝⁷⁰⁻⁸¹, Ը՝⁸²⁻⁹³, Թ՝⁹⁴⁻¹⁰⁵, Ժ՝¹⁰⁶⁻¹¹⁷, ԺԱ՝¹⁰⁸⁻¹²⁹, ԺԲ՝¹³⁰⁻¹⁴¹, ԺԳ՝¹⁴²⁻¹⁵³, ԺԴ՝¹⁵⁴⁻¹⁶⁵, ԺԵ՝¹⁶⁶⁻¹⁷⁷, ԺԶ՝¹⁷⁸⁻¹⁸⁹, ԺԷ՝¹⁹⁰⁻²⁰¹, ԺԸ՝²⁰²⁻²¹³, ԺԹ՝²¹⁴⁻²²⁵, Ի՝²²⁶⁻²³⁷, ԻԱ՝²³⁸⁻²⁴⁹, ԻԲ՝²⁵⁰⁻²⁶¹, ԻԳ՝²⁶²⁻²⁷³, ԻԴ՝²⁷⁴⁻²⁸⁵, ԻԵ՝²⁸⁶⁻²⁹⁷, ԻԶ՝²⁹⁸⁻³⁰⁹, ԻԷ՝³¹⁰⁻³¹⁹, ԻԸ՝³²⁰⁻³²⁵.

36 Արարաբին այս յարկանիշները (թերթի մեծ չափս, երկսիւն գրութիւն, փողաքանակ եւ այլն) բնորոշ են Ժ. դ. մեր պահպանուած անարարաններին. այս ժամանակ գրանիւթ մագաղաթը հասար ու կոպիւր էր, այդ պատճառով անարարանների բնագիրը հնարաւոր էր փեղատրել մօտաւորապէս 33x25 սմ չափսի, երկսիւն գրութեամբ 250-300 թերթ ունեցող մի կազմի մէջ, որ նաեւ առօրեայ գործածութեան դիւրութիւն ունէր: Այս նմանութեան հիման վրայ անհաւանական չէ ենթադրել, թէ Դանիէլ գրիչն աշխատել է իր օրինակութիւնը պատրաստել հիմք օրինակի նմանողութեամբ, որ գուցէ գրուած է եղել հեղինակին մօտ ժամանակներում եւ գուցէ օրինակուած է եղել հեղինակի իսկ՝ պակասներով գրուած որեւէ օրինակից, որ հետագայում սրացել է Անանուի շարունակութիւնը եւլն: Ի դէպ, Խորենացու Պատմութեան հնագոյն օրինակը՝ ՄՄ Ն⁶⁶ 2865 Պատմագիրքը (ունի նաեւ՝ Ասողիկ, Լասարիվերցի) նոյնպէս հին գաղափար է ունեցել, որովհետեւ չափսը ճիշդ Արծրունու մեր օրինակինն է՝ 33,5x24,7 է. ըստ Նուր. ցուցակ, Ա., էջ 891 թուագրուած է ԺԴ. դ., բայց վարահաբար ԺԳ. դարի է:

37 Ձեռագրի բնագրային հրապարակութեան համար անբաւարար մի նկարագրութիւն կայ նաեւ -Քննականում (էջ ԺԱ.), սակայն, բարեբախտաբար, ունենք Մարենադարան բերուելուց մի փարի առաջ արուած նրա մի անփայ նկարագրութիւնը. փեն **Գէորգ Բանդուրճեան**, Ընդարձակ ցուցակ ձեռագրաց Օրթագիտի Ս. Ապուածածին եկեղեցու, Կ. Պոլիս, 1968.- Մաշտոցեան Մարենադարան, Անփայ ձեռագրացցուցակ Ն⁶⁶ 173, էջ 80-90 (յիշարակելու ենք Գ. Բ. ձեռով): Մրա շնորհիւ գիտենք, որ ձեռագիրն այսօր այնպիսին է, ինչպէս էր 1885 եւ 1968 թթ.:

38 Էջում 28 փող ունեցող 324-5 թերթերի շարադրանքի նիշերի քանակը (առանց կէտադրութեան) 4199 է, իսկ փպագրով պահպանուած շարունակութեանը՝ 3093: Սա շատ ցաւալի կորուստ է, որովհետեւ վերջի յիշարակարանների պահպանուած մասի (թ. 321-5) համեմատութիւնը ցոյց փուց, որ առաջին հրապարակիչներն արել են սրանց հարիւրի հասնող անհարկի «սրբագրութիւններ», որոնք նոյնութեամբ հասել են մինչեւ -Քննական:

րողը (յիշ. 32): Այս պատճառով ձեռագիրս պէտք է կարգաւ հետեւեալ կարգով՝ 1ա-37բ¹, 49բ-109ա¹, 38բ-49ա, 109ա²-325բ³⁹:

Ինչ- որ ժամանակ հանդիպակաց որոշ էջեր խոնավութեան հետեւանքով կպել են իրար, յետոյ անյայտ մէկը կոպտօրէն անջատել է եւ աւելի կամ պակաս չափով բնագիրը վնասել՝ դարձրել անընթեռնելի. այդ էջերն են՝ 20բ-21ա/40-41, 32բ-3ա/64-5, 65բ-6ա/130-1, 66բ-7ա/132-3, 67բ-8ա/134-5: Սրանց մասին 1968ին գրուել է. «Հանգամանք՝ գոհացուցիչ. էջ 130, 132, 133 եւ մասնաւոր 134, 135 իրար փակած ըլլալով եւ վերջէն զատած ըլլալով, գիրերը մեծ մասամբ խաթարուած» (Գ. Բ. էջ 80): Մտածում էինք, որ այս բարբարոսութիւնը եղել է 1852ից, այսինքն՝ բնագրի տպագրութիւնից յետոյ, բայց յետոյ տեսանք, որ ձեռագիրն այդ վիճակում է եղել 1841ից առաջ (տե՛ս ստորեւ՝ Դ՝. 7 ձեռագրի նկարագրութիւնը), իսկ սա նշանակում է, որ առկայ տպագիրների մէջ այս էջերի շարադրանքը վերականգնուել է «յետնագիր» օրինակների հիման վրայ: Մեր ներկայ խնդրի համար սա կարեւոր պարզաբանում է, որովհետեւ նորայայտ Բ եւ Գ (տե՛ս) ձեռագրերի հիման վրայ բնագրի այս էջերի մասերն այժմ ճշգրտում են առաւել վստահօրէն:

Աննկատ մնացած մի կարեւոր հանգամանք եւս. գրուելուց երեւի անմիջապէս յետոյ փոքր չափով գրչի⁴⁰, աւելի զգալի չափով՝ հաւանաբար նրա միաբանակից մի ուրիշի ձեռքով ձեռագիրը (բնագիրը) սրբագրուել է. օրինակ՝ գրիչը գրել է «սերեա», սրբագրիչը՝ դարձրել է «եւսերեա» (6ա), «նիկան»՝ «նիկանովր», «Պրտոմեա»՝ «Պրտոմեա» (54բ), «յաղէն»՝ «յաղեղն» (60բ), «Մաշտոցի»՝ «Մեսրոպայ» (89ա), «գյիշատարան»՝ «գյիշատակարան» (111ա) եւ այլն: Յիշենք՝ Դանիէլ գրիչը գրել է. «յերես անկեալ աղաչեմ զբարի ընթերցողսդ եւ անմեղագրութիւն խնդրեմ վասն սխալանաց գրոցս, եթէ աւելի կամ պակաս գտանիցի ի սմա՝ եթէ՛ կէտ, եթէ՛ տուն եւ եթէ՛ ստոր եւ եթէ՛ յայլ ինչ բառ ի իմ կամ ի Հոյ. գի գիտնականքն քաջ գիտեն, որ ի հին գրեանք այսպիսեացս ոչ ինչ փոյթ է արարած. եւ ես անհմուտ գոլ սոցա՝ զոր լսեալ էաք յեկեղեցական գրոց ի բառիցս յայսցանէ՝ զնոյն գրեցաք, եւ զոր արտաբոյ սոցա էր՝ ոչ գիտելով թէ ո՛րպէս էր» (323աբ)⁴¹: Եւ ահա, սրբագրիչը «լուծել» է հիմանականում հէնց այս՝ իմէով թէ Հոյով գրելու խնդիրը. գրչութեան սեւ թանաքից յստակ տարբերութիւն գեղինի մօտեցող գունատ թանաքով «խեփտաղաց» դարձրել է «հեփտաղաց», «չախրիքն»՝ «չահրիքն» (28ա), «Հրամի»՝ «Խրամի» (51ա), «գրախլ»՝ «գրահլ» (97բ), «Բախղ Շախաստան»՝ «Բահղ Շահաստան» եւ գրչի «Բուհա» անուան՝ «Բուխա» յաճախագէտ ուղղումները (128ա, 133բ եւ այլն)⁴²:

Շատ ուշագրաւ է, որ առաջին հրատարակչի ձեռքով արուել է ձեռագրի ո՛չ միայն 1-651 էջակալումը, այլեւ՝ շղագրով գրուած որոշ սրբագրութիւններ, որոնք միայն այս ձեռագրի լուսանցներում են եւ տպագիրներում (առաջինից անցել են յաջորդներին). «անդի

39 Միսալ քննադրուած 12 թերթերը (38-49) ձեռագրի առանձին պրակ չեն, 28-45ը մասն են Դ. պրակի, 46-49ը՝ Ե.ի. սրանց պարունակածն առանձին քննարկ է եղել մեր ձեռագրի հիմք (գաղափար) օրինակի մէջ. ուրեմն՝ կարելի է գրեթէ ճշգրիտ ենթադրել, որ քննադարձուած պրակով այդ մայր օրինակը եւս եղել է մեր հնագոյն ձեռագրի դիւրի՝ մօտ 33x25 սմ:

40 Այս սրբագրութիւնները մեր համեմատութիւնների մէջ միշտ ունեն «գրչի» բացարարութիւնը:

41 Վմբ. Արծրունի, 1852, էջ 361, Արծրունի, 1887, էջ 320:

42 321աբ/641-2 երկու էջը (Պարմութեան յաւելումի աւարտը, որ Ալուզ իշխանի արձակ-ուրանատը գովքն է, եւ գրչի գլխատը յիշարակարանի սկիզբը) գրուած է սրբագրչի թանաքին նմանուող գունաւոր մելանով, բայց վարանի չենք թէ սա սրբագրողի գրածն է, հնարատը է՝ փոխուել է Դ-անիւ գրչի թանաքը:

եւ անդի»՝ Հրտ-չի⁴³ «անտի եւ անտ» (6ա), «յորոց»՝ Հրտ-չի «այրն յորոց» (6բ), «ընդանե-գոյնս»՝ Հրտ-չի «ընտանեգոյնս», «ընքեամբ»՝ Հրտ-չի «ինքեամբ», «անդի»՝ Հրտ-չի «ան-տի», «պատճառել»՝ Հրտ-չի «պատճառելով» (11բ), «յընքենէ»՝ Հրտ-չի «ինքենէ» (12ա), «չնչականաց»՝ Հրտ-չի «չնչականաց» (12բ) եւ այլն:

Ձեռագրիս վերջի երկու յիշատակարանները տպագրուել են բոլոր հրատարակութիւն-ների մէջ եւ ընկալւում են որպէս մի տեսակ՝ Պատմութեան տրամաբանական մաս-աւարտ, մինչդեռ անտեսուած են յընթացս շարագրանքի գրչի գրած յիշատակագրութիւնները, որոնք մեծ մասամբ բնագրի եւ նրա գաղափար օրինակի կատարեալ ընկալման համար կա-րեւոր են, նաեւ՝ հետագայ յիշատակագրութիւնները, որոնք գերազանցապէս վերաբերում են ձեռագրի (բնագրի) գործածութեանը կամ հետագայ կեանքին⁴⁴: Այս ամէնը տե՛ս յօդո-ւածին Ա. Յաւելուածում, որի կարգային համարների յիշատակումով այստեղ անում ենք նրանց ընդհանուր տեսութիւնը:

Հիմք օրինակի պահանքների ծանուցումներ են յիշ. 1-4 (Ա. դպր. գլխ. դ-), 23 (Թովմայի Պատմ. վերջը եւ Անանունի սկիզբը), 28-29 (Անանունի ԺԲ. գլխի թերին). 38-49 թերթերը ճիշտ տեղում կարգադրու են վերաբերող ցուցումներ են յիշ. 4, 6-7, 13, 32 (սրբագրողի): Գրչի մնացեալ յիշատակագրութիւնները գրուած են մեծ մասամբ Պատմութեան գլուխների վեր-ջերում եւ գերազանցապէս յիշատակուելու աղերսներ են. մէկի մէջ (8) նշում է գրչութեան տեղ եւ թուական (Աղթամար, 1303 թ.), երեքում (10-11, 21) նոյն Աղթամարը եւ ձեռագրի պատուիրատուներին (Ջաքարիա կաթողիկոս եւ նրա եղբայր Ամիր Գօրգի), 15րդում նոյն Աղթամարի, նոյն 1303ի եւ պատուիրատուների հետ միասին ժամանակի «աշխարհակալ» Ղազան խանի անունը. միով բանիւ՝ այս բոլորը լրացնում-հաստատում են գլխաւոր յիշա-տակարանի տեղեկութիւնները:

Շատ աւելի ուշագրաւ են հետագայ յիշատակագրութիւնները, որոնք պարզում են աղբիւրիս հնագոյն այս օրինակի հետագայ կենցաղավարութիւնը. 33րդը հաղորդում է 1387 թ. Լանկ թամուրի կողմից Վանի առման մասին. այնուհետեւ ունենք ԺԶ. դ. անանուն մի գրառում (յիշ. 34), ապա 1770 թ. ոմն Բարսեղ գնացել է Աղթամար եւ Թումա կաթո-ղիկոսից «Թումայ պատմագիրը» խնդրել եւ տարել է Վան, ուր «ընդ հովանեաւ Սուրբ առաքելուն Պետրոսի կարգացիք, փափաքներս լրցաւ» (յիշ. 35): Նոյն թուականին Մոկացի Սամուէլն արել է պատմական մի զէպքի գրառում (յիշ. 36), 1788 թ. բնագրիս առընչուել են Տարօնի Ս. Կարապետի վանքի միաբաններ Յարութիւն եւ Նաչատուր վարդապետները (յիշ. 37. եղծուած է, առընչութեան բնոյթը հասկանալն անհնար է), յետոյ ԺԸ. դ. անորոշ բնոյթի

43 Մեր համեմատութիւնների մէջ այս՝ «Խրպ-չի» բնորոշումով միշտ նկատի ունենք 1852ի փապգիրը պատրաս-տողին:

44 Քննականում ասուած է. «Ձեռագրում կան բազմաթիւ լուսանցագրեր, որոնց գերակշռող մասը պարկանում է Դանիէլին, որոշ մասն էլ՝ այլ անձանց գրչին: Դրանցից մի քանիսը, որ բնորոշում են գաղափար-ձեռագրի վիճակը մէջ են բերում փարբնթերցումների բաժնում». փողափակային-ցրիւ եղանակով փայտած յիշատակագրութիւն-ները (այսպէս իմա՝ «լուսանցագրեր») ձեռագրի մասին յստակ պարկերացում չեն փայլա: Շարունակութիւնն այս է. «Լուսանցագրեր կան էջ՝ 14, 15, 19, 20, 68, 69, 74, 80, 122, 178, 185, 217, 282, 329, 332, 333, 347, 398, 431, 481, 486, 492, 528/529, 565, 585: Մտորել ներկայացնում ենք դրանցից մի քանիսը» (էջ ԺԶ.). ապա շար անկանոն, զուր ձեռագրի էջերի կարգով (խառն՝ գրչի եւ հետագայ), յաճախադէպ սխալ ընթերցումներով եւ առանց մեկնաբանու-թիւնների հրապարակում են մեր յաւելուածի Ն^թ 5, 33, 11, 38, 15 (սրան նման է համարում 21ը), 34, 41, 39, 40, 35, 26 միատրերը (տե՛ս Քննական, էջ ԺԶ-ԺԸ.):

գրառում են արել տիրացու Կարապետը եւ Գրիգորը (յիշ. 38), նոյն գարում ոմն Վարդան 1770 թ. Վան տարուած եւ այնտեղ «կորուսայլ» պատմագիրքը վերագարծրել է Աղթամար (յիշ. 39), նոյն ժԸ. գարում մէկը վրացատառ մակագրութիւններ է արել (43): Ապա կայ Աղթամարին վերաբերող՝ կրկին եղծուած, պատմական բնոյթի 1820 թ., բովանդակութիւնն անորոշ մնացող (յիշ. 40) եւ 1838 վերաբերող պատմական յստակ մի այլ գրառում (յիշ. 41)», «Արութիւն» անունով մէկի կնքագրողը (42) եւ Միջագիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցում 1885 եւ 1968 թթ. արուած գրառումները (44-48). վերջիններս ցոյց են տալիս, որ ձեռագիրն այսօր պահպանուել է այնպէս, ինչպէս կար 1885ին:

Առանձին կարեւորութիւն ունեն գրչափորձ-լուսանցագրութիւնները. ընդհանրապէս՝ գրիչն իր բթացած գործիք-գրիչը սրում եւ փորձում էր առաւել յաճախ իր օրինակութեան հիմք-գաղափար օրինակի չգրուած էջերում կամ լուսանցներում՝ այբուբենի տառերի շարքը գծելով կամ կապակից թէ անկապակից արտայայտութիւններ գրելով. մեր ձեռագրում տեսնում ենք, որ գրչութեանը յաջորդած բոլոր դարերի ընթացքում՝ ընդհուպ մինչեւ աղբիւրիս հրատարակութիւնը, արուել են զանազան լուսանցային գրառումներ ու գրչափորձեր (49-53), որոնք այս ձեռագրի ընթերցման կամ նրանից արուած ընդօրինակումների յայտարարներ են:

Ամփոփենք. Արծրունեաց տան պատմութեան պահպանուած այս հնագոյն օրինակը Աղթամարում, տեւական որոշ ժամանակ նաեւ Վանում, ապա Պոլսում եղել է մշտական գործածութեան մէջ⁴⁵: Աւելին՝ ձեռագիրն ունի գրչի, սրբագրողի եւ առաջին հրատարակչի սրբագրութիւններ, որոնց մասին մեր արծրունիագիտութիւնը չի իմացել 1852ից մինչեւ օրս, ցաւալիօրէն՝ նաեւ Քննականում. վերջինիս մէջ վրիպմամբ չեն արձանագրուել նաեւ բուն գրչութեան շատ ձեւեր, որոնց փոխարէն բոլոր տպագիրների մէջ տարբեր՝ իրականում գոյութիւն չունեցող ընթերցումներ են: Եւ ընդհանրապէս՝ տպագիրների «կանոնաւորման» պատճառով Թովմայի լեզուաոճական պատկերը խաթարուել է՝ «մագպուր»ը դարձել է «մագպուր», «գաղաբար»ն առաջարկել են սրբագրել՝ «գաղտաբար» եւ այսպէս շարունակ:

2. (Բ) Մխիթարեան Վենետիկի մատենադարանի ձեռ. Հ^թ 1402/883 (Պատմագիրք Հայոց ժԲ.). ԶԿԴ. ~ 1515 թ., գրիչ՝ Յունան: Կաշեկազմ, 244 թերթ, թուղթ, 24x17,5. երկսիւն (18x6), բոլորգիր, 35 տող, խորագրերն ու սկզբնատառերը կարմիր⁴⁶: Ունի երեք Պատմութիւն՝ Թովմա Արծրունի (5ա-128ա), Վարդան Արեւելցի (133ա-183ա) եւ Ստ. Օրբէլեան (185ա-244բ): Հետաքրքիր է, որ ամէն պատմութիւն ունի առանձին պրակահամարներ⁴⁷, այսուհանգերձ՝ ամբողջ ձեռագիրը կանոնաւոր գրով գրուած է գործի վարպետ մէկ՝ Յու-

45 Միս ձեռագրերին վերաբերող փաստերը շարադրելիս արդէն հանդիպելու ենք այս ձեռագրից արուած ընդօրինակութիւններին:

46 «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մարենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հարոր Զ., Պարմագիրք Հայոց - Կանոնագիրք, Գրիգոր Նարեկացի - Ներսէս Շնորհալի, Ներսէս Լամբրոնացի - Աղօթագիրք, Յօրինեց Ն. Սահակ վ. Ճեմմեմեան Մխիթարեան ուխտէն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1996, էջ 43-8 (այսուհետեւ՝ Ցուցակ Վենետիկի, Զ.): Հանգուցեալ Փայլակ Անթարեանի խնդրանքով, Վարդան Արեւելցու Պարմութեան պատրաստելիք գիրական բնագրի մէջ օգտագործելու համար, ձեռագրիս պարճէն ստացել ենք 1988 թ. դեկտեմբերի 27ին. Կրնա Մաշտոցեան Մարենադարան, Այլ վայրերի ձեռագրերի ժապաւենների հաւաքածուի Տ^թ 1235: Վենետիկի ձեռագրերի կոորդակային համարներից առաջինը (1402) գոյրահամարն է, երկրորդը (883)՝ ցուցակի համարը:

47 Արծրունու մասը, առանց համարների, «Ա-ԺԱx12 (Ա 14, ԺԱ 10), Վարդանի մասը՝ Ա-Եx12 (Ե 4), Օրբէլեանինը՝ Բ-Եx12 (Բ 14, Գ 6, Ե 15):

նան գրչի ձեռքով: Սա երեք տեղ ունի գրչութեան հանգամանքներին վերաբերող լուսանցային յիշատակագրութիւններ⁴⁸, իսկ Վարդանի Պատմութեան վերջին էջում յայտնում է իր անունը՝ «Զգծող սորին մեղօք լցեալս Յունանս յիշեցէ՛ք» (182թ), անմիջապէս յաջորդ էջում պատմում է ԶԿԳ. (1514) եւ «գալ տարի» թուրք-պարսկական պատերազմների մանրամասներ⁴⁹, ուրեմն՝ ձեռագիրը գրուել է 1515 թուականին: Հետագայ ժամանակի յիշատակարաններ չունի, կայ միայն երեւի ԺԸ. դարով թուագրելի ութանկիւն մի կնքագրոշմ. «Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա.]Ռ[Ա.Յ] / ԲՈՒՆԻԱԹ» (5ա, 2 տողով, չափսը՝ 1,2x1,4 սմ)⁵⁰: Սկզբում աւելացուած մի թերթի երկրորդ երեսին կայ հետեւեալը. «Զվիպագիրս զայս ստացայ յատուկ գոյիւք իմով՝ Իսահակեան Յարութիւնս Նոր Զուղայեցի, վասն յիշատակի անձինս իմոյ եւ համայն ազգայնոցս, յամի Տեառն ՌէճՁէ. (1787), Օգոստոսի Ի. (20), Սպահան, ի Նոր Զուղայ» (5բ), սրանից առաջ էլ արդէն Ս. Ղազարում աւելացուած չորս թերթերից վերջինի վրայ Միքայէլ վ. Չամչեանի ձեռքով գրուած է. «Յիշատակ է գիրս պարոն Յարութիւնի Սահակեան ի Նոր Զուղայէ, առաքեալ անտի ընդ ճանապարհն Բասրայու եւ Պաղտատու ի Կոստանդնուպօլիս, եւ անտի հասեալ առ մեզ ի վանս յամի Տեառն 1793. ՌՄԽԲ., ի Յուլիսի 6» (4ա)⁵¹:

Այս յաւելուած թերթերի վրայ կան բաւական արժէքաւոր նշումներ. Մկրտիչ վ. Աւգերեանի ձեռքով մի էջում ընդարձակ (3բ), միւսում՝ համառօտ (4ա) բնորոշուած-գնահատուած է Թովմա Արծրունու Պատմութիւնը, որի մի տարբերակը մեզ յայտնի է Նոր հայկազեանի առաջաբանից⁵², մի այլ էջում (4բ) նոյն կերպ բնորոշել է Օրբէլեանի պատմութեան այս ձեռագրի օրինակը, որ բաւական թերիններ ունի:

Այլ ձեռքով, որ կարելի է վստահօրէն ենթադրել՝ Աւգերեանի բառարանագիր ընկերակիցներից մէկինն է, Արծրունու Պատմութեան կարմրագիր խորագրերը ձեռագրից օրինակելով, առաջին երկու թերթի վրայ (1ա-2բ) գրուել է հետեւեալը. «ՅԱՆԿ. Պատմագիրք վասն Արծրունեաց ազգին, զոր արարեալ Թօմա վարդապետի, աշակերտի ~ Գրուի Ա. երես 5, Բ. վասն Բելայ եւ բարեկացւոցն եւ նոցին առասպելաբանութեանցն... ԺԱ. Յայտարա-

48 Էջ [271] «Ոհ, ոհ, գլովսս կու ցալի, ըսկի աղէկ գրիչ չէ գալ. վայ՛ ինձ Ռ. (1.000) բերան», էջ [313] «Թողութիւն արարէք. օրինակ մէկ թուղթ [պակաս էր]», էջ 415 (աղ. լս.) «Ապրուած, լոր աղօթից իմոց, ունկն դիր բանից բերանոյ իմոյ»:

49 Գլխաւորի դեր ունեցող յիշատակարանն այսպէղ ամբողջութեամբ բերում ենք, որովհետեւ ձեռագրի նկարագրութեան մէջ քաջաբան է որոշ վրեպներով. «Թվին հայոց ԶԿԳ. (1514) սուլտան Սլիմ խոնքաբարն ելաւ ի Սրամբօլայ ԵՃՌ. (500.000) մարդով, որ է Ծ. (50) բիւր, եւ գնաց ի Թարվէզ, ի վերայ շահ Իսմայէլին, որ էր որդի շէխի միոյ, եւ զօրացաւ յոյժ եւ փրեաց բազում ազգաց եւ գաւառաց, ի հիւսիսոյ յարեւելից կողմանէ մինչեւ ի Սմրղանդ, ի յարեւելից հարաւոյ կողմանէ մինչեւ Նրնուզ, ի հարաւոյ յարեւմտից կողմանէ մինչեւ ի Շամաշահր, ի Ուրեմսից հարաւոյ կողմանէ մինչեւ ի Սեբաստիայ: Այս ամենայն երկիրս փրեաց շահ Իսմայիլն եւ անթիւ զօրօք ելաւ դէմ սուլտան Սլիմին ի պարտազմ, եւ կոնցան սասարիկ յոյժ, եւ անկան ի յերկու կողմանէն ՃՌ. (100.000), որ է Ժ. (10) բիւր, եւ ոչ ոք յաղթահարեցաւ: Եւ դարձաւ սուլտան Սլիմն ի քաղի իւր, եւ ի գալ քարին էառ գերդն Կամախայ եւ զբազումս կոյորեաց ի քրիստոնէից եւ անհաւարից: Բայց շահ Իսմայիլն եղեւ հակառակ Մահմեդի եւ կրօնից նորա, եւ էր ընդունող քրիստոնէիցս եւ արինաց մերոց ի փառս Քրիստոսի. ամէն» (183ա):

50 Կապգրով անունը Յուցակ Վենետիկի, Զ., էջ 44՝ կարդացել է «ԲՆԹ Ռ»:

51 Ձեռագրի Ս. Ղազար հասնելու մանրամասները տես «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հար. Դ., Յօրինեց Մ. Սահակ վ. Ճեմճեմեան Մխիթարեան ուխտէն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1993, էջ ԻԳ., Չամչեանի ջանքերով Ս. Ղազար է հասել 24 ձեռագիր (տես նոյն տեղում, էջ ԻԱ-ԻԵ.), սրանց մեծ մասի արագումը 1770-1775 թթ. Բասրայում նրա հովուական գործունեութեան արդիւնք է:

52 Նկարի ունեւալով արծրունիագիրութեան համար սրանց կարեւորութիւնը, այս բնորոշումները որպէս Բ. յաւելումս վերադրել ենք յօդուածիս վերջում:

րութիւն կերպագրութեան անձին եւ փառաց մեծի արքային Հայոց Գագկայ [235], ԺԲ. Վասն անցիցն անցելոց ընդ Հայս եւ վասն աստուածասէր իշխանին Աբգլ[մա]հհի եւ որդեաց իւրոց. 237»: Նոյն ձեռքով ձեռագրի այս մասը էջակալուած է 1-247 եւ յրնթացս շարագրանքի նշանակուած են գլխահամարներ, որոնք կան նաեւ այս ցանկում. «Յառաջաբանութիւն»ը չի հաշուել, Ա. դպրութեան անխորագիր առաջին հատուածը համարել է Ա. գլուխ եւ այդպէս շարունակաբար⁵³:

Թէեւ ձեռագրին նկարագրութեան հեղինակը՝ մեր հանգուցեալ բարեկամ Հ. Սահակ վ. Ճեմճեմեանը գրել է. «Ձեռագիրս հաւատարիմ կերպով կը հետեւի 1852ին Պոլիս տպագրուած օրինակին. չունի վերջին յաւելուածը՝ էջ 362-7» (նկատի ունի 1303 թ. ձեռագրի յիշատակարանները), սակայն այս գնահատականը վերաբերում է ընդհանրապէս գործի կառուցուածքին եւ, բնականաբար, հիմնուած չէ բնագրական համեմատութեան վրայ, որովհետեւ ձեռագրի ունի բառերի եւ դարձուածների զգալի տարբերութիւններ, որոնք նոյնական են Նոր Հայկազեանում օգտագործուած առաջին օրինակի ձեւերի հետ: Բերենք երկու էական կամ կարեւոր տարբերութիւն.

Առաջինը եւ ակնառու է այն է, որ այստեղ Արծրունեաց պատմութիւնն ունի այլ ձեռքով, նոտրով գրուած խորագիր. «Պատմագիր վասն Արծրունեաց ազգին, զոր արարեալ թոմա վարդապետի՝ աշակերտի//» (5ա). վերջում մի բառ փոխւած է, գլխացի էջում Մխիթարեան անանուն մի միաբան գրել է. «Թէ ո՞ւմ էր աշակերտ ո՛չ գիտեմ, զի անուն վարդապետին աւերեալ կայր՝ որպէս տեսանալ: Յայլում օրինակի խորագիրն այսպիսի կայր գրեալ. «Պատմագիր Արծրունեաց, արարեալ թոմայ վարդապետին» (4բ): Այսպիսով, այս ձեռագրում ունենք պատմութեան երկու խորագիր, որ առաջ՝ հնագոյն կամ միակը համարուած ձեռագրում չունէինք:

Միւսը՝ Բ. դպրութեան Դ. գլխում կայ նշանաւոր կրակի տարուայ՝ 705 թ. մասին յիշատակութիւնը. Վլիթ խալիֆը «պատրանաւք խաբէութեան որսացեալ գնախարարս աշխարհիս Հայոց, արար հրկէզ զամենեան ի քաղաքին Նախճաւան եւ յաւանին Նրամի⁵⁴». տպագիրների մէջ սրան յաջորդում է. «որ է ի ներքոյ Աստապատոյ վանացն, յեզր Նրասխայ». այս եւ մեր ներկայացնելիք յաջորդ ձեռագրում վերջին բացատրութիւնը չկայ, որովհետեւ հին օրինակում սա գրուած է որպէս սրբագրողի լուսանցային բացատրութիւն-մեկնաբանութիւն. «Նրամ որ է ի ներքոյ Աստապատոյ վանացն, յեզր Նրասխայ» (10451. 47բ): Ճիշտ է, այս կարեւոր սրբագրութիւնը՝ լուսանցագրութեան ճանաչումը եւ բուն շարագրանքից օտարելը հնարաւոր էր նաեւ հնագոյն օրինակը լաւ քննելով, բայց միւս ձեռագրում սրա չլինելն աւելի է աներկբայ դարձում այս ուղղումը:

Այս ձեռագիրն ունի ձեւեր, որոնք նոյնական են Ա-ի ուղղագրական խոտորումների՝ հրատարակիչների արած կանոնաւորումների հետ, նաեւ Ա-ի՝ հրատարակիչների անտեսած կամ սխալ վերարտադրած ընթերցումների փոխարէն ունի ուղիղ ձեւեր, որոնցով աւելի փստահօրէն ենք սրբագրում նախորդների սխալները. ունի նաեւ վրիպումներ ու բացթո-

53 Սրա մնացեալ իւրայայտութիւններն արքայապետած են մեր համեմատութիւնների մէջ:

54 Ա հրամի, Ա՛ (գրչի) խրամի. Ա՛ սր. յս. սրբգրոյ ձոքը՝ «Նրամ որ է ի ներքոյ Աստապատոյ վանացն, յեզր Նրասխայ». Բ.46բ, Գ.60բ > այս լսնգրք., S¹S²S³S⁴ բնագրի մէջ Նրամի + որ է ի ներքոյ Աստապատոյ վանացն, յեզր Նրասխայ:

ղումներ («աւ»ի փոխարէն երբեմն ունի «օ», որ անտեսել ենք): Միով բանիւ, այս ձեռագիրը մեծապէս նպաստում է առկայ հրատարակութիւնների սխալները շտկել-ուղղելուն:

3. (Գ) Մխիթարեան Վեհերկի Հ^ա 291/895. ՌՁՁ. - 1637ից առաջ, Ամի⁶ դ. 176 թերթ (չգրուած՝ 1աբ, 4բ), թուղթ, 28x19,5. երկսիւն (21x6), նոտրգիր, 29 տող, պրակք՝ Ա-ԺԵx12 (Ա, ԺԵ 11), կազմ՝ գեղեցիկ դրոշմանիչ շագանակագոյն կաշի, միջուկը տախտակ, աստառը կանաչ կերպաս. ինկած են երկու փականքները, հանգամանք՝ ցեցակեր, վնասելով նոյն իսկ բնագիրը. խորագիրը եւ սկզբնատառք կարմիր⁵⁵: Գրչութեան յաշտակարան եւ թուական չունի. 1637ին Ստեփաննոս երէց Զուղայեցին Ամիգում սա նուէր է ստացել Յովհ. վրդ. ՈւռՀայեցիից⁵⁶, ըստ այսմ՝ այդ թուականից առաջ գրուել է հաւանաբար նոյն Ամիգում: Ձեռագրիս հետագայ կեանքի մասին նոյնպէս քիչ գիտենք. ունի թոյլ դրոշմուած, անգիր եւ անորոշ պատկերով ութանկիւն կնքադրոշմ (2բ) եւ բովանդակութեան մատիտագիր, անկանոն մի ցանկ, ձեռագրի էջահամարներով (կազմաստառ Բ.), ապա՝ «Տեղեկութիւնք՝ Ընծայեաց տէր Յովհաննէս Խաչիկեան, ի Կալիպոյ Հնդկաց, յամի 1889, ի ձեռն պ. Յովսէփայ Իսքէնտէր»: Ըստ այսմ՝ Ստեփաննոս երէց Զուղայեցին Ամիգից տարել է Նոր Զուղա, ժամանակ անց այնտեղից տարուել է Հնդկաստան, որտեղից եւ 1889ին Յովհ. Խաչիկեանն ուղարկել է Վեհերկի:

Բովանդակում է միայն Արծրունեաց պատմութիւնը (2ա-176բ). «Ձեռագիրս հաւատարիմ կերպով կը հետեւի 1852ին Պոլիս տպագրուած օրինակին. չունի վերջին յաւելուածը՝ էջ 362-7» եւ «կը մնայ կիսատ գրութիւն, գրչին չօրինակելուն պատճառով»⁵⁷, այսինքն՝ կայ սկզբից մինչեւ Թովմայի յիշատակարանի «գերահռչակ եւ սքանչելագործ սուրբ» բառերը (մեր Ա.321բ-ի գրեթէ վերջ)⁵⁸: Սակայն այս դէպքում եւս մեր հանգուցեալ բարեկամի խօսքը վերաբերում է ընդհանրապէս գործի կառուցուածքին եւ կրկին ասուած է առանց բնագրական մանրամասն համեմատութիւն անելու, որովհետեւ այս ձեռագիրը եւս ունի բառաձեւերի զգալի տարբերութիւններ, որոնք յաճախ նոյնանում են Ա օրինակի ձեւերի հետ, յաճախ էլ տարբեր են թէ՛ նրանցից, թէ՛ Բ օրինակի ունեցածներից, որի շնորհիւ ընթերցումների բազմապիստութեան մէջ աւելի ճիշտ կողմնորոշուելու հնարաւորութիւն է ստեղծուած:

4. Երուսաղէմի ձեռ. Հ^ա 148. [ԺԷ. դ.], Թովմայի Արծրունեոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. 225 էջ, 32x20x3. հանգամանք՝ լաւ, թուղթ, գրիչ՝ Սահակ, գրութիւն՝ խորագիրները կարմիր, մնացեալը սեւ մելանով, երկսիւն, 37 տող, նոտրագիր կանոնաւոր, պատուագ-

55 Ձեռագիրս Վեհերկեանում երեւի երկար է մնացել, այդ պարագայով ծայրեծայր ցեցակեր է, շատ վնասուած մասերի լուսանկարում երեւի արդէն Մխիթարեան վանքում մէկը լուսանկարում մաքրելով գրել է կերտած փառերը եւ բառերը:

56 Յիշ. 4ա «Ի թիվն հայոց ՌՁՁ. (1637) եւ՝ Սրբեփանոս երէց Զուղայեցի, որդի Սրբեփանոսի, գնացի ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, եւ երկրպագեցի մեծաւ փափաքանօք ամենայն աստուածախոր քրիստոնէական քրեղեացն Բրիսպոսի Աստուծոյ մերոյ: Եւ ի դատեալն եկաք ի Յամիթ եւ հանդիպեցաք մեծ վարդապետին Յովհաննու Ուրեցոյն, եւ նա սիրով ընկալաւ զմեզ եւ զայս Պատմագիրս շնորհեաց մեզ, հանդերձ Բ. փիլոնու. ԱՍտուած զիւր հոգին լուսատրեւ եւ զինքն ընդ ԲԺ.ան վարդապետն դասակից եւ պատկակից արասցէ. ամէն. Հայր մեր: Սա յիշարակ է Յովհաննէս վարդապետին Ուրեցոյն. ով որ ընթեռնու՝ Աստուած ողորմի ասէ, եւ Աստուած իւրն ողորմի: Այս գիրքս քրի Սրբեփանոսին է, պարգևեալ Յովհաննէս վարդապետէ. ի թիվն ՌՁՁ. (1637, Նախայ Ա.»:

57 Վերը չակերպուած կամ վերապատմուած բոլոր մանրամասները տեսնուի Յուզակ Վեհերկի, Զ., էջ 105-8:

58 Այս եւ 8. Դ. Մխիթ. Վեհերկի Հ^ա 1637/975 ձեռագրերի պարզեցումները Վ. Վահան վ. Օհանեանից շնորհակալութեամբ ստացել ենք 2009 թ. յունիսի 30ին:

րութիւն սակաւ, կաշեկազմ: Բվնդ.՝ էջ 1-3 Ընծայական առ Գրիգոր իշխանն Արծրունեաց, էջ 5-53 Պատմութիւն, Ա. դպրութիւն. ծանօթ. էջ 24-25 ձեռագրին մէջ մէկուկէս սիւնակ բաց թողուած է, անշուշտ օրինակը թերի ըլլալուն, էջ 53բ-219 Դպրութիւն երկրորդ Պատմութեան Հայոց, ծանօթ. էջ 207 գրիչը նոթագրած է. «Այս ճառէս թուղթ է անկեալ, վերջքն չկայ». էջ 219բ-221ա Յիշատակարան Դանիէլ կրօնաւորի 1303 թուականէն, էջ 225, բ. սիւնակին ներքեւ կան սա բառերը գրչէն. «Ձապիկար եւ զփոշի ոտից ձերոց զՍահակս յիշել մաղթեմ յազնուութեանցդ: Աւարտ»⁵⁹: 1303 թ. յիշատակարանի առկայութեան հիման վրայ, անկասկած, օրինակուած է մեր 10451ից: Նկարագրողը չի թուագրել. գրի «նոտր-գիր» տեսակի եւ մնացեալ յատկանիշների հիման վրայ կարող ենք ենթադրել, որ Ժէ. դարի ընդօրինակութիւն է:

5. (Ք) Արմաշի Հ^ֆ 44. «Թովմա Արծրունի. 1815 թ., Կ. Պոլիս, գրիչ եւ ստացող՝ Մկրտիչ Արիսակէսեան: 124 թերթ (չգրուած՝ 1բ, 2աբ, 4բ-6բ, 110աբ, 116ա-7բ, 121ա-4բ), թուղթ, 32,5x22x2. միասին (23,8x15), անցման շղագիր, 34 տող: Կնիք՝ 1ա՝ «Ե. Վ. Դ. յԱրմաշ. 1889». տեղեկութիւն՝ «Տ. Եղիշէ եպս. Դուրեանի ձեռագրերէն»: Յա՛կը սկսի յառաջաբանը այնպիսի ձեւով, որ սկիզբն պակաս ըլլալը կը ցուցնէ. «Եւ ըստ նմանակերպութեան պատկերի իւրոյ, յանձնիշխան կամայական կամարարութեանն ձգեալ պատիւ զնա...» տե՛ս հրատ. Պոլսի, էջ Ա., Բ. Պ. ի՛ էջ 1: Բնագրական համեմատութիւնները մենք պիտի ընենք աւելի Բ. Պատկանեանի հրատարակութենէն: Ընդհանուր առմամբ բաւական աչքի զարնող տարբերութիւններ ունի տպագրութենէն: Մենք կը գտնանք հոս պատմութեան զանազան մասերէն այս տարբերութիւններու մասին ճաշակ մը տալով... Ձեռագրի տպագրիչն ունեցած տարբերութիւնները խիստ շատ են, բայց մեծ մասամբ (100էն 99) ի վնաս ձեռագրին, որուն մէջ նախ մի շարք բառեր եւ նախադասութիւններ կը պակսին, երկրորդ՝ մտքի-իմաստի սխալներ, որ այս թերութենէն կը ծագին, շարք մը սխալ ընթերցումներու (հետ), քանի որ մանաւանդ գրիչն ալ տգէտ ոմն կ'երեւի: Տարբերութիւնները աւելի բազմաթիւ են առաջին 3 դպրութեանց մէջ... Ձեռագրիս 2 յիշատակարաններն եւս հրատարակուած են թէ՛ Պոլսոյ տ. էջ 359-367, եւ թէ՛ Պետերսբուրգի տ. էջ 318-326 տպագրութեանց մէջ»⁶⁰:

Շատ հաւանական էր ենթադրել, թէ սա եղել է առաջին հրատարակութեան մէջ օգտագործուած «յետնագիր» օրինակներից մէկը, բայց ձեռագրի նկարագրութեան մէջ առկայ ընդարձակ քաղուածքները համեմատեցինք (մեր բնագրում՝ Բ պայմանանիշով), արձանագրուած ընթերցումները առաջին տպագիրների «այլ օրինակ» բնորոշումով տարբերակների հետ չնայեցան:

6. Մխիթարեան Վենետիկի Հ^ֆ 1598/962. 1827 թ., Թովմա Արծրունի. «Մատենան օրինակած է մեր միաբաններէն Հ. Կարապետ Եսայեան, Պոլսոյ մէջ, 1827ին: Չէ նշուած, թէ ինչ ձեռագրէ կատարած է ընդօրինակութիւնը, որու աւարտին կայ սա նշումը. «Ձապիկար եւ զփոշի ոտից ձերոց զՍահակս յիշել մաղթեմ յազնուութեանցդ»: Համեմատելով 1852ին Պոլիս տպուած օրինակին հետ՝ ամէն կերպով կը համաձայնի: Վերջաւորութեան ունի Յիշա-

59 «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հր. Ա. Կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1966, էջ 421:

60 Զ. Թօփճեան, Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1962, էջ 158-9. այսպէս կայ նաեւ Արծունու վերաբերող գրականութեան փոքրիկ ցանկ:

տակարանը եւ էջ 362-367 յաւելուածը: Ընդօրինակութիւնը Ս. Ղազար Հասած է 15 Դեկտ. 1830ին»⁶¹: Օրինակուել է հաւանաբար Երուսաղէմի Հ^փ 148ից (ունի նրա գրիչ Սահակի յիշատակագրութիւնը), որ իր կարգին օրինակուել է մեր 10451ից, ուրեմն՝ բնագրի համար սրա համեմատումն անիմաստ է:

7. Մխիթարեան Վենետիկի Հ^փ 2259/971. 1839 թ., Թովմա Արծրունի. «Զեռագիրս հաւատարիմ ընդօրինակութիւնն է 1830ին Պոլիսէն Հասած Թովմա Արծրունիի ձեռագրին (Պատմագիրք Հայոց ՂԱ. [=1598]): Օրինակութիւնը կատարած է միաբան մը, Միաբանութեան ամառանոցը, Ֆիէսոյ, 28 Մայիս - 26 Յունիս 1839ին»⁶²: Այսինքն՝ սա օրինակուած է նախորդից, ուստի սրա համեմատումը եւս անիմաստ է:

8. (Դ) Մխիթարեան Վենետիկի Հ^փ 1637/975. Թովմա Արծրունի (Պատմագիրք Հայոց ՃԴ.) 1841 թ., նախագիծ օրինակ՝ 20Բ.-1303 թ.: 200 էջ, 31x20,5. միասիւն (27x16,5), նոտրգիր, 36 տող, պրակք՝ Ա-Ժ., Պոլիս, գրիչ՝ Անտոն վարժապետ Քէոլեան, բնագիրը՝ էջ 1-198: Գրչի յիշատակարանում (էջ 200) գաղափար օրինակի մասին կայ հետեւեալը. «...զպատմագիր Թովմայ վարդապետի, զօրինակեալն յԱղթամար, յոտս Սուրբ Նշանի եկեղեցւոյ, հրամանաւ Զաքարիայի կաթողիկոսի, ի Դանիէլ գրչէ, հինգ հարիւր երեսունեւութ ամօք յառաջ, առեալ ածեն ի թագաւորանիստ քաղաքս ի Պոլիս: Անդ անկանի ձեռս ուսումնասէր մահտեսի Խաչատուր ամիրայի, ի տանէ Տագէսեանց, յետ որոյ ի տեղեկանալ պատուական հարց մերոց՝ ի միաբանութենէ Մխիթարեան որ ի Վնէժ, հետամուտ լինին զմատեանն զայն ի ձեռս բերել: Ի չիինել Հնարից՝ ստիպին գաղափարել տալ զնոյնն: Ուստի հարկադրեցին զիմ անարժանութիւն գերապատիւ Վեր. Հ. Փիլիպպոս վրդ. Թերծիման Ասլան եւ Վեր. Հ. Անանիա վրդ. Ճեղպեան, օրինակել զնոյն ձեռագիրը: Եւ ես՝ զպիր Անտոն վարժապետս, որդի Դիոնեայ Պօլսեցւոյ Քեոլէեանց, յանձն առի զնոյն ի գլուխ հանել յետ քառասուն եւ հինգ ամաց վարժապետութեան իմոյ, ի հասակի շուրջ տասանց եօթնիցս, որ բազում վշտօք ի գլուխ տարայ յամի Տեառն 1841, Յունիսի 9, յաւուր ամառնամտին սկսեալ եւ աւարտեցի յետ յիսուն աւուրց: Բայց թէ զոր ճիգն աշխատութեան ունէի ի գաղափարելն՝ զայն ոչ ոք կարէ գիտել բաց ի գրականաց...»: ապա պատմում է իր գծուարութիւնները՝ բնագրի անկանոն բառանջատման պատճառով քաշածը եւլն⁶³:

Զեռագիրս լաւ վիճակում է. թթուայնութեան պատճառով թանաքը տարածուած է, գրադաշտը խիստ մզացած, բնագիրը՝ դժուարընկալելի: Ենթադրում էինք, որ սա մեր Ա օրինակի վերը թուարկուած էջերի եղծումին նախորդող վիճակի վերարտագրութիւնն է, սակայն որոշ հատուածներ⁶⁴ համեմատելուց յետոյ համոզուեցինք, որ 1841ին մեր Ա ձեռագրի յիշեալ էջերն արդէն անընթեռնելի են եղել. այսպէս՝ Դ՝ էջ 40 ստ. լսում կայ գրչի ծանօթ. «Ի ձեռագիրն այսչափս ապականեալ գոյով, էջը հնար ընթեռնուլ, վասն որոյ հափով թողաք բաց գտեղին», ապա՝ Դ՝ էջ 41ում չկայ Ա.67բ-Ցա էջերի մասը. ուրեմն՝ Տ՝ եղծուած էջերի մասերն առել է իր «յետնագիր» օրինակներից:

Այսպիսով, Մխիթարեան ձեռագրերը Վենետիկի մատենադարան են մտել՝ 2. Բ. 1402.

61 Յուցակ Վենետիկի, Զ., էջ 279-80:

62 Յուցակ Վենետիկի, Զ., էջ 287-8:

63 Յուցակ Վենետիկի, Զ., էջ 297-300:

64 Ա ձեռագրի եղծումն է Դ՝ի համապատասխան էջեր. 20բ-21ա/40-41 (Դ՝ էջ 10), 32բ/64 (Դ՝ էջ 19), 33ա/65 (Դ՝ էջ 19), 65բ/130 (Դ՝ էջ 39), 66բ/132 (Դ՝ էջ 40), 67ա-8ա/133-5 (Դ՝ էջ 41):

1793 թ., 3. Գ. 291. 1889 թ., 6. 1598. 1830 թ., 7. 2259. 1839 թ., 8. Դ՝. 1841 թ.: Ուրեմն՝ Նոր Հայկազեանի գործածած ձեռագրերը եղել են 2. Բ. 1402ը (Հիմնական օրինակ, մուտք՝ 1793 թ.), որ Հաստատուում է նաև նրա եւ մեր Բ. օրինակի ընթերցումների նոյնականությունը, եւ Երուսաղէմի ձեռագրից օրինակուած 6. 1598ը (մուտք՝ 1830 թ.). եւ իրօք՝ միւս երեքը ստացուել են Նոր Հայկազեանի տպագրութիւնից յետոյ:

Ամփոփենք.

Նախ՝ նորայայտ օրինակներով Արծրունեաց տան գոյութիւն ունեցած ձեռագրերի քանակը պահպանուած 1ի եւ կորսուած 2ի փոխարէն դարձաւ պահպանուած 7 եւ կորսուած 3, ընդամենը՝ 10, ապա՝ ընդլայնուեց պատմութեան կենցաղավարութեան աշխարհագրութիւնը. Աղթամարից, Վանից եւ Պոլսից բացի, յայտնի դարձան նաեւ՝ Ամիդ, Նոր Զուլա, Կալկաթա անունները:

Նկատելով, որ Քննականում ընթերցումները նշանակուած են կարծես թէ անսկզբունք (իրօք՝ գրքի որեւէ էջում սկզբունքների մասին խօսք չկայ), ուստի եւ առկայ իրականութիւնը չեն արձանագրում, մենք ի նորոյ Համեմատել ենք.

ա. Հնագոյն (Ա) օրինակը եւ արձանագրել գրչի, սրբագրողի եւ առաջին Հրատարակչի ուղղումները, նախորդ տպագիրների վրիպումները (սխալ վերարտադրումներ, բացթողումներ).

բ. 1852 թ. Պոլսի, 1887 թ. Պատկանեանի եւ 2006 թ. Քննական Հրատարակութիւնները, նշել ենք սրանց՝ աննկատ մնացած վրիպում-բացթողումները, նաեւ՝ վերջինի գրաշարական ո՛չ սակաւագէտ վրէպները.

գ. Նոր Հայկազեան բառարանի քաղուածքները (Դ), որոնց մէջ յաճախ բառարանագիրների նախընտրելի Համարած եւ առաջարկած սրբագրութիւններ են եւ որոնք տարբեր են իրենց ունեցած ձեռագրերի վկայածներից. արձանագրել ենք սրա 650 ընթերցում⁶⁵.

դ. Նորայր Բիւզանդացու «Նախնիք»ը. 2006ի Քննականի մէջ արձանագրուած է Նորայրի 87 առաջարկ, մենք նկատել ենք շատ աւելին՝ 211.

ե. Վենետիկի ՀՊ՝ 1402 (1515 թ., Բ) եւ 291 (1637ից առաջ, Գ) ձեռագրերը, որոնք օրինակուած են ո՛չ թէ Հնագոյն (Ա) ձեռագրից, այլ՝ տարբեր Հիմքերից.

զ. Ճառընտրային-Հատուածական Հինգ օրինակը (տե՛ս ծ. 23) եւ Երուսաղէմի ՀՊ՝ 1 Ճառընտրում առկայ վկայբանական Հատուածը⁶⁶.

է. Ներկայիս կանոններով չտեղի ենք բնագրի կէտագրութիւնը, որ մնացել էր ըստ 1887ի՝ Պատկանեանի ժամանակի ըմբռնումների.

ը. Վերստուգել եւ ճշգրտել ենք սուրբգրական քաղուածքները եւ նրանց հասցէագումները.

թ. Այս ամէնի շնորհիւ ստացել ենք մի բնագիր, որի թէ՛ բուն շարագրանքը եւ թէ՛ տո-

65 Սրանով ինչ-որ չափով արտայայտել ենք նաեւ մեզ առայժմ անմարչելի մնացած՝ Երուսաղէմի ՀՊ՝ 148 ձեռագրի ձեւերը, որոնք ՆՏԲ առել է նրանից օրինակուած իր երկրորդ՝ ՀՊ՝ 1598 ձեռագրից: Նոր հայկազեանի մեր համեմատութիւնն անվրէպ է, որովհետեւ օգտագործել ենք ոչ թէ բուն գիրքը, այլ՝ նրա լաւ սրբագրուած համակարգ-չային շարուածքը, որի մէջ կարգով փնտրել ենք «Արծր.» համաօգտումը եւ գրել բոլոր քաղումները:

66 Տե՛ս Ն. ԿԱՅԱ. Ծովական (Պողոսեան), Թովմա Արծրունի. Բնագրական սրբագրութիւններ.- «Սիւն», 1965/Թ., էջ 319-20. այսպէսով Արծրունու եւ ճառընտրային քաղումի 19 գուգորդում ճ պայմանախիշով արտայայտել ենք մեր ընթերցումների մէջ:

դատակի ընթերցումները 2006ի Քննականի Համեմատ ունեն էականորեն տարբեր պատկեր, եւ որը, բնականաբար, չարադրանքի մասում աւելի հարազատ է սկզբնական՝ հեղինակա-յին-ձեռագրական տեսքին, իսկ տողատակերում աւելի ճշգրիտ է ներկայացնում Պատմու-թեան ձեռագրական աւանդոյթը⁶⁷.

ժ. Ըստ այսմ՝ սրբագրելի եւ ի նորոյ հրատարակելի են թէ՛ հայերէն աշխարհաբար տարբերակը եւ թէ՛ այլալեզու թարգմանութիւնները:

* * *

ՅԱԻԵԼՈՒԱՄ Ա.

ՀՆԱԳՈՅՆ՝ Հ⁶⁸ 10451 ՁԵՌԱԳՐԻ ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԵՒ ՀԵՏԱԳԱՅ ՅԻՇԱՏԱ-ԿԱՐԱՆՆԵՐԸ

ա. ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ (ԳՐԶԻ) ~ 1. 34բ Անմեղադրութիւն խնդրեմ, զի յաւրի-նակն այնց էր գրած⁶⁸:

2. 35ա Յայտ տեղս այլ տարէհաչիւ մի պակաս էր:

3. 36բ Աւա՛ղ, ամէն պակաս է:

4. 37բ Այս ճառիս վերջքս յաւրինակն պակաս է լեալ, եւ մեք իսկ գիտեմք: Ո՛վ սուրբ ընթերցող, պատրաստ կացի՛ր, յայսմ վայրի տետր է չըջած, որ ի կարգալ վրդովիս ո՛չ⁶⁹:

5. 37բ² Ջարեւն ի յերկինս իմա՛, / եւ լուսինն նազարդուն արա՛, / որպէս որ ճարակ չկայ, / ի լուսոյն նիւթն որ հեռանայ, / յորտեղ որ արեւն երթայ, / լոյսն անճառ աղբեւր ցոլանայ, / հուրն եւ ճառագայթն / եւ նիւթն միացե[ա]լ, որ երկու չէ նա, / այսպէս ի Քրիս-տոս ասա՛ / դաւանումն է սերտ հաւատա՛յ: / Ստեղծող է Քրիստոս եւ լոյս / ‘ւ աշխարհի Տէր անտարակոյս, / հոգի ու մարմին ու միտք, / որ եղեւ փրկիչ գերելոյս, / թէ՛ չէր միացել հոգոյս / ընդ Բանին Աստուած մեռելոյս, / ապա զկապանն ով լուծէր, / եփ չկայր մեզ ելնել-նու յոյս⁷⁰:

6. 38ա Մինչեւ ցայտ տեղի հասանիցես, ԺԲ. թուխթ ի մէջ անցո՛յ մինչ ի գլխագիրն, եւ զգլխագիրն կարդա՛ մինչեւ ԾԹ. թուխթ անցնի ճառի վերջքն պակաս է, ապա զայս ԺԲ. թուխթ ընդ այն միաւորեա՛յ եւ կարդա՛յ. զի այս յաւրինակի կապն չփոթեալ է, եւ մի ընդ միով անցեալ. ո՛ղջ լեր⁷¹:

67 Պէտք է արձանագրենք, որ Քննականը ձեռնարկելու իսկ պահին խախտուած է մեր աղբիւրների գիտական բնագիր պատրաստելու համար ամենաառաջնային կարեւորը՝ ձեռագրական-բնագրական յափկանիշների եւ գրա-բարի նրբութիւնների իմացութեան ու գործադրման անպայմանութիւնը. որեւէ բնագիր օտար լեզուի թարգմանելու համար սրանք կարող են առաջնային չհամարուել, որովհետեւ այսպեսակ աշխատանքի համար հիմնականը հա-յրեն շարադրանքի իմաստն այլ լեզուով վերաբարդել կարողանալն է:

68 Այսպէս՝ 1-3 միատրներով եւ 4րդի առաջին նախադասութեամբ գրիչն զգուշացրել է Ա. դպրութեան դ. գլխի պակասների մասին, որոնք Քննականում (էջ 41-4) լրացուած են ըստ Եսեբիոս Կեսարացու Ժամանակագրութեան:

69 Սրա երկրորդ նախադասութիւնը վերաբերում է գաղափար օրինակի փոխախախտ պրակի պատճառով այս-պէղ սխալ փոխադրուած 38-49 թերթերին:

70 Չյաջողուեց պարզել, թէ ի՞նչ է այս չափածոն (կամ՝ չափածոյի կտորը), բայց յստակ է, որ Արծրունեաց պա-մութեան բնագրի հետ կապ չունի. գրիչն այսպէղ է զգացել հիմք օրինակի փոքրերի խառնուածութիւնը, ուստի այս էջի առաջին սիւնակում գրել է բնագրի միայն 8 փող, շարունակութեան մէջ փոխադրելով 4րդ յիշարակարանը, երեւի բաց փող լրացնելու համար երկրորդ սիւնակում էլ գրել է այս չափածոն, իսկ հանդիպակաց 38ա էջը թողել է գրեթէ դատարկ՝. սիւնակի մէջփոքրում գրելով 6րդ յիշարակարանը: Սա փայտած է՝ Քննական, էջ ԺԶ՝ 1 (ձեռագրի էջ 74). այսպէս՝ էջ ԺԶ-ԺԸ., յիշարակարանները փայտած են առանց համարակալման, փոխադրման հետքակա-նու-թիւնը պարկերելու համար կարգային պայմանական համարները մենք ենք դնում:

71 Հրահանգիս հաշին այս է. 37րդից 12 թերթ (38-49) անցիր, ապա կարդա՛ 59 թերթ (49բ-109), վերադարձի՛ր

7. 38ա (վերինից 3 տող ցած) ԲԺ. թուխթ է եւ ոչ աւելի կամ պակաս⁷²:

8. 40բ (Բ. ք. վՃ.)⁷³ Զմեղապարտ եւ զանարժան գրիչս յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս, որ գրեցի զսա ի դուռն Սուրբ Խաչիս Ախթամարա, ՉԾԲ. (1303) թուին:

9. 53բ (Ա. գ. բնագրի աղիւսակի վՃ.) Զմեղուցեալ գրիչս յիշեա՛, Քրիստո՛ս Աստուած, յարքայութեան քում:

10. 61բ (Ա. գ. վՃ.) Զմեղաւոր գրիչս զԴանիէլ կր[աւնաւոր] յիշեցէ՛ք յաղաւթն ձեր, որ գրեցի զսա ի դուռն գերապանծ եւ սքանչելի եկեղեցոյս Սուրբ Խաչիս Աղթամարայ, Հրամանաւ տեառն Զաքարիայի Հայոց վերագիրտողի, զոր Տէր Յիսուս ընդ երկայն աւուրս արասցէ, Հանգերձ եղբայրաւն իւրով, որոյ անունն Ամիր Գաւրգի կոչի:

11. 89բ (Ա. ժա. վՃ.) Գծագրեցաւ գիրքս այս առաջի Սուրբ Խաչիս Աղթամարայ Հրամանաւ տեառն Զաքարիայի վերագիրտողի Հայոց սեռի, զոր Տէր Աստուած յամայրամ ժամանակս շնորհեցէ սմ անփորձ յամենայն յորոգայթից՝ երեւելեաց եւ աներեւութից, Հանգերձ բարեպաշտ եղբարբն իւրով, որոյ անունն Ամիր Գաւրգի ճանաչի, ընդ որ աղաչեմ՝ եւ զմեղուցեալ գրիչս յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս⁷⁴:

12. 93ա (Բ. ա. վՃ.) Զմեղաւոր գրիչս յիշեա՛ Քրիստոս Աստուած:

13. 109ա (Բ. գ. բնագրի մէջ) Ընդ այս միաւորեա՛յ. ի յաւրինակն տետրափոխ էր լեալ, եւ այս ճառս յետ եւ յառաջ էր անցեալ. այսոր վերջքս այլ յառաջն գի՛տ ի Դ. տետրն, քան զՄահմետայ պատմութիւնն Բ. թղթով յառաջ. եւ մեզ մի՛ մեղադրէք⁷⁵:

14. 141բ (Գ. գ. վՃ.) Ո՛վ Հարք եւ եղբարք պատուականք, զբազմամեղս եւ զանարժանս ի գրչաց յիշեալիք ի Քրիստոս, եւ Աստուած զյիշողքդ յիշեցէ յիւր անսպառ բարիսն. ամէն:

15. 165ա (Գ. գ. վՃ.) Քրիստոս Աստուած, այս սուրբ վկայիս բարեխաւսութեամբ զՏէր Զաքարիայ զՀայոց վերագիրտողն բարձրացո՛յ աւրըստաւրէ ի վերայ աշխարհիս պայծառ իրեւե զարեգակն, եւ զսիրտ աշխարհակալ թագաւորին Ղազանի քաղցրացո՛յ ընդդէմ նորա, եւ յաջողեա՛ զգործս իւր ի բարի, զժամանակս նորա յերկարեա՛ մինչեւ ի խորին ծերութեանն, ընդ նմին եւ զհարազատ եղբաւր իւրոյ զԱմիր Գաւրգոյ, որոց Հրամանաւ գրեցաւ Պատմութիւնս այս, ի բարձրանշան եւ ի հռչակաւոր դուռն Սուրբ Խաչիս Աղթամարայ, ի թուականիս Հայոց ՉԾԲ. (1303). եւ քեզ փառք Հանգերձ Հարք եւ ամենասուրբ Հոգւովդ. ամէն⁷⁶:

16. 168բ (Գ. է. վՃ.) Արդ, Քրիստոս Աստուած, անմոռացս տացէ զիս ի ձեր սուրբ աղաւթսդ:

17. 174ա (Գ. ք. վՃ.) Քրիստոս Աստուած, այս է. սրբոց վկայիցս բարեխաւսութեամբ ողորմեա՛ բազմամեղ գրողիս. եւ քեզ փառք յաւիտեանս⁷⁷:

Եւ կարդա՛ այս 12 թերթը (38-49). սա գրեթէ նոյնն է, ինչ վերը ներկայացրել ենք որպէս ձեռագրիս թերթերը կարդալու կարգ:

72 Նոյնը ԺԹ. դ. այլ ձեռքով կրկնած, սրանից ցած ԺԸ. դ. ձեռքով՝ «Թովիս մի յարինակն կարած էր», որ յետոյ թանաքագծով ջնջած է, բայց ընթեռնելի է:

73 Գլխապատով նշել ենք դպրութիւնը, փոքրապատով՝ գլխահամարը, «վՃ.» համառօտմամբ՝ «վերջում» բառը. Անանուսի պարմութիւնը նշել ենք «Ան.» համառօտմամբ եւ գլխահամարով:

74 Տպւած՝ Արծրունի, 1887, էջ 76, «Բնական, էջ ԺԸ.՝ 3 (ձեռագրի էջ 178):

75 38-49 թերթերին վերադառնալու նրահանգ. «Մահմետայ թագաւորութիւն» բնորոշումով նկարի ունի Բ. դպր. դ. գլուխը, որ սկսում է 40բ էջում:

76 «Սուրբ վկայ» բառերով նկարի ունի Գրիգոր քահանայ նախարակին, որի վկայութեան պարմութիւնն այս գլխի նիւթն է. քաղած՝ Բնական, էջ ԺԷ.՝ 5 (ձեռագրի էջ 329):

77 «Է. սուրբ վկայ»ները Ղովնում Բողայի նախարակած հայ իշխաններն են:

18. 199թ (ստ. լս.) Աւաղ զայս շոքս, ու զճանճերս զաչքս կու հանեն⁷⁸:

19. 216ա (Գ. ժէ. վՋ.) Զմեղաւոր գծող յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս, եւ Աստուած զձեզ յիշէ յարքայութեանն իւրում. ամէն:

20. 241ա (Գ. իգ. վՋ.) Բարի ընթերցող, զմեղուցեալ գրողս յիշեա՛ ի Քրիստոս Աստուած:

21. 246բ (Գ. իգ. վՋ.) Քրիստո՛ս Աստուած, այս սուրբ Հայրապետաց աղաւթիւքս զՀայրապետս մեր զՏէր Զաքարիայ բարձրացո՛յ ի վերայ աշխարհիս եւ պայծառացոյ իբրեւ զարեգակն, զի լուսաւորին լուսով նորա ամենայն Հաւատացեալքս քո, եւ զժամանակ սորա յերկարացո՛յ Հանգերձ Հարազատ եղբարքն իւրով, որոյ անուն Ամիր Գաւրգի ճանաչի, որոց Հրամանաւ գրեցաւ գիրքս այս ի բնիկ Հայրենիքս իւրեանց Աղթամար, ի գունն Սուրբ Խաչիս⁷⁹:

22. 250բ (Գ. իբ. վՋ.) Զմեղուցեալ գրիչս յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս:

23. 265ա Աւաղ, յաւրինակս թուղթ է կտրել, յայս տեղս բանն պակաս կուգայ⁸⁰:

24. 272բ (Ան. ա. վՋ.) Զբազմամեղ գրիչս յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս, որ Աստուած զձեզ յիշէ:

25. 274բ (Ան. բ. վՋ.) Քրիստոս Աստուած, քո անյաղթելի խաչի զաւրութեամբն զտէր Զաքարիայն պաշտպանեա՛ յամենայն Հնարից թշնամեաց իւրոց՝ յերեւելեաց եւ յաներեւելեաց թից. ամէն:

26. 293ա (Ան. դ. վՋ.) Պայծառ եւ սքանչելագործ եւ զարգարեալ բազմարուեստիւ Սուրբ Խաչ, պարծանք ամենայն եկեղեցեայց, աղաչեմ զքեզ՝ զանբարբառ բարեխաւսդ, լե՛ր բարեխաւս առ Քրիստոս վասն Հոգւոյ Տէր Ստեփան[ոս] Հայոց կաթողիկոսի, որ Հանգուցեալ կայ առաջի սուրբ տաճարիդ քո⁸¹:

27. 297ա (Ան. բ. խորագրի վՋ.) Զգծողս յիշեա՛ Քրիստոս:

28. 308բ (ստ. լս.) Աւաղ թղթիս, որ յայս ճառէս ընկած է:

29. 309ա (ստ. լս.) Աւաղ, յայս ճառէս թուղթ է անկեալ, վերջքն չկայ⁸²:

30. 321բ-3բ Գլխաւոր յիշատակարան Ա.⁸³:

31. 324ա-5բ-[327բ] Գլխաւոր յիշատակարան Բ.⁸⁴:

32. 109ա Սրբագրողի, գունատ թանաքով. ԺԳ. դ՝ 1303ից անմիջապէս յետոյ. Յետս ընթաց՝ ՄԹ. թուխթ եւ զառաջին ԺԲ. թողեալ թուխթսն ի ճառի վերջքս միաւորեալ. եւ այն է⁸⁵:

բ. ՀԵՏԱԳԱՅ ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ - 33. 37բ (ստ. լս., 1387 թ.) Ղանկ շունն եւ աշխարհակործան զազանն ՊԱԶ. (1387) թվ. եկն ի Վան, որ եւ առ զնա⁸⁶:

34. 60բ (ԺԶ. դ., նոտր) Ես՝ նուաստ եւ յետեալ բոլոր մերայնոց սեռիցս եւ չպէտ ծառայ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:

78 Հասկանալի է, որ այս էջերը գրում էր 1303 թ. ամռանը:

79 «Սուրբ հայրապետ»ները Մաշտոց Եղվարդեցի եւ Յովհաննէս Դրասխանաւկերպցի կաթողիկոսներն են:

80 Աւաղում է Թովմայի պապմութեան վերջի եւ Անանուի պապմութեան սկզբի պակասը:

81 Տպում՝ Քննական, էջ ԺԸ.՝ 11 (ձեռագրի էջ 585):

82 Նախորդով եւ սրանով նկարի ունի Անանուի ԺԲ. գլխի վերջի թերին: Երկրորդը փառած՝ Արծրունի, 1887, էջ 305:

83 Տնն Արծրունի, 1852, էջ 359-61, 1887, էջ 318-20, Քննական, էջ 349-51:

84 Տնն Արծրունի, 1852, էջ 362-7, 1887, էջ 321-6, Քննական, էջ 351-6:

85 Խօսքը նոյն փեղաշարժումը փերքի մասին է:

86 Տպում՝ Քննական, էջ ԺԶ.՝ 2 (ձեռագրի էջ 74):

35. 264բ-5ա (1770 թ., ստ. լս., անարուեստ նոտրգիր) Դարձեալ յիշել մաղթեմ թվակա-
նիս Հայոց ՌՄԺԹ.ին (1770) ի կաթողիկոսութեանն յԱղթամարայ Տեառն Թումայի երկց երա-
նեալ երջանիկ սրբազան Հայրապետին, որ Տէր Աստուած ընդ երկայն աւուրսն արաս[ց]է.
ամէն: Այլ եւ եւս նա ինքն ի վերայ գաւազանի իշխանութեանն ի վերայ իւր բոլոր թէմին
|265ա| եւ վիճակին բարձրագահ պահես. ամէն: Դարձեալ ի նուն թվականիս Մայիսի ԻԵ.
օրումն, որ ես՝ մեղապարտ Բարսեղս գնաց յԱղթամարայ Սուրբ Խաչն ուխտ, խնդրեցի Տեառն
Թումայ կաթողիկոսէն զԹումայ պատմադիրը, բերի Վան, ընդ հովանեաւ Սուրբ առաքե-
լուն Պետրոսի կարգացիք, փափքներս լըցաւ. ով որ յիշեցէք, Աստուած ողորմի⁸⁷:

36. 166բ (1770 թ., ստ. լս., այլ նոտրգիր) Այս է թւին Հայոց ազգին Ե. յուրելիան ընդ
Հազարին, Գ. ընդդէմութեան ընդ Է. Համարին⁸⁸, Սեպտեմբերի ԻԱ.ին Իսայ փաշայն Վանայ
քաղքին Հակարոյ ամերեն Ջըզիրոյ պարօն ընդ նմին ի վերայ Մոկաց.... եւ Ընդշտունեաց
պաշարեցին.... զխան Մահմոդ Հանգերց եղբարբուն բըռնեցին Վանայ քաղաք բանդ գրեցին.
ամէն: Գրեցաւ ձեռամբ Մոկացի Սամուէլին⁸⁹:

37. 10բ Ի Թումոյս մերոյ ՌՄԼԷ.ին (1788) մենք անպիգան ի յամենայնի եւ ապիկար
Յարութիւն եւ Խաչատուր վարդապետքսն եկանք ի յերկրէն Տարօնու ի վանքէն Սուրբ Կա-
րապետու եւ ողորմութեամբ Աստուծոյ եկանք ի Վասիլու|11ա|ական [ուխտ եւ երկրպա-
գութիւն ի սրբոց մատ] /// (Նշած. ընկալելի միայն առանձին բառեր եւ մասնիկներ, իմաստ
մակարերկն անհնար):

38. 93ա (ԺԼ. դ., նոտրանման շղագիր) Յիշեալ, Քրիստոս Աստուած, զգրիչս մատե-
նի. ով Հարուստամիտ եւ ուսումնասէր ըթերծող տառիս, եւ դուք եւս յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս
զմեղաւորս եւ զգրուալ ամենեցուն սուտ անուանմբս տիրացու Կարապետս եւ զԳրիգոր. եւ
դուք յիշեալ լինիջիք ի Տեառնէ ամենակալէ. ամէն⁹⁰:

39. 167ա (ԺԼ. դ., ստ. լս., նոտրգիր) Այս գիրքս կորուսեալ էր Վան եւ ես Վարդան
բ'էի [=բերի] Աթոռս, Աստուած ողորմի ասացէ՛ք ծնողաց իմուց. ամէն⁹¹:

40. 243բ-4ա (1820 թ., ստ. լս.) /// Մոկաց /// (5 տող Նշած) Թումին ՌՄԿԹ. (1820)///
|244ա| Վանա ԴՌ. (4.000) Հեծելօք գնաց ոչ կարաց տանել ամբոց Աղթամար /// դարաւ
անապատ կողոպտեց. Սիմոն վարդապետ⁹²:

41. 283ա Թ[ումին] ՌՄՁԷ. (1838) Իսայ փաշէն զխան Մահմուտ Հանգերձ եղբարբն
բռնեց Վանայ քաղաքն⁹³:

42. 301ա կնքագրոշմ, ութանկիւն. ԺԼ. դ. «Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] / ԱՐՈՒԹԵՆ»:

43. 10ա ստ լս. վրացատառ, ԺԼ. դ. «Պետրոսամ ծաիր», 22ա «Վանիամ», 323բ «տէր
Աստված միր աղչեմ» (Տէր Աստուած մեր, աղաչեմ):

44. 23ա, 47ա, 124ա վերին արտաքին անկիւնում կլոր կնիք, մանուշակագոյն գրոշմով,
ԺԹ. դ.՝ «Ortaköy Maryam Ana Ermeni Kilisasi», շրջանակի կենտրոնում՝ «Yonetim Kurulu»:

87 Տպում՝ Քննական, էջ ԺԸ.՝ 10 (մեղագրի էջ 528-9):

88 Նախիւն այս է՝ 250+1000+12+7=1219+551=1770:

89 Բագմակէրերը բնագրին են. որոշ սխալ ընթերցումներով տպում՝ Արծրունի, 1887, էջ 164, Քննական, էջ
ԺԷ.՝ 6 (մեղագրի էջ 332), այսպեղ կայ նաեւ՝ «Այս յիշարակարանը համեմարելի է էջ 565[283ա]... երկրորդի հետ».
նկարի ունի 1838ի ՆՊ 41 յիշ-ը, որ սրա հետ որեւէ կապ չունի:

90 Տպում՝ Քննական, էջ ԺԷ.՝ 4 (մեղագրի էջ 185). յիշ-իս Կարապետ անունը կարդացել է՝ Վարդապետ:

91 Տպում՝ Քննական, էջ ԺԷ.՝ 8 (մեղագրի էջ 333):

92 Տպում՝ Քննական, էջ ԺԷ.՝ 9 (մեղագրի էջ 486-7):

93 Տպում՝ Քննական, էջ ԺԷ.՝ 7 (մեղագրի էջ 565):

45. ՊՀԿ. Աս «Իսկական ձեռագիր Թովմայի Արծրունույ Հ[ետաքնական] պատմութեան, սեպհականութիւն Վերծանութեան թանգարանին Միջագիւղի, բնագիր տպագրեալ օրինակին, ի լոյս ընծայեալ արդեամբ թանգարանին, յամի Տեառն 1852, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան ի Կոստանդնուպօլիս: Կ. Պօլիս, Միջագիւղ, 15/27 Դեկտեմբերի 1885: Գրքապահ Հակոբ Թանգարանի Իսկենտէր Ե. Հաճիօղլուեան»:

46. ՊՀԿ. Աս «Թաղական խորհուրդս վաւերացնելով Վերծանութեան թանգարանի Հակոբ գրքապահին ստորագրութիւնը, ներկայ ձեռագրիս յիշեալ թանգարանի ստացուածքն եւ Թովմայի Արծրունույ տպագրեալ օրինակին բնագիրն ըլլալն կը հաստատէ: Ի դիմաց թաղական խորհրդի՝ վասն Ատենապետի Տ. Եռլ[սուֆեան], Ատենադպիր՝ Գ. Գաբրիէլեան»:

Ապա՝ կ'ընդգրկուի, ներքին շրջանակում արաբատառ, շուրջանակի՝ «[ԹԱ.] Դ. ԽՈՐՀ. Ս. ԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԻՅ ՄԻ[ՋԱԳԻԻՂԻ]» (Գ. Բ.՝ Կնիք Թաղ. խորհրդոյ):

47. ՊՀԿ. Աս «Թովմայի Արծրունույ Պատմութեան սոյն ձեռագիրն կը բաղկանայ (651) վեց հարիւր յիսուն եւ մէկ երեսէ, եւ ի հաստատութիւն այսմ կը կնքուի»:

ապա՝ կ'ընդգրկուի, շուրջանակի՝ «ՎԵՐԾԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ», մէջի բոլորակում «ՀԱՅՈՑ»:

Այժմ առկայ էջաքանակը եւս 651 է: 325x2=650. 646ից թռիչք՝ 648 տե՛ս 323բ-324ա (647րդ էջը տե՛ս Պատառիկ Հ^թ 1931):

48. ՊՀԿ. Աս. (մատիւտով) Թիւ 45. Գ[էորգ] Բ[ամպուքճեան]:

գ. ԼՈՒՍԱՆՑԱԳՐՈՒԹԻՒՆ-ԳՐԶԱՓՈՐԶԵՐ - 49. Ժե. դ. - 7բ «Արծրունեաց վիպագրութիւն», 8ա «Արծրունեայ գիր է»:

50. ԺԶ. դ. - 4բ «Հոգւոյն Սրբոյ խորհրդովն իշխերչգ^թ հատորգ», 8ա «գրիհ», 22բ ջն-ջած՝ եղծած, 232բ «Տէր Աստուած», 8ա «արգդ/եղէր»:

51. ԺԷ. դ. - 21ա «Աստուած, Աստուծոյ»՝ երիցս, 22ա «զամենայն աւուրս կենաց իմոց եւ ոչ զազար[եցայ]»:

52. ԺԸ. դ. - 13բ «սած գիր///նի եւ Մ[ա]հմատի բազում սխալ գոյր աստուծոյ /// ցան», 21բ «որ տակ թէ կարեն թէ չէ մի նեստի», 22ա «[Աստ]ուած կեցոց ո՞ գեչէ^թ, ող եզէլլ-բարգդեղէրթի», 55ա «չիղղ», 124ա «միաւուր հաատ գդեղ», 238ա այբուբեն ա-դ, ա-խ, ա-է, 247ա «ա-ե», 259բ «աարգ Դաւիթ, Յակոբ, Մկրտիչ, ա-ժ տ տիրացի Սահակ Սարուխան», 272բ «ա-դ», 274բ «ն լ արս», 285ա «ա-դ, ն», 314բ «ա-ժ, Սենեքերիմայ»՝ անունս բնագրից:

53. ԺԹ. դ. - 81ա անորոշ եւ այբուբեն, 108բ այբուբեն «ա-ն», 145բ անորոշ՝ ջնջած, 187ա «չ չ է», 241ա «ազբազէ իւր թիւն տալ ի՞»:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Բ.

ՄԿՐՏԻԶ Վ. ԱԻԳԵՐԵԱՆԻ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆԸ

(Մխիթարեան Վենետիկի ձեռ. Հ^թ 1402)

[3բ] Պատմութիւն Թովմայի Արծրունույ աւարտի ի թղթահամարն 204, հասուցեալ մինչ ի գորավարութիւն Գազկայ եւ ի պատմութիւն գործոց ինչ նորա: Իսկ անտի անդր գարձեալ սկիզբն առնու պատմել զգործոցն Դերենկին Գրիգորի, հօր Աշոտոյ, Գազկայ եւ Գուրգէնի, առանց ինչ յիշելոյ զանունն, այլ միշտ իշխան կոչելով, ապա մի ըստ միոջէ եւ զգործոցն Գազկայ ճոխագոյն քան զառաջինն, նաեւ զթագաւորութենէ նորա: Այս երկրորդումն պատմութեան, կամ թէ ասել՝ ընդարձակութիւն, արդեօք նորին Թովմայի է գործ, թէ

այլոյ ուրումն, չիք ինչ ցոյց զհաւաստին որոշել, մանաւանդ զի պակասին ի նոյն թղթահ. 204, քանի ինչ տողք, ուր թերեւս էին բանք կամ խորագիրը զայս մեզ յայտնօղ: Այլ որչափ ինչ մարթ է կարծեօք հաստատել, երեւի նորին թովմայի լինել յօրինուած, նախ համառօտ պատմութեամբ ընթանալով ընդ վարս Գագկայ, ապա ճոխանալով. մի՛ զի չէ ինչ այս օտար լընթացից նորա, զոր եւ ի սկ[զ]բան անդ պատմութեան իւրում տեսանեմք արարեալ, յազգաբանութիւնս թագաւորաց Ասորեստանեայց, զոր ի նոյէ սկսեալ հասուցանէ մինչ ի Շամիրամ եւ մինչ ի Թոնոս Կոնկեռոս, ի թղթահամար[ք]ն 7 եւ 8, ապա դարձեալ ճոխագոյնս եւս սկսեալ յԱդամայ հասուցանէ մինչ ի Շամիրամ, մինչ ի Թոնոս Կոնկեռոս: Երկրորդ՝ զի պատմօղ երկրորդ վարուց Գագկայ՝ ցուցանէ զինքն ժամանակակից, այլեւ ընտանի պալատանն եւ մեծամեծաց Արծրունեաց, զոր օրինակ էր թովմաս, որպէս յետ զնելոյ զողբս Սոփեայ տիկնոջն, եւ զգործս զոր արար ի պալատն, ի վերայ մահուան առն իւրոյ Դերենիկն Գրիգորի, ասէ. «Զայս մեզ ընծայեցին, որք տեսօղք լեալ էին գործոյն», եւ ի պատմելն զչինութիւն Աղթամարայ ի Գագկայ ասէ. «Պատմեաց մեզ եւ հաւատարիմ ոստիկան մի ի գործավարաց քաղաքին, եթէ եմուտ ի շինուած տաճարին երկաթ լտերս իրեւ երկերիւր հազար»: Այս պատմութիւն կատարի մինչեւ ի գլ[ուխ], որոյ խորագիրն է. «Յայտարարութիւն կերպագրութեան անձին եւ փառաց մեծի արքային Հայոց Գագկայ»: Յետ գլխոյս զհետ գայ վերջին գլուխն, յորում պատմի վարք Սենեքերիմայ արքային Արծրունոյ, որ չէ թովմայի:

[4ա] Ա. Թովմա Արծրունեաց պատմիչ, դոյզն ինչ պակասաւոր ի սկզբնէ. թուի թէ եւ լընթացս, որպէս եւ ի վերջոյ՝ անկեալ իցեն բանք ինչ: Բանք հեղինակիս դադարին յաւուրս Գագկայ արքային Արծրունեաց: Յաւարտ բանից սորա կայ յաւելեալ գլուխ մի, յորում պատմին յայմէ գործք ինչ Վասպուրական աշխարհի՝ մինչեւ ցաւուրս Սենեքերիմայ Արծրունոյ, եւ անդր եւս մինչեւ ցկաթողիկոսութիւն Դաւթի, որ նստաւ հակառակաթոռ յԱղթամար:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵԱ. ԼՈՒՐԵՐ

ՆԱՅՐԱԴԵՏԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆ

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսի կոնդակով սեպտեմբեր ամսին

«Ս. Սահակ – Ս. Մեսրոպ» շքանշանով պարգևատրուել է.
Ներքին Անաստան (ԱՄՆ Արևմտյան թեմ),

«Ս. Ներսես Շնորհալի» շքանշանով պարգևատրուել են.
Պերճուխի ճոճագեան - Էմիլիան (Արգենտինայի թեմ),
Բաբկեն Սիմոնեան (ԱՄՆ Արևմտյան թեմ),

Օրհնության գիր է պրուել.

Սուսաննա Գուրգուրյանին (Արգենտինայի թեմ),
Լուսաին Պալասանեանին (Արգենտինայի թեմ),
Իսաակ Չալեանին (Արգենտինայի թեմ),
Սոսի Մակարյանին (ԱՄՆ Արևմտյան թեմ),
Սուրբ Խաչ Եկեղեցուն (ԱՄՆ Արևմտյան թեմ),
Ալեք և Մարի Մանուկյան վարժարանին (ԱՄՆ Արևմտյան թեմ),

Լանջախաչ կրելու իրաւունք է պրուել.

Միքայել արեղայ Գևորգեանին (Սիւնեաց թեմ),
Մուշեղ քահանայ Խաչատրեանին (Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի թեմ),
Մարկոս քահանայ Սարգսեան (Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի թեմ),
Առաքել քահանայ Ամիրեան (Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի թեմ),

ԵՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԻՍՏԸ ԺՆԵՒՈՒՄ

Օգոստոսի 26-ից սեպտեմբերի 2-ը Ժնևում քաղաքացիական ծախսերի համաշխարհային խորհրդի Կենտրոնական Կոմիտեի համաժողովը, որին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պապի հարց և Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսի օրհնությամբ մասնակցում էին ԵՆԻ Կենտրոնական Կոմիտեի անդամ, ԱՄՆ Տայոց Արևելյան թեմի Միջեկեղեցական հարաբերությունների պարասխանատու և ԱՄՆ Եկեղեցիների Ազգային խորհրդի ներկա նախագահ Տ. Վիգեն արքեպիսկոպոս Այբագյանը և գործադիր վարչության անդամ երեցկին Փոլա Դեմետրյանը, Միջեկեղեցական հարաբերությունների գրասենյակի աշխատակից Յոլան սարկավազ Կարությունյանը և օր. Արմինե Բաբաջանյանը (Կուրայքի թեմի Զրվեթ համայնքի երիտասարդական միություն):

ԵՆՏ Կենտրոնական Կոմիտեի նիստի ընթացքում ԵՆՏ 7-րդ գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Նորվեգական Եկեղեցիների Ազգային Խորհրդի նախագահ Լյութերական վերապալվելի դոկտոր Օլավ Թվեյթը: Այս առիթով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը շնորհավորական ուղերձ է հղել ԵՆՏ նորընտիր գլխավոր քարտուղարին, որում ի մասնավորի ասվում է. «Եկեղեցիների Համաշխարհային խորհուրդը ամենանշանավոր Էկումենիկ կազմակերպությունն է՝ համագործակցություն, հանդուրժողականություն ու խաղաղություն խթանելու պարզականությամբ: Հայցում ենք Բարձրյալ Աստուծոց, որ մեր Տիրոջ հավաքքի, հույսի և սիրո պարգամի ու ուսմունքի ձեր վկայությամբ ԵՆՏ-ի առաքելությունը առավել աճի և զորանա»:

8-օրյա նիստերի ընթացքում Տ. Վիգեն արք. Այբագյանը մասնակցել է հասարակական հարցերով ենթահանձնաժողովի աշխատանքներին, իսկ երեցկին Փուլա Դևեջյանը՝ թեկնածուներ առաջադրող ենթահանձնաժողովի նիստերին: Այս օրերին ԵՆՏ Կենտրոնական կոմիտեն փաստը հայտարարություն է կատարել աշխարհում փարբեր արդիական մարդասիրավերների առնչությամբ, որոնցից մեկը վերաբերում էր Յեղասպանությունների մասին զեկույցին՝ Դարձուրի ցեղասպանության համապերսպում:

Ժողովականներն անդրադարձել են նաև կառույցի վարչական և ծրագրային մի շարք հարցերի: Որոշվել է ԵՆՏ հաջորդ՝ 10-րդ համաժողովը անցկացնել 2013 թ. Հարավային Կորեայում, որի կազմակերպման կոմիտեում իբրև Հայոց Եկեղեցու ներկայացուցիչ ընտրվել է Վիգեն Սրբազանը:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՆ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՂԱՄԱԿԱՐԳ

ՄԻՋԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ՀԱՄԱՔԻ ՊԱՏԻԻ ՏՈՒԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՒ ՄԵԹՐՈՓՈԼԻԹ ԾՈՆԱՅԻ

Ամերիկայի Հայոց Արևելեան թեմի առաջնորդ Գերշ. Տ. Խաժակ արքեպիսկոպոս Պարսամեան, Երեքշաբթի Սեպտեմբեր 8-ին, միջեկեղեցական հաուք մը կազմակերպած էր ի պարի նոր նշանակումած Նիւ Եորքի Կաթողիկէ համայնքի առաջնորդ Տոլան արքեպիսկոպոսի և Ամերիկայի Ուղղափառ Եկեղեցոյ նորընտիր առաջնորդ Մերթուիլիթ Ծոնա Փոֆիստուգընի:

Տոլան արքեպիսկոպոս, որպէս 10-րդ առաջնորդը Նիւ Եորքի կաթողիկէ համայնքի, իր պաշտօնին ձեռնարկեց Ապրիլ 15-ին, իսկ Մերթուիլիթ Ծոնա՝ 2008 փարուան Դեկտեմբեր 28-ին:

Այս հաուքին մասնակցող Հոմէական Կաթողիկէ, Ուղղափառ և Արևելեան Ուղղափառ Եկեղեցիներու ղեկավարները նախ այցելեցին Ս. Վարդան Մայր Տաճար, որ կարճ արարողութիւն մը փելի ունեցաւ Աստուածամօր՝ Սրբոհի Կոյս Մարիամի ծննդեան փօնին առիթով: Ապա բարձրաստիճան եկեղեցական հիւրերը մասնակցեցան միջեկեղեցական հաուքի մը, որ փելի ունեցաւ Առաջնորդարանի համալիրին մէջ:

Առաջնորդ Սրբազան Հայրը իր խօսքին մէջ ըսաւ. «Երբ մենք կը դիմենք «Թ-Լորթոքս»ի,

Աստուածածնի, «Աուր Լէյրի»-ի, «Պոկորոպիցա»-յի, և կամ անոր բազմաթիւ անուններուն, մենք բոլորս ալ Ս. Մարիամ Աստուածածնին կը դիմենք որպէս սիրալիք Մայր մը: Դարեր շարունակ հին առաքելական քրիստոնէայ եկեղեցիներուն մէջ այս եղած է մեր խոր զգացումներն ու վկայութիւնը: Եւ իրապէս, Ս. Մարիամ Աստուածածնի մատուցած մեր հասարակաց պաշտամունքը մեզ կը վերածէ միացեալ ընտանիքի մը»:

Նաւաթի բացման խօսքը կարարեց Ամերիկայի Յոյն Ուղղափառ Եկեղեցոյ առաջնորդ Տէմէթրիոս արքեպիսկոպոսը, որ նախ շնորհակալութիւն յայտնեց Գերշ. Տ. Խաժակ արքեպս. Պարսամեանին՝ որ կազմակերպած էր այս հաւաքը և շնորհատրեց Տոլան արքեպիսկոպոսն ու Մեթրոփոլիթ Ճոնան: Ան շեշտը դրաւ նաեւ Ս. Մարիամ Աստուածածնի հաւաքըին ու դիմադրականութեան վրայ բոլոր քրիստոնէական դժուարութիւններուն դիմաց. ինչպէս օրինակ Քրիստոսի ծննդեան առիթով փրոքող անհիւրընկալ պայմանները, աքսորի մէջ իր ընտանիքով անցուցած տարիները, և տառապանքը իր զաւակին կեանքի վերջին տարիներուն ընթացքին: «Շատ մեծ տառապանքի մը յորձանքէն անցաւ ան: Սքանչելի օրինակ մը չարչարանքի և համբերութեան՝ ամէն քրիստոնէական պարագաներու ընդմէջէն: Այսօրուան աշխարհի մէջ շատ կարեւոր դաս մը, երբ քրիստոնէական առաքինութիւնները յաճախակի յարձակումի կ'ենթարկուին»:

Տոլան արքեպիսկոպոս և Մեթրոփոլիթ Ճոնա արարայայտուեցան հին քրիստոնէայ եկեղեցիներու միջեւ փրոքող ջերմ յարաբերութեանց մասին՝ Նիւ Եորքի և ընդհանրապէս Ամերիկայի փարածքին:

Տոլան Արքեպիսկոպոս ըսաւ. «Ես անդրադարձայ որ մեծագոյն Նիւ Եորքի այս համայնքը, ուր պարիսը ունինք հովուական առաքելութիւն կարարելու, արարացոյացումն է ընդհանրական եկեղեցոյ: Կը պետենք ամէն լեզու խօսող և տարբեր կրթութիւն ու աւանդութիւններ ունեցող անհատներ գեղեցկօրէն ներկայացուած են այս սրահին մէջ»:

«Ինձի համար շատ կարեւոր է որ մենք միացած ըլլանք երբ կը հռչակենք Յիսուս Քրիստոսի Անկարարանը»,- ըսաւ Մեթրոփոլիթ Ճոնան:

Խօսք առաւ նաեւ Առաջնորդարանի երկար տարիներու բարեկամ Կարպինալ Ուիլեմ Բիլլըր, որ այցելած է նաեւ Նայասարան:

Առաջնորդ Գերշ. Տ. Խաժակ արքեպս. Պարսամեան Տոլան արքեպիսկոպոսին և Մեթրոփոլիթ Ճոնային յուշանուէրներ յանձնեց: Իսկ Ամենայն Նայոց Կաթողիկոս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ.ի կողմէ լանջախաչ մը՝ Տոլան արքեպիսկոպոսին և պանակէ մը՝ Մեթրոփոլիթ Ճոնային:

Իսկ Նիսիսային Ամերիկայի Ղապրի Ուղղափառ արքեպիսկոպոսարանի Ընդանոր Եպիսկոպոս և Պարքիարքական Էքսարք Տէյլիք Եպիսկոպոս մեծարեալներուն յանձնեց սրբանկարներ:

Փակման աղօթքը արարասանեց Միացեալ Նահանգաց Արևելեան շրջանի Ատրի Ուղղափառ Եկեղեցոյ առաջնորդ Մեթրոփոլիթ Մար Սիրիլ Աֆրամ Բարիմ, որ Աստուծմէ խնդրեց որ օրինէ և առաջնորդէ Տոլան արքեպիսկոպոսն ու Մեթրոփոլիթ Ճոնան, և շնորհակալութիւն յայտնեց Տիրոջ՝ որ առիթը ընծայած էր հաւաքուելու եղբայրական սիրոյ մթնոլորտի մը մէջ»:

Ներկայ էին նաեւ՝ Միացեալ Ազգերու մօտ Վարիկեանի մնայուն դիպրոք Սէլէսթին

արքեպիսկոպոս Միկլիտե, Նիլ Եօրքի (Նիլ Ճըրգի) Նոմնական Կաթողիկե Եկեղեցիին Ճան արքեպիսկոպոս Մայրբզ, Ամերիկայի Եթովպական Ուղղափառ Եկեղեցիին Զաքարիոս արքեպիսկոպոս, Միացեալ Նահանգաց Նայ Կաթողիկե Եկեղեցոյ Էքսարք Մանուէլ եպիսկոպոս Պաթաբեան, ինչպէս նաեւ ներկայացուցիչներ Անտիոքեան, Ռուսական, Պուլսկարական եւ Սերպեան Ուղղափառ Եկեղեցիներէն:

Այս հաւաքին մասին արտայայտուելով առաջնորդ Սրբազան Նայրբ ըստ. «Սքանչելի եւ յուսաբեր նշան է որ այսպիսի եղբայրական հաւաքները յաճախակի կերպով քննարկուին վերջին տարիներուն ընթացքին: Ի վերջոյ, մենք բոլորս ալ սերած ենք հին, առաքելական եկեղեցիներէ: Մենք բոլորս ալ կը ներկայացնենք «Նին Աշխարհ»ի աւանդութիւնները պարզապէս Նորին մէջ»:

Առաջնորդարանին կողմէ ներկայ էին Գերշ. Տ. Եղիշէ արքեպս. Կիզիրեան, Թեմական Պարուիրակ եւ Ամերիկայի Եկեղեցիներու Ազգային Խորհուրդի նախագահ Գերշ. Տ. Վիգէն արքեպս. Այգազեան, առաջնորդի վիժանորդ Նոգշ. Տ. Նայկազուն Ծ. վրդ. Նաճարեան, Նոգշ. Տ. Սուրեն Ծ. վրդ. Չինչինեան, Ս. Վարդան Մայր փաճարի Լուսաբարապետ Արժ. Տ. Մարտիրոս քննյ. Չեւեան եւ «Միշն» Ծովսերու Յայրագիրի քննարկ Արժ. Տ. Թադէոս քննյ. Ապարեան:

ԴԻԴՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ
ՆԱՅՈՑ ԱՄԵՐԻ ԿԱՅԻ ԱՐԵԲԵԼԵԱՆ ԹԵՄԻ

17-ՐԴ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԷԿՈՒՄԵՆԻԿ ՆԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԻՏԱԼԻԱՅՈՒՄ

Սեպտեմբերի 9-12-ը Բոզեի վանքում (Իտալիա), քննարկուեցաւ 17-րդ Միջազգային Էկումենիկ համագումարը՝ «Նոգետր բախում ուղղափառ ավանդության շրջանակներում» թեմայով: Համագումարը կազմակերպուել էր Բոզեի վանքը Ուղղափառ Եկեղեցիների հետ համագործակցությամբ:

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագոյն Պարրիարք եւ Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի օրինությամբ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից ժողովին մասնակցեց Արժանապարիվ Տ. Ադամ քահանա Մակարյանը, որը թեմայի շրջանակներում հանդես եկավ բանախոսությամբ եւ ընթերցեց Վեհափառ Նայրապետի ողերձը համագումարի մասնակիցներին:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ԲԱՅՎԵՅ ԳԵԻՈՐԳՅԱՆ ՆՈԳԵԻՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ 2009-2010 ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐԻՆ

Սեպտեմբերի 10-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագոյն Պարրիարք եւ Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի բարձր նախագահությամբ քննարկուեցաւ Գեորգյան Նոգետր ճեմարանի 2009-2010 ուսումնական տարվա բացման արարո-

դությունը, որին մասնակցում էին ճեմարանականները, Մայր Աթոռի միաբաններ, դասախոսներ ու ծնողներ:

Հանդիսությանը բացման խոսք ասաց Գևորգյան Հոգևոր ճեմարանի փոխպետոչ Տ. Դավիթ աբեղա Քարամյանը՝ անդրադառնալով ճեմարանի ընդհանուր վիճակագրությանը: Հայր Սուրբն ուրախությամբ նշեց, որ այս փարի ճեմարան են ընդունվել 31 սաներ, համալրվել է փեսական և դասախոսական կազմը: Ճեմարանում այժմ ուսանում են 123 սաներ:

Այնուհետև հոգևոր և ժողովրդական երգերի կատարումներով և ասմունքով հանդես եկան ճեմարանականները:

Վերջում ներկաներին իր գնահատականն ու օրհնությունը բերեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: Նորին Սրբությունը ուրախությամբ արձանագրեց, որ այժմ ճեմարանը համալրվել է հոգևորական դասախոսներով, որոնք իրենց աստվածաբանական բարձրագույն ուսումնական արժեքներով Երուսալեմի և Միացյալ Նահանգների փարբեր կրթական հաստատություններում, վերադարձել են Մայր Աթոռ և իրենց ծառայությունն են բերում Հայոց Եկեղեցուն և մասնավորապես ճեմարանին:

Իր պատգամում Վեհափառ Հայրապետն անդրադարձավ եկեղեցականի կերպարին՝ ժողովրդին, Եկեղեցուն և Հայրենիքին հոգևորականի արդյունավոր ծառայության մեջ կարևոր նկարելով պարասխանավորությունը, նվիրումն ու բարոյական նկարագիրը: **«Այդ գաղափարները կարող են կյանքի կոչվել, երբ մենք ունենք սեր մեր կոչումի և ծառայության նկատմամբ և հավատ՝ փրկվելու մեր առաքելության ուղին, այն նպատակը, որին ձգտում ենք հասնել, որի իրականացման համար ջանք, եռանդ և նվիրում ենք գործադրում»**, - նշեց Վեհափառ Հայրապետն իր խոսքում՝ հորդորելով ճեմարանականներին առավել նախանձախնդրությամբ, հերետոքականությամբ և բարձր գիտակցությամբ լծվել ուսումնառության սրբազան գործին:

ՄԱՅՐ ԱԹՐԱՆ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱԽԱԿԱՐԳ

ՆՈՐ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի փնտրիչությամբ հուլիսի 19-ին ձեռնադրված նորած թախանները, ավարտելով իրենց քառասուրյա պահեցողության շրջանը, հոգևոր սպասավորության են նշանակվել Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու փարբեր թեմերում:

Տ. Տակոբ աբեղա Սահակյանը, Տ. Մովսես քահանա Մանուկյանը և Տ. Տիգրան քահանա Մխիթարյանը ծառայության են կոչվել Վիրահայոց թեմում, Տ. Սարգիս աբեղա Այվազյանը և Տ. Թադևոս քահանա Բարսեղյանը՝ Կոփայքի թեմում, Տ. Վաչե աբեղա Մկրտչյանը և Տ. Սյունիանոս քահանա Իգնատիսյանը՝ Գեղարքունյաց թեմում, Տ. Շահին քահանա Նազարյանը՝ Արագածոտնի թեմում, Տ. Հարություն քահանա Պերոտյանը և Տ. Լևոն քահանա Հովհաննիսյանը՝ Շիրակի թեմում, Տ. Բաբկեն քահանա Սյունիանյանը՝

Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցում, Տ. Նայկ քահանա Սահակյանը, Տ. Նիկողոս քին, Նովհաննիսյանը և Տ. Սահակ քահանա Ղարիբյանը՝ Արարաբյան Նայրապետական թեմում, Տ. Գևորգ քին, Միրզոյանը՝ Նարավային Ռուսաստանի Նայոց թեմում:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ԲԱՅՎԵՅ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ «ԷՕՌՆԵԿԱՆ» ՆԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ ԴՊՐՈՅԸ

Մեպրեմբերի 12-ին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պապրիաբը և Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսը և ազգային բարերար Էդուարդո Էօնեկյանը կատարեցին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի «Էօնեկյան» հանրակրթական դպրոցի հանդիսավոր բացումը:

ՆՏ կառավարության օգոստոս 20-ի որոշմամբ Էջմիածնի թիվ 13 դպրոցը հանձնվել էր Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին և վերակոչվել «Էօնեկյան»՝ ի հիշարակ ազգային բարերար Էդուարդո Էօնեկյանի հանգուցյալ ծնողներ Փանոս Էօնեկյանի և Սուրբինա Բագրատունու:

Վեհափառ Նայրապետին և պարվարժան հյուրերին մեծ խանդավառությամբ, բուռն ծափողջույններով և ավանդական աղ ու հացով դիմավորեցին դպրոցի սաներն ու ուսուցիչները:

Բացման խոսքով հանդես եկավ Մայր Աթոռի Քրիստոնեական դաստիարակության կենտրոնի անդամ Տ. Վարդան արեղա Նավասարդյանը՝ անդրադառնալով պարմական այս իրադարձության կարևորությանը, որով Նայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին շարունակում է կրթական ասպարեզում դարավոր իր առաքելությունը: Նայր Սուրբն իր երախտագիտությունը հայրենեց հայրենի իշխանություններին՝ ցուցաբերած աջակցության համար, ինչպես նաև մեծանուն բարերարին, որի ազնիվ աջակցությամբ կգործի այս դպրոցը:

Դպրոցի անդամ Սահակ Զաքարյանի բարիգալստյան խոսքից հետո ներկաներին իրենց սրտի խոսքն ուղղեցին ՆՏ Սփյուռքի նախարար Նրանուշ Նակոբյանը և ՆՏ Կրթության և գիտության նախարարի խորհրդական Մհեր Ղազարյանը:

Այնուհետև հանդիսապետությամբ Վեհափառ Նայրապետի կատարվեց դպրոցի օրհնության արարողությունը, որի ավարտին ներկաներին իր օրհնությունն ու գնահատանքը բերեց Գարեգին Բ Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսը: Նորին Սրբությունը հույս հայտնեց, որ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի օրհնության ներքո գործող կրթական այս հաստատությունից ներս դպրոցի սաները պիտի դաստիարակվեն ազգային արժեքներով և հայրենյաց սիրով, զինվեն անհրաժեշտ գիտելիքներով և հմտություններով, որպեսզի հաստատուն քայլերն կյանքում և իրենց բարի ծառայությունը բերեն ժողովրդին, Նայրենիքին և Եկեղեցուն: Վեհափառ Նայրապետին իր գնահատանքը հայրենեց դպրոցի բարերար Էդուարդո Էօնեկյանին՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի առաքելության իրականացման գործում զորակցման համար: Նորին Սրբությունը մասնավոր իր գնահատանքը հայտնեց նաև Արմավիրի մարզպետին և ՆՏ Կրթության ու գիտության նախարարին:

«Սիրելի՛ սաներ, վստահ ենք, որ նոր խանդավառությամբ պիտի ուսանեք այս հասարակության հարկի ներքո՝ գիտակցելով, որ դուք այլևս բարի անվան պահպանողներն ենք Նայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու: Վստահ ենք, որ գիտակցելով այն, որ դպրոցը գործում է Մայր Աթոռի օրհնության եւ հովանավորության ներքո, առավել նախանձախնդրությամբ պիտի կատարեք հանձնարարությունները մանկավարժների, սնեք ձեր հոգին մշտական հաղորդակցությամբ մեր հայրերի պապվիրանների ու պապգամների եւ ձեր կյանքը կազմակերպեք՝ առաջնորդվելով դրանցով»,- նշեց Նայոց Նայրապետն իր խոսքում:

Վերջում Նորին Արքեպիսկոպոսը եւ բարերար Էդուարդո Էռնեսկյանը գրքեր նվիրեցին առաջին դասարանի սաներին, ապա արարողության մասնակիցները շրջեցին դպրոցում՝ ծանոթանալով պայմաններին:

Գպրոցի բացմանը ներկա էին Արմավիրի մարզպետ Աշոտ Ղախրամանյանը, Էջմիածնի քաղաքապետ Կարեն Գրիգորյանը, ԱԺ պարզամտվոր Անահիտ Բախշյանը, Գերագույն Նոգետո խորհրդի անդամներ, Արմավիրի թեմի առաջնորդ Ս. Սիմոն Կախկոպոս Աղամյանը, Մայր Աթոռի ղիվանապետ Ս. Արշակ Կախկոպոս Խաչատրյանը, Մայր Աթոռի լուսարարապետ Ս. Արարատ Կախկոպոս Գալթագճյանը, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբաններ եւ հյուրեր:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՐ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՂԱՄԱԿԱՐԳ

ՄԱՅՐ ԹԵՐԵԶԱՅԻ ՆԻՇԱՏԱԿԻՆ

Սկսվածների 13-ին որբույրիների եւ աղքատների գթության քույր՝ Մայր Թերեզայի մահվան հիշատակի 12-րդ տարելիցին Կալկաթայում գտնվող նրա փուն-թանգարանում, որպեսզի նաև նրա գերեզմանն է, կազմակերպվել էր «Մարդկության խաղաղությանը նվիրված» միջհարանվանական աղոթք, որին ներկա էին Կալկաթայի բոլոր կրոնական կազմակերպությունների եւ համայնքների առաջնորդներն ու ներկայացուցիչները:

Արարողությանը հրավիրված էր նաև հնդկահայոց հոգետո հովիվ եւ Նայոց Մարդասիրական ճեմարանի կառավարիչ՝ Նոգեշնորի Նայր Խորեն Նովհաննիսյանը՝ ընկերակցությամբ ճեմարանի վարչական փնօրեն Արժանապատիվ Ս. Ավերիս քին. Նամբարձումյանի:

Արարողության ընթացքում Նոգեշնորի Նայր Սուրբը ելույթով հանդես եկավ՝ աղոթելով աշխարհի խաղաղության եւ Մայր Թերեզայի հոգու հանգստության համար՝ նշելով. «Վստահաբար այս պահին որբույրիների եւ աղքատների գթության քույր Մայր Թերեզան իր քաղցր հայացքով մեզ է նայում երկնքից եւ հանուն աշխարհի խաղաղության ուզում է որ մարդիկ սիրեն եւ հարգեն միմյանց»:

ԿԱԿԱԹՈՒՅԻ ՂԱՅՈՑ
ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

ՆՈՐ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պարբիաբար և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի փնտրիմությամբ Տ. Գրիգոր արեղա Խաչապրյանն ազատվել է Արագածոտնի թեմի առաջնորդական տեղապահի պարտականություններից և ծառայության կոչվել Ֆրանսիայի հայոց թեմում: Արագածոտնի թեմի առաջնորդական տեղապահ է նշանակվել Տ. Մկրտիչ վարդապետ Պողոսյանը՝ ազատվելով Գևորգյան Հոգևոր Ճեմարանի փոխտեսչի պարտականություններից:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի մի շարք միաբաններ, ավարտելով իրենց բարձրագույն ուսումնական արարելիքի պարբեր համալսարաններում, վերադարձել են Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին և Վեհափառ Հայրապետի բարձր փնտրիմությամբ ծառայության կոչվել Մայր Աթոռի կառույցներում:

Տ. Շահին արեղա Անանյանը (Փարիզի Կաթոլիկ համալսարան) աշխատանքի է նշանակվել «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունում՝ իբրև գլխավոր խմբագրի տեղակալ: Տ. Ռուբեն արեղա Զարգարյանը (Հռոմի Գրիգորյան համալսարան) սպասավորում է իբրև Մայր Աթոռի հրատարակչական բաժնի գրասենյակի վարիչ:

Տ. Զավեն արեղա Յազեյանը (Ս. Թովմասի համալսարան, ԱՄՆ) նշանակվել է Մայր Աթոռի ինտերնետային գրասենյակում՝ որպես Մայր Աթոռի համացանցային կայքէջի հաշվերն բաժնի պատասխանատու: Տ. Տաճար արեղա Ծաղուրյանը (Ջոն Բերքլի համալսարան, ԱՄՆ) նշանակվել է Սեանի Վազգենյան դպրանոցի փոխտեսուչ: Տ. Տիրան արեղա Պերպոսյանը (Վիեննայի համալսարան) ստանձնել է Գևորգյան Հոգևոր Ճեմարանի փոխտեսչի պարտականությունները:

ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ԽԱՂԱՊՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ ՀԱՎԱՔ

Սեպտեմբերի 15-22-ը Հունաստանի Լեռոս կղզում հրավիրվել էր 2011 թվականին Յամայկայում կայանալիք Խաղաղության միջազգային համագումարի նախապարաստական հավաք, որի կազմակերպիչներն էին Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհուրդը և Կոստանդնուպոլսի Հույն Տիեզերական Պարբիաբարությունը:

Հավաքին իբրև քննարկման նյութ ընդգրկված էին հետևյալ թեմաները՝ «Խաղաղությունը սրբից ներս», «Խաղաղությունն ընդանիքում», «Խաղաղությունը վիրտուալ աշխարհում», «Խաղաղություն երկրի վրա՝ Խաղաղություն երկրի հետ» և այլն:

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնությամբ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին այս հավաքին ներկայացնում էր Սեանի Վազգենյան Հոգևոր Դպրանոցի տեսուչ Տ. Գևորգ արեղա Մարոյանը:

ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՅ ՈՒՆԱՆՈՎԱԿԻ ՆԱՏԱՆԳԱԴԵՏԻՆ

Սեպտեմբերի 16-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Ուլանովսկի նահանգապետ Սերգեյ Մորոզովին եւ նրա գլխավորած պարվիրականությունը՝ ողեկությամբ Շիրակի թեմի առաջնորդ Ս. Միքայել եպիսկոպոս Աջապահյանի եւ Շիրակի մարզպետ Լիդա Նանյանի:

Հանդիպմանը Նորին Սրբությանը ներկայացվեցին Ուլանովսկի նահանգապետի այցի արդյունքները, ՆՇ Շիրակի մարզի եւ ՌԴ Ուլանովսկի նահանգի միջև ձևավորվող համագործակցությունը: Անդրադարձ կատարվեց Ուլանովսկի նահանգի հայ համայնքի հոգևոր-մշակութային կյանքին, տեղեկացվեց, որ առաջիկային Ուլանովսկում կսկսվեն հայկական եկեղեցու կառուցման աշխատանքները:

Զրույցի ընթացքում խոսվեց երկու ժողովուրդների եւ Եկեղեցիների միջև առկա եղբայրական հարաբերությունների, ինչպես նաև ժողովրդի կյանքում հոգևոր-բարոյական արժեքների առավել ամրապնդման անհրաժեշտության մասին:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ՆՈՐ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն հայոց Կաթողիկոսի փնտրիությամբ հուլիսի 19-ին ձեռնադրված մի շարք նորած քահանաներ, ավարտելով իրենց քառասուրյա պահեցողության շրջանը, ծառայության են կոչվել Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի կառույցներում:

Տ. Վարդ քահանա Գյոզալյանը պաշտոնավարում է Վեհաքանի ընդհանուր բաժնում, Տ. Առաքել քահանա Վարդազարյանը՝ Մայր Աթոռի համացանցային կայքէջի սպասարկման գրասենյակում: Տ. Սեդրակ քահանա Ազնավուրյանը նշանակվել է Մայր Աթոռի հրապարակչական բաժին, ինչպես նաև համագային հայ Եկեղեցասեր Երիտասարդաց կազմակերպության հոգևոր պարասխտանարու, եւ Տ. Հովհաննես քահանա Քեսաբյանը նշանակվել է Մայր Տաճարի լուսարար եւ Սուրբ Վարդան եւ Հովհաննես Մկրտիչ մարտունկրարանի տնօրէն:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ՆՈՒՇ-ԵՐԵԿՈ՝ ՆՎԻՐՎԱԾ ԳԱՐԵԳԻՆ Ա ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ ՆԱՅՐԱՊԵՏԻՆ

Սեպտեմբերի 19-ին Երևանում՝ Արամ Խաչատրյանի ֆիլիհարմոնիկ համերգասրահում, րեդի ունեցավ հուշ-երեկո եւ արխիվային լուսանկարների ցուցահանդես՝ նվիրված երջանկահիշարակ Գարեգին Ա Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսին:

Տանդիսությունը սկսվեց միասնական Տերունական աղոթքով, որից հետո հիշարակի խոսքեր ասացին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պարբիարք եւ Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսը եւ ՏՏ վարչապետ Տիգրան Սարգսյանը:

«...Քրիստոնեական հավաքքն ու ազգային ապրումը շաղախված էին երջանկահիշարակ Տայրապետի հոգում, որոնցով արդյունավորվում էին նրա ապրած օրն ու ժամը հոգեւոր ծառայության բոլոր հանգրվաններում՝ դպրանոցի րեսչություն, այնուհետքեւ՝ առաջնորդություն եւ կաթողիկոսության րարիներ: ...Տասը րարիներ են անցել այն օրից, երբ Գարեգին Ա Կաթողիկոսը իր աչքերը փակեց համայն հայության հոգեւոր կենրոնում՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում՝ անավարտ թողնելով իր բազում ծրագրերը: Այս րարիներին միշտ հասարարուն է մնացել հոգելույս Տայրապետի կերպարը մեր ժողովրդի գավակների սրբերում: Իր գործերով եւ վաստակով, կյանքի օրինակով Գարեգին Ա Կաթողիկոսը շարունակում է ապրել մեր ժողովրդի հիշողության մեջ եւ արժանի գնահատանքով պիտի հիշվի սերունդների կողմից: Պիտի հիշվի նաեւ նրա պարվիրանը՝ ազգային իդաների իրականացման ճանապարհին. «Արթնացիր, գգօն դարձիր, ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը կրնան պահ մը լռեցուիլ, բայց երբէք՝ թաղուիլ»: ...Գարեգին Ա Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսի եւ երանելի մեր Տայրապետների հիշարակը, նրանց հավարավոր կյանքի ուղին, գործն ու վաստակը քաջալերություն են բերում մեր հոգիներին, ոգեշնչում եւ ուսուցանում մեզ ապրելու առ Աստված սիրով, առ Տայրենիքն ու ազգս հայոց նվիրումով ու պարասխանարվությամբ: Թող լուսահոգի մեր հայրապետների երկնաբնակ հոգիները բարեխոս լինեն եւ աղոթեն մեզ համար», - նշեց Նորին Սրբությունն իր խոսքում:

«...Մեծ հայ, հոգեւոր ու ազգային անհարականություն, մրավորական, հայ գրի ու մշակույթի ճշմարիտ նվիրյալ: Այդպիսին էր Վեհափառ Տայրապետը եւ նա կոչված էր այդպիսին լինել՝ դիմագրավելու համար հակասական ժամանակների գոբալ մարտահրավերներին՝ հայապահպանություն, եկեղեցաշինություն, պայքար ազգային ինքնության ու արժեքների պաշարպանության առաջին դիրքերում, դիմակայություն հանուն հավարքի, հանուն հայ ժողովրդի հարարեւության, հանուն այն ամենի, ինչին նա անվերապահ հավարում ու անմնացորդ ծառայում էր: Պարմական ճակարագիրը Տայոց հայրապետներին միշտ բաժին է հանել բարդ ու փորձություններով իրավիճակներում գործելու առաքելություն, եւ նրանից ոչ մեկն իրենից չի վանել այդ պարարավորությունը: Գարեգին Առաջինը նույնպես անմնացորդ նվիրումով ծառայեց Տայասրանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցուն», - մասնավորապես նշեց իր խոսքում ՏՏ վարչապետը:

Հանդիսության ընթացքում ցուցադրվեց «Գարեգին Ա Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց» ֆիլմը:

Ապա Մ. Եկմալյանի, Ա. Պարթևյանի, Ալ. Նարությունյանի, Զ. Նևոդելի, Գ. Ֆոռեի, Դ. Շոսարակովիչի, Զ. Վերդիի սրեղծագործությունների կապարումներով հանդես եկան Հայաստանի Ֆիլիարմոնիկ նվագախումբը և Ազգային ակադեմիական երգչախումբը՝ խմբավարությամբ Հովհաննես Չերիջյանի և Էդուարդ Թովիջյանի:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ՝ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՂԱՄԱԿԱՐԳ

Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻ ԵՒ ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍՏ ԳԱՐԵԳԻՆ Ա ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ՀԱՅՐԱԿԵՏԻ ՄԱՏՎԱՆ 10-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՅԻ ԱՌԻԹՈՎ

Սեպտեմբերի 20-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում երջանկահիշարակ Գարեգին Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի մահվան 10-րդ տարելիցի առիթով մատուցվեց Սուրբ և Ամնահ Պատարագ: Պատարագիչն էր ԱՄՆ Հայոց Արևելյան թեմի առաջնորդ Տ. Խաժակ արքեպիսկոպոս Պարսամյանը:

Ս. Պատարագի ընթացքում Խաժակ Սրբազանը հավուր պարշաճի քարոզ խոսեց՝ անդրադառնալով երանաշնորհ Հայրապետի լուսավոր կերպարին և Հովվապետության փարիներին: «Պարմական խառն ժամանակներում Վեհափառ Հայրապետը պարասխառնեց Աստծո կանչին՝ գալով հովվելու իր հոփը իբրև Ամենայն Հայոց Հայրապետ, եկավ իր ծառայությունը բերելու իր ժողովրդին: Լուծը ծանր էր, սակայն հիշելով Մովսեսի պարզամտ ուղղված Նեստին, թե՛ քաջ եղիք, որովհետև Աստծո Հոգին քեզ հետ է, եկավ լինելու քաջ հովիվ: Ներշնչված Ս. Հոգով՝ շարունակեց հովվել իր հոփը, առաջնորդել դեպի Աղբյուրը Լույսի:

Համաշխարհային անձ է, համաշխարհային գիտակցություն և ներգործություն ունեցող անձ է Գարեգին Ա Վեհափառ Հայրապետը: Նա դարձավ խանդավառող ուժ քարբեր եկեղեցիների հավաքացյալների համար, փարբեր ժողովուրդների համար: Այս պահին զգում ենք հոգևոր ներկայությունը Գարեգին Ա հանգուցյալ Հայրապետի և զգում ենք, որ նա ուրախ և երջանիկ է, որ փեսնում է մեզ բոլորիս՝ աշխարհական, թե՛ հոգևորական, համախմբված իր արժանավոր հաջորդի՝ Գարեգին Բ Հայոց Հայրապետի շուրջը:

Վեհափառ Հայրապետն արձանագրեց իր կրակը, վերջին խոսքերը թղթի վրա, որ ուղղված են համայն հայությանը: Նրա պարզամիտ հերքելով՝ շարունակենք սիրել Սրբություն Սրբոց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը, որովհետև նրա հաջողությունը հաջողությունն է Քրիստոսի առաքելության մեր ազգի կյանքից ներս, և կարարելով նրա կրակը՝ պիտի կարողանանք իսկապես զգալ մեր միասնականությունը իբրև Եկեղեցի և ժողովուրդ, և հաղորդակցվելով իրար հետ՝ պիտի կարողանանք վայելել մեր ժողովրդի ավերյաց երկիրը՝ ազատ ու անկախ Հայաստանը», - ասաց Սրբազան Հայրը:



Նոգեհանգստի արարողություն

Նավարար Ս. Պարարագի Գարեգին Ա Նայրապետի շիրմի մոտ նախագահությամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի կարարվեց հոգեհանգստյան արարողություն:

Արարողությունից հետո Վեհարանում փեղի ունեցավ ընդունելություն, որի ընթացքում Գարեգին Բ Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսն իր օրհնությունն ու գնահատանքը հայտնեց բոլոր ներկաներին, ովքեր Նայասարանի և Սփյուռքի փարբեր թմերից ժամանել էին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին՝ իրենց աղոթքն ու խոնարհումը բերելու հոգեկույս Նայոց Նայրապետի հիշարակին: Իրենց սրբի խոսքն ասացին նաև Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության միաբան Տ. Նորայր եպիսկոպոս Աշգյանը, Մայր Աթոռի բարերար Նայկ Դիդիգյանը և հոգեկույս Նայրապետի եղբայր Զոհրապ Սարգիսյանը:

ՄԱՅՐ ԱԹՐԱՆԻ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ՍՈՒՐԲ ԳԵՒՈՐԳ ԶՈՐԱՎԱՐԻ ՏՈՆԸ ԳՈՒԳԱՐԱՅ ԹԵՄՈՒՄ

Սեպտեմբերի 26-ին՝ Սուրբ Գևորգ գորավարի հիշատակության փոփոխության և խորհրդանշական կազմակերպվեց դեպի Թումանյանի շրջանի Աթորի և Սպիտակի փարածաշրջանի Արջահովիտ գյուղերի Սուրբ Գևորգ եկեղեցիներ:

Իրենց աղոթքն առ Աստված հղելու էին մեկնել բազմաթիվ հավաքացիներ:

Աթորի գյուղում Պարարագին ներկա էին Գուգարաց թեմի առաջնորդ Գերաշմորի Ս. Սեպուհի եպիսկոպոս Չուլջանը, թեմի հոգևոր դասը, եկեղեցու բարերար, ԱԺ պարզամտության Կարեն Սարիբեկյանը, Արավերդու և հարակից համայնքների ղեկավարներ և գյուղացիներ: Պարարագին էր Արավերդու հոգևոր հովիվ Տեր Միքայել քահանա Շաղոյանը: Նավարի Պարարագի թեմակալ առաջնորդն իր հայրական օրհնությունն ու բարեմաղթանքները հղեց ուխտավորներին և հորդորեց Սրբի բարեխոսությունը խնդրելիս աղոթել նաև հայ ազգի ամբողջականության և հավաքի անսասանության համար, ապա Կարեն Սարիբեկյանի կողմից բաժանվեց ուխտի մարտ:

Սպիտակի շրջանի Արջահովիտ գյուղի Սուրբ Գևորգ եկեղեցում պարարագին էր Վանաձորի Սուրբ Գրիգոր Նարեկացի եկեղեցու հոգևոր հովիվ Ս. Սյունիանու քահանա Մարգարյանը: Պարարագին մասնակցում էին Վանաձորի Սուրբ Սարգիս եկեղեցու երգչախումբը՝ խմբավարությամբ Անահիտ Ճուղուրյանի: Ներկա էին Արջահովտի գյուղապետը, Վանաձորի և Սպիտակի փարածաշրջանի հոգևոր դասը, Գուգարաց թեմի Երիտասարդաց միության անդամները, ուխտագնացությունը հովանավորող ՆՄԻԿ նախագահ Գևորգ Մանուկյանը, բազում ուխտավորներ: Նավարի Պարարագի գյուղապետի կողմից ուխտավորներին մարտիցվեց մարտ: Օրն ավելի հիշարժան դարձավ, երբ Վանաձոր քաղաքի մի բնակչուհի, որ չցանկացավ ներկայանալ, եկեղեցուն նվիրեց Սուրբ Գևորգի նկարը:

Այնուհետև Լեռնապար գյուղի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում Տեր Սյունիանու քահանան հանդիպեց գյուղի դպրոցականների հետ և մանրամասն ներկայացրեց Սրբի կյանքն ու գործունեությունը:

ԴԻՎԱՆ ԳՈՒԳԱՐԱՅ ԹԵՄԻ

**"ЭЧМИАДЗИН"
ОФИЦИАЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ
ЭЧМИАДЗИНСКОГО КАТОЛИКОСАТА**

ПАТРИАРШИЕ ЭНЦИКЛИКИ И БЛАГОСЛОВЕНИЯ

Энциклика Его Святейшества Гарегина II, Католикоса всеармян, по случаю 20-летия открытия заново Арцахской епархии.....	3
Благословение Его Святейшества Гарегина II, Католикоса всех армян, Эчмиадзинского женского богомольного объединения.....	6

ОФИЦИАЛЬНОЕ

Католикос всех армян дал аудиенцию послу Российской Федерации.....	8
Церемония освящения духовно-просветительского центра "Гарегин I" в Первопрестольном Святом Эчмиадзине.....	8
Католикос всеармян дал аудиенцию главному министру Сингапура.....	9
Католикос всеармян дал аудиенцию мэру города Арнувилье Конес.....	10
Послание Католикоса всех армян по поводу Дня независимости РА.....	11
Освящение матенадарана "Ваче и Тамар Манукян" в Первопрестольном Святом Эчмиадзине.....	11
Католикос всеармян вручил орден "Святой Григорий Просветитель" Бабкену и Анаит Мкрян.....	12
Заявление Верховного духовного совета по поводу процесса нормализации армяно-турецких отношений.....	14
Праздничные мероприятия с участием Католикоса всех армян по случаю 20-летия открытия заново Арцахской епархии.....	15

ПРОПОВЕДИ

Проповедь Преподобного иеромонаха Егиа Хачатряна в Кафедральном соборе Первопрестольного Святого Эчмиадзина на Святой Литургии.....	17
---	----

РЕЛИГИОЗНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ВЫСОКОПРЕОСВЯЩЕННЫЙ АРХИЕПИСКОП АКОБ ГЛНЧЯН – Несколько вопросов христианской эсхатологии.....	20
ДИАКОН АРТУР САРГСЯН – Проповедь Иоанна Крестителя.....	32

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

АШХЕН ГРИГОРЯН – Евагрий Понтийский в армянских источниках.....	44
ДИАКОН СЕЙРАН КАЗАРЯН - Общие признаки шараканов "Мецапусцэ" ("Величание").....	51
ДОНАРА КАРАПЕТАН – 550-летний юбилей первого труда Амирдовлата Амасиаци "Учение медицины".....	62
ХАЧИК БАДИКЯН – Маштоц армянской песни и годы его учения в академии.....	74
АМО СУКИАСЯН, ЛУСИНЕ ТУМАНЯН - Новонайденные документы об Ованесе Туманяне.....	85

СООБЩЕНИЯ

ИЕРОМОНАХ СААК ШАКАРЯН – Хотин.....	94
ПИРУЗ МНАЦАКАНЯН – Об одной армянской рукописи, хранящейся в Варшаве.....	100
ИЕРОМОНАХ ВАРДАН НАВАСАРДЯН – Христианские ценности-опоры национального образования.....	105

РЕЦЕНЗИИ. БИБЛИОГРАФИЯ

ГЕВОРГ ТЕР-ВАРДАНЯН – Печатники и рукописцы истории дома Арицруни.....	110
--	-----

Краткие церковные новости.....	136
--------------------------------	-----

“ETCHMIADZIN”
OFFICIAL MONTHLY REVIEW OF
HOLY ETCHMIADZIN

PONTIFICAL ENCYCLICALS AND LETTERS OF BLESSING

Encyclical of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on the occasion of the 20 th anniversary of the re-opening of the Diocese of Artsakh.....	3
Letter of Blessing of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the Union of Devout Women of Holy Etchmiadzin.....	6

PONTIFICAL AUDIENCES, COMMUNIQUEES AND EVENTS

Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the Ambassador of the Russian Federation.....	8
Ground blessing ceremony of the “Karekin I” spiritual-educational center in the Mother See of Holy Etchmiadzin.....	8
Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the Prime Minister of Singapore.....	9
Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the mayor of Arnouville -lŃs-Gonesse.....	10
Message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on the occasion of the Independence Day of the Republic of Armenia.....	11
Foundation blessing of the “Vatche and Tamar Manoukian” Library in the Mother See of Holy Etchmiadzin.....	11
Medal of “St. Gregory the Illuminator” granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to Mr. and Mrs. Papken and Anahid Megerian.....	12
Official Statement of the Supreme Spiritual Council on the process of normalization of Armenian-Turkish relations.....	14
His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians presided over the events dedicated to the 20 th anniversary of the re-opening of the Diocese of Artsakh.....	15

SERMONS

The Sermon of Rev. Fr. Yeghia Khachatryan delivered in the Cathedral of Holy Etchmiadzin during the Celebration of Divine Liturgy.....	17
--	----

RELIGIOUS STUDIES

ARCHBISHOP HAKOB GELENJIAN – Some Issues of Christian Eschatology.....	20
DEACON ARTHUR SARKISSIAN – The Preaching of John the Baptist.....	32

HISTORICAL AND PHILOLOGICAL STUDIES

ASHKHEN GRIGORIAN – Evagrius Ponticus in the Armenian Sources.....	44
DEACON SEYRAN GHAZARIAN – General Characteristics of the “Magnificat” Hymns.....	51
DONARA KARAPETIAN – The 550 th Jubilee Anniversary of the First Work (“The Study of Medicine”) of Amirdovlat of Amasia.....	62
KHACHIK BADIKIAN – The Mashtots of the Armenian Song and his Seminary Years.....	74
HAMO SOUKIASSIAN, LOUSINE TOUMANIAN – Newly Discovered Documents on Hovhannes Toumanian.....	85

ESSAYS AND NOTES

REV. FR. SAHAK SHAKARIAN – Khotin.....	94
PIROUZ MNATSAKANIAN – An Armenian Manuscript Preserved in Warsaw.....	100
REV. FR. VARDAN NAVASSARDIAN – Christian Values as a Foundation of National Education.....	105

LITERARY REVIEW

GEVORG TER-VARDANIAN – Manuscripts and Editions of “The History of the House of Artsrouny”.....	110
---	-----

Brief Church News.....	136
------------------------	-----

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱՆՆԵՐ. ՕՐՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐԵՐ

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գաբեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կոնդակը Արցախի թեմի վերաբացման քանամեակի կապակցությամբ.....	3
Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գաբեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնության գիրը Սուրբ Էջմիածնի կրօնասեր փիկնանց համախմբումին.....	6

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Ռուսաստանի Դաշնության դեսպանին.....	8
«Գաբեգին Ա» հոգևոր – կրթական կենտրոնի հոդօրհներքի արարողությունը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում.....	8
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Սինգապուրի ավագ նախարարին.....	9
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Առնոլդ լե Կոնեսի քաղաքապետին.....	10
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ուղերձը ՆՏ անկախության փոնի առթիվ.....	11
«Վաչե եւ Թամար Մանուկյան» մարենադարանի հիմնօրհներք Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում.....	11
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշան հանձնեց Բաբկեն եւ Անահիպ Մկրյաններին.....	12
Գերագույն հոգևոր խորհրդի ժողովի հայտարարությունը հայ – թուրքական հարաբերությունների կարգավորման գործընթացի վերաբերյալ.....	14
Արցախի թեմի վերաբացման 20 - ամյակի միջոցառումները Վեհափառ Հայրապետի հանդիսապետությամբ.....	15

ՔԱՐՈԶԽՕՍԱԿԱՆ

Տ. Եղիա աբեղայ Խաչատրեանի քարոզը՝ խօսուած Սուրբ Էջմիածնի Մայր Տաճարում մարտուցուած Ս. Պապարագին.....	17
--	----

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՅԱԿՈԲԱՐՔ ԳՆՃԵԱՆ – Քրիստոնեական կապարածաբանության մի քանի հարցեր.....	20
ԱՐԹՈՒՐ ՍԱՐԿԱՎԱԳՍԱՐԳՍՅԱՆ – Նովիաննես Մկրտչի քարոզությունը.....	32

ՊԱՏՄԱՐԱՆԱՄԻՐԱԿԱՆ

ԱՇԽԵՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ - Եւագր Պոնտագին հայկական աղբյուրներում.....	44
ՍԷՅՐԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՂԱԶԱՐԵԱՆ – Մեծացուցե շարականների ընդհանրական յայրկանիշները.....	51
ԴՈՆԱՐԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ - Ամիրդովլաթ Ամասիացու անդրանիկ երկի՝ «Ուսումն բժշկութեան» երկի 550 - ամյա հոբելյանը.....	62
ԽԱԶԻԿ ԲԱԴԻԿՅԱՆ – Հայ երգի Մաշտոցն ու նրա ճեմարանական փարիները.....	74
ՆԱՄՍՈ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ, ԼՈՒՍԻՆԷ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ – Նորայայտ փաստաթղթեր Յովհաննես Թումանեանի մասին.....	85

ՆԱԴՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Տ. ՍԱՐԿԱՎԱՐԵՂԱՇԱՔԱՐԵԱՆ – Խոսքին.....	94
ՓԻՐՈՒԶ ՄՆՅԱԿԱՆԵԱՆ – Վարչավայում պահվող հայկական մի ձեռագրի մասին.....	100
Տ. ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՂԱ ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ – Քրիստոնեական արժեքները՝ հիմնասյուն ազգային կրթության.....	105

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ – Արծրունեաց փան պապմության փալագիրները եւ ձեռագիրները.....	110
---	-----

ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ.....	136
-----------------------------	-----

ԳԼԽԱՒՈՐ ԽՄԲԱԳԻՐ՝ ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԵԱՆ

**ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՍՅԷՆ
ՆԱՅԱՍԱԿՆԻ ՆԱՆՐԱԴՆԵՏՈՒԹԻՒՆ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ»
ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ**

Республика Армения, Эчмиадзин. Редакция журнала "Эчмиадзин".
Republic of Armenia, Etchmiadzin, Redaction of Review "Etchmiadzin".

Էլ. փոստ՝ amsagir@etchmiadzin.am
etchmiadzinamsagir@gmail.com

ԴԱՍԻՉ՝ 77764

Ստորագրում է պապարդյան՝ 28.12.2009թ.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ՝ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆ